शास्त्रदीपिकाव्याख्या प्रभा प्रथमाध्याय द्विती
यतृतीयचतुर्थपादाः

५३३०

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ श्रीजैमिनये नमः ॥ ॥ सौजन्यसीमा द्विजराममुद्रमगाधगांभीर्यमनस्तमुद्रं ॥ सदास
२ दा ॥ चारनिरस्ततंद्रं श्रीरामचंद्रं पितरं नमामि ॥ १ ॥ श्रीमन्महागणपतेश्चरणारविंदमानम्य भक्तजनसिद्धिसमा
दरेण ॥ श्रीवैद्यनाथकविरद्भुतमाहतं च सिद्धांततत्त्वममलं विशदीकरोति ॥ २ ॥ अधीत्य सकलं शास्त्रं पौ
रोल्यपद्यामति ॥ सद्गुरूणां प्रसादेन व्याख्यास्ये शास्त्रदीपिकां ॥ ३ ॥ अथात्रायमस्या ॥ ॥ तत्र तावद्विषयो वि
शयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ॥ प्रयोजनं च पंचांगं शास्त्रेऽधिकरणं मतमित्युक्तलक्षणो दृष्टसंशयपूर्वपक्ष
सिद्धांतप्रयोजनरूपपंचांगविचारात्मकोऽधिकरणघटिताध्यायपादो महरूपोस्मिञ्छास्त्रे तस्याधिकरणं तु त्रि
संगतिमान् ॥ ४ ॥ शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः प्रकृतसंगतिरनंतरसंगतिरिति ॥ तत्र शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसं
बंधित्वं शास्त्रसंगतिः एवमध्यायप्रतिपाद्यार्थसंबंधित्वमध्यायसंगतिः ॥ एवं प्रकृतेन संबंधः संगतिः प्रकृ
तसंगतिः ॥ पूर्वाधिकरणेन सममुत्तराधिकरणस्य संगतिरनंतरसंगतिरिति ॥ तदेवमत्राधिकरणे संगति च
तुष्टयं वक्तव्यमथ तावच्छास्त्राध्यायसंगती दर्शयितुं पूर्वोक्तजिज्ञासासूत्रार्थमनुवदति ॥ ॥ अथा श्री
नंतर्यादि ॥ ॥ इत्थंभूतलक्षणेन तेनोपायानुपलभितो धर्म इत्यर्थः सूत्रार्थस्तु अथ वेदाध्ययनानंतरं १

तः अर्थज्ञानार्थादध्ययनाद्धेतोर्धर्मस्य विचारः कर्तव्य इति शेषः षष्ठ्यर्थश्चतादर्थ्यरूपः संबंध इति · शास्त्रस्य विषय
प्रयोजनकथनं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगमनेन सूत्रेण क्रियते · तदुक्तं अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यं कृतं धर्माख्य
विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति · धर्मार्थता च विचारस्य तन्निश्चयहेतुत्वाद्भवति · स च न प्रमाणादिवि
चारमन्तरेणेति · अर्थात्तेषामपि जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वं गतिरिति ज्ञेयं · एवं प्रमाणाद्याभासानामपि हा
नाय जिज्ञास्यत्वमिति · तत्र प्रमाणाभासाः शाक्यादिदृष्टयः स्वरूपाभासाश्चैत्यवंदनादयः साधनाभा
साः पचवाहं फलस्यौदुंबरत्वादयः फलाभासाश्चौदुंबरत्वस्य पश्वादयः इति ज्ञेयं · तत्र · तेषु प्रमाणादि
षु मध्ये · धर्मे इति विषयनिर्देशेनेन च शास्त्रप्रतिपाद्यधर्मसंबंधितया शास्त्रसंगतिः सूचिता · तेन धर्म
मे प्रमाणनिरूपणस्याध्यायार्थत्वेन प्रयहे वेतिका त्स्मार्थं कं पावल्किंचिदित्यर्थः · यामध्यमादि गोच
रो विषयोपस्थितिबहुव्रीहिः । आदिना चारपरिग्रहः · अत्रैवेत्येवकारोभिन्नक्रमः · अस्मिन्नध्या
यसंगतमेवेत्यर्थः · असंगतिशंकाबीजमुद्भावितं स्यादिति न हीति · लक्षणार्थ इति पाठे अत्र लक्षणे
अध्याय इति सामानाधिकरण्येनैवान्वयः · लक्षणार्थ इति पाठेपि नात्र यदेयं पदद्वयोर्नानावाक्य

२

यं वाक्यार्थविचारसामान्यानुवादेन विशेषनिषेधाय एवार्थः ॥ चोदना विधिवाक्यं लक्ष्यते सूच्यते येनार्थः स्मृत्या
देः स्मृत्यादिप्रामाण्यं अनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणं चोदनाध्यायोऽसंभवे केवलं क्रियते येनेति चोदनाप्रामा
ण्यसाधनस्याध्यायार्थत्वेन हेतुनेत्यर्थः स्मृत्यादेः स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारस्य यद्यपि प्रथममनिष्प
न्नत्वाच्चोदनाबहिर्भूतत्वाविशेषाच्चार्थवादादिरित्येवं वक्तुमुचितं तथापि चोदनाशास्य प्रवर्तकत्वप
योस्याधिकरणमन्त्रार्थवादनामधेयोपनतविधिवाक्यवाचित्वेन सर्ववदविषयत्वाच्चोदनासूत्रेस्य तदे
तस्य प्रामाण्यप्रतिज्ञानमिति नार्थवादादिप्रामाण्यविचारस्यासंगतिरिति मतं निरासायस्मृत्यादे
रेवमपि स्मृतिविचारासंगतिस्तद्वदेवेति तिर्किं तर्हि लक्षणार्थ इति प्रश्नपूर्वकमाह किं तद्धी
ति छेदः धर्मेति भयमाशयः यथावि प्रधानभूताया चोदनायाः प्रामाण्यं प्रथमपादे एवकार्त्स्न्येन
निरूपितमिति तद्बहिर्भूतार्थवादादिप्रामाण्यविचारो नोपयुज्यते तथापि जिज्ञासासूत्रप्रतिज्ञातध
र्मप्रमाणमात्रनिरूपणार्थं प्रमाध्यायेनासंगतः न च चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति चोदनासूत्रमर्थाद्धि

श्री
२

तन्नियमविरोधेः नियमानां तुल्यकक्षत्वव्यवच्छेदपरत्वेन चोदनावत्स्वतंत्रप्रमाणत्वाभावेपि तल्लक्षणत्वेन तन्मूल
त्वेन चार्थवादादिस्मृत्यादेः प्रमाणत्वोपगमात् अत एव प्रधानभूतचोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञयान्तर्भू
तभूतार्थवादादिप्रामाण्यस्यापि प्रतिज्ञामभिप्रेत्यैव समस्तस्य प्रथमाध्यायस्य चोदनासूत्रपरिकरत्वमु
क्तमाचार्यैः चोदनासूत्रनिर्दिष्टोयः प्रमाणपरिग्रहः सप्रकारः स आद्येन लक्षणेन प्रपंचित इति ध
र्मप्रमाणसामान्यस्य जिज्ञासितत्वे प्राधान्यस्य समाहृत्तदुक्तमिति ॰ कथं लक्षणकः कार्त्स्न्यप्रमाणकः
सूत्रधर्मइत्यनुषंगश्च नायको धर्म इति स्वरूपजिज्ञासोपन्यासः ननु जिज्ञासासूत्रप्रतिज्ञातधर्मस्वरू
पप्रकितत्वयोश्चासः नास्यचोदनानिरूपणाच्चोदनैवेति नियमव्याख्यानात् इति रिक्तप्रमाणनिरूपणम
संगतमेवेति नेत्याकाङ्क्षामपाकरोति सर्वस्मिंश्चेति तथा च सकलस्याध्यायस्य प्रमाणलक्षणमिति समाख्यानु
पपन्नेति भावः तेन धर्मप्रमाणसामान्यस्याध्यायार्थत्वेन कलक्षणसंगतिः अध्यायसंगतिः प्रकृतस
ङ्गतिः प्रकृतेन चोदनाप्रामाण्यनिरूपणेन संगतिः अस्य च तद्दिदमुक्तमित्यतः प्राकथ्यचित्सुलकोविघमाने
नाध्याहृतेन वाद्गतिद्वादिद्वेनान्वयः सिद्ध इति चानुषंगः तथा च प्रकृतसंगतिरपि इति तिद्वत्स्वेन्वयः कथंन

त्राह। चोदनानामिति प्रामाण्योपपादिते सतीत्यन्वयः। संबंधस्य। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपस्य आ औत्पत्तिक
३ त्वं नित्यत्वं नादित्वेन मूलत्वं तन्मात्र्यकांक्षादिसहकृतपदार्थाभिमूलकत्वम्। एतदुक्तं तंत्र च औत्पत्तिकसूत्रे तदुक्ताधि
३ करणयोरिति शेषः। औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध- इत्याद्युक्तपदार्थ दिद्धत्वेनावत्स्य स्यार्थ संबंधस्य
पुरुषाधीनत्वनन्तरकृतम्य मादिशेषा हि वाक्यार्थबोधस्यापि व्याप्तत्वरूपमप्रामाण्यमिपाशंक्याप दार्थ सर्वेषां
स्मारकत्वपदजेमहत्त्वं ह्यवहारित्वादिति न्यायेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधस्य स्वरूपतोऽज्ञासिद्ध प्रम
वाहानादित्वात्त्रपौरुषेयत्वमिति सिद्धांतितं। एवं तदुक्ताधिकरणद्वयेन प्रत्येकमिलितानां वा नवाक्यार्थ
प्रतीतौ हेतुत्वं। वाक्यार्थानामनंतत्वेन संबंधग्रहणायोगात् दृष्टत्वपूर्वत्वेन स्मरणं न द्योगात् ग्रहीन सं
बंधस्य च त्राह्यत्वप्रत्यायकत्वासंभवान्मूलाभावेन वाक्यार्थप्रतीतिर्व्यामोहरूपेति न चोदनाया धर्मप्रमा
णत्वमित्याशंक्य पदैरुपस्थितानां पदार्थानामाकांक्षासहकारेण लक्षणया वाक्यार्थबोधसंभवात्तु नि
र्मूलत्वं वाक्यार्थप्रतीतेरिति सिद्धांतितं। अनंतरेति। तदुक्ताधिकरणाव्यवहितोत्तरवेदाधिकरण। अथवा श्री
दाधिकरणाव्यवहिते एव पूर्वाविनिर्यानास्मिन्नूतासां चोदनानां। ननु वेदाश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याइतिसूत्रेव ८

देवाद्यमात्रश्रवणेन वाक्यत्वात्काठकादिसमानत्वाच्च - पौरुषेयत्वमिति पूर्वपक्षस्य वेदसामान्यविषयत्वावगतेनोक
र्तृस्मरणाभावेन वाक्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वाद्वेदस्याध्ययनस्य गुर्वध्ययनपूर्वकं· वेदाध्ययनसामान्यादध्य
नाध्ययनं पश्येतिरीत्या सत्प्रतिपक्षत्वाच्चमाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वेऽपौरुषेयत्वमिति सिद्धान्तस्यापि सक
लवेदविषयत्वावगमात्कथं चरेद्द्वारेण वेदनापर्यवसायित्वं तदधिकरणस्येत्याशङ्क्य तत्र भाष्यसंमतिमा
ह· यद्योक्तमिति अस्य चैतत्सर्वमाशंक्य तत्त्वान्तरेणेति द्वाटेनान्वयः· संनिकृष्टत्वस्य व्याख्यानेदर्शनीमि
ति न च भाष्यकारस्यापि नयोक्तौ किं वीजमिति वाच्यं चोदनालक्षणस्य विधिवाक्यमात्रगोचरत्वात्तस्यापौरुष
स्येव प्रतिज्ञातत्वेन निरूपणौचित्यादिति एवं पूर्वमहऌनमभिधीयते न संगतिं द्रढयति· एतमिति स्यनसा
पेक्षानर्हत्वरूपेण प्रसंगे तद्वपेक्षानर्हत्वस्य समयोज्ञनत्वेन स्फुटत्वात्स्वतस्त्वमोक्षमर्थवादस्यतत्प्रमाणयो
र्हेतुत्विनिं· आक्षेपेत्यादेः संभवति न वेत्यर्थः वेदान्तेसंगतिप्रकारे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वार्त्तिकं· संमुग्धरूपेण
सर्ववेदप्रामाण्यं निरूपितं प्राक् · इदानीमर्थवादाधिकरणद्वारा संगतिप्रकारे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वार्त्तिकं
संमुग्धरूपेण सर्ववेदप्रामा ॥ ण्यं निरूपितं प्राक् भवेनाक्षिप्य तद्द्वारविशेषोक्त्या समर्थ्यत इति विवृद्धार्थमा

थ भाष्यमानं स्वोक्तार्थपरत्वेन व्याचष्टे ः अस्यार्थ इत्यादिना चोदनां ज्ञा इत्यस्य व्याख्याने च मूलं सर्वपादान्तस्य वार्त्तिकं इति
४ प्रमाणत्वसिद्धप्रसिद्ध्युक्तो ह धर्मं प्रति चोदनायाइति चेदेति नामधेयस्य विध्यन्तर्गतिमभिप्रेत्येदं। तावन्मात्र
स्यैव। चोदनां ज्ञामात्रस्यैव चोदनारूपविधिप्रामाण्यस्य प्रागवोक्तत्वादर्थवादादितुल्यत्वं न प्राप्नोत्येत इति नि
र्देशानुपपत्तेरादनविधेरेवेति सर्वैषामिति हृद्यार्थस्य साहित्यस्य विवरणं। तथा चाविधेरर्थसाहित्येनाधर्मनि
निर्देशभाक्त्वमिति भावः। सर्वैषामिति सर्वैः प्रकारैरेव। तथ्यासामप्रतिपादनक्रियाविशेषणत्वस्य वार्थ्यनो विवरणं
विधीत्यादिविधिविधानं। नदीं श्लोकयोजनाचोदनां ज्ञामिद्धप्रमाणभावस्यैव दस्यैव हस्तावयवत्वेन सं
धिनां विध्यर्थवादमंत्राणां समस्तानां ननु विधिमात्रस्य सर्वत्रा। सर्वैर्विधिस्तुतिस्मृतिरूपैः प्रकारैर्धर्मे ध
र्मममितावप्ययोगाद्धनोच्यत इति एवं च वदस्यैतिवेदसंगोधित्वसाम्यात्स्मृतीनां प्रामाण्यविचारोऽत्रा प्रसं
संगत्वमभिप्रायावगमात्संमतिप्रदर्शनोपपत्तिरिति गत्यंतरसंभवे व्याहारस्यायुक्तत्वात्सर्वज्ञा इत्यस्यो न
ए दृ च । यद्वेदोत्पत्तिसिद्धत्वमभिधानव्याख्यात्वार्थसिद्धव्याप्त्युपपन्नसंज्ञा इत्यभिप्रायकत्वेन व्याख्या श्री
नरमाहयदेति चोदनार्थ चोदनाप्रामाण्यार्थं। समस्तस्य। सर्वावयवसहितस्य। इदं च सर्वज्ञाइत्यस्यार्थकथ ४

नं· सर्वज्ञात्स्वविधाद्यवयवपरत्वात्· सामान्यपायवादेदमूतयोरुभयत्वस्याभावसिद्धावप्यधिर्मस्य सामानकाव
रूपसामान्यस्य द्वारीनस्यपेनापर्यवसानात्स्यायशाह्वः· बोधकशाब्दस्याभावश्चाविध्येकवाक्यनेपास्य
-वाधमत्यनुत्पादनात्तनन्वस्मिन्पादेविधकापयोगस्यानभिधानादिन्नरसादिसेनापितद्रुमपयोगाभिधा
नोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह विधीनिष्टनिनायमर्थः इत्यस्यनायमर्थः तथाच श्लोके उपयोग इत्यनंतर
रमसीतीत्यधाहृत्त्वमिति भावः एवचविधुपयोगस्यकंठेनानभिधानप्येवाराद्युपयोगकथनेस
त्यपीहि ध्याहीनां सर्वेषामुपयोग इत्युक्तं भवतीति भावः नन्वेवमपिविधिग्रहणमनर्थकमनन्या
ह·नामधेयनिविशेषणेनरव्याहृत्त्वेनप्रार्थस्यादितिवुत्त्यातेति भावः नन्वेतत्प्ययुक्तः रूठे या गाहलीयस्था
देनवेत्तस्यनामधेयस्यात्तावुक्तोसुङमापत्तेर्विध्यर्थवाहमंत्रनामधेयात्मकस्येति श्लोकव्याख्यायाति
के नामधेयस्यएवयुक्ते श्रेत्यनञाहृयद्धोति· सामान्यामिहृष्टाविशेषानालिंगितंमुख्यरूपेणसिद्धमप्या
न्यविशेषासाक्षाद्विधानस्वरूपेणविशेषरूपेणसाधितमिति त्यन्वयः तथाचपूर्वपादेविधिप्रामाण्योक्ताव
प्यत्रपरिशेषात्र्विधानरूपव्यापारविशेषस्यप्रतिपाद्यत्वाद्विधिग्रहणं नानर्थकमित्याशयः नन्वार्थिके उप

तद्रूपयुक्तमित्यस्त्वेतत् औदुंबरेति विधावप्येवमौदुंबरत्वस्येष्टसाधनत्वेनाप्रतीतेर्न पश्वादिफलसंबंधस्तत्त्वे
५ तु साधनत्वावगमात्फलाकांक्षायां तच्छ्रवणेऽपि पुनरुक्तस्यैवं प्रवृत्तेर्नारूपविध्युपयोगस्यैतत्राभिधानादिति प्रा
वः । न चैवं विधिग्रहणस्य पंचव्याख्यानानि । समस्तस्य वार्त्तिकस्यप्रसंगात्स्पष्टसंगतिभेदेन व्याख्या ह्यपक्ष
तमिति विबोध्यं न तु विधिनात्वेकवाक्यत्वात्तत्स्तुत्यर्थे न विधीनां स्तुः । अविरोधस्तु वाक्यार्थः । अपि वा नामधे
यं स्यादित्यर्थवादमंत्रनामधेयाधिकरणसिद्धांतसूत्रैः स्तुत्यादिनूपद्वारविज्ञापप्रतिपादनमयुक्तं । सामा
न्यतो धर्मप्रमितिजनकत्वस्य सिद्धौ तद्विशेषाभावात् वचो पौरुषेयत्वसामान्यात्तत्सिद्धिः साधकानां वे बा
धकाभावेनाविज्ञानत्वसिद्धेः । न च विज्ञासास्त्राध्ययनविधिदृष्टार्थत्वस्तुत्यादिनेन तत्सिद्धमिति वा
च्यं । दृष्टोद्दितस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति न्यायेन विधिनिषेधभागस्येव तज्ज्ञानसिद्धेः । तावतापि च स्त्राशे
नस्य धर्मजिज्ञासायामध्ययनानंतर्यस्योपपत्तेरितराशंकायामाह । तत्रेत्यादि । तत्र । संगतोसिद्धापादिति
त्राशीयितव्यमित्यस्यायः । आनर्थक्यं । धर्मो धर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वं नन्वक्रियार्थत्वे हेतुसाम्यादित सू श्री
त्रस्यातं तत्सर्वानर्थक्यप्रसंगविपर्ययत्वे सिद्धांतसूत्रस्य स्तुत्यर्थत्वरूपार्थवादनात्राविषयप्रमाणाण्यसाधकपरत्वा ५

त्कर्षं साधारण्यमत आह गीसिद्धांते पीतिसिद्धांतस्त्रेपीत्यर्थः स्वाध्यायविधिकशातस्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनवि
धिवशात् यएवाध्ययनविधिविधुरे इष्टाशेषप्रयोजनवदर्थपरत्वबोधकः स एवार्थवादादेरपीत्येवकारार्थः अ
र्थवत्तया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानतया अभिधास्यत इति विधिनात्वेकवाक्यत्वादित्येवशेनेति भावः तस्य चा
यमर्थः तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यद्यत्र मानर्थक्यं तत्र विधिना अध्ययनविधिना प्रयोजनवदर्थप
रत्वावगमादिति शेषः ननु विध्यंशेन तदवगमे प्यर्थवादादीनां प्रयोजनवदर्थपरत्वे न संभवाद् दृष्टार्थत्वे वैभवेद्विशेषात्सको
त्कमेकवाक्यत्वादिति एवं हीह्यध्ययनविधिवाक्यं किंचिद्दृष्टार्थं किंचिददृष्टार्थं न युज्यते वेत्यपि
ति क्रमेणेति अवसरेणेत्यर्थः सामान्यनिरूपणानंतरं विशेषनिरूपणावसरादिति भावः स्तुत्यादिरूप
उपयोगो द्वारविशेषः अभिधास्यत इत्यनुषज्यते एवं चाद्यसामान्यविशेषविचारद्वयेन वेदानां प्रामा
सामान्यतः प्रामाण्यसिद्धिरिति भावः ननु सामान्यविचारार्थं मंत्रार्थवादयोः पृथगुदाहार्यो उपलक्षणत्वेनैको
दाहरणे च विनिगमकाभावादित्याशंक्याह तत्रोतिन त्वविचारद्वये कर्तव्ये सिद्धांतकथनात् विशेषविचारसिद्धां
तकथनात् अयं भावः नाद्यविचारद्वयं पर्यवसितत्वमनेनेष्टं पूर्वपक्षेण किंतु विशेषविचारस्यैव यथा सिद्धांतशेषत्वेन सा

६

6

मान्यविचारः पूर्वपक्षसिद्धांतौ संकीर्णतया अभिधास्यते लाघवात् एवं च प्रधानीभूतविशेषविचारः। सिद्धांतस्य विधि
नात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रेण प्रथममर्थवादविषयमेवाभिधानात्तेषामवद्गुह्योहाहृन्न
सत्वेन सामान्यविचारोपलक्षणत्वेन विषयत्वं तेषामेव युक्तमिति· तत्रैवार्थवादविषयविशेषसिद्धांतस्वरूप
ममभिधाने परैकवाक्यतया चोदनाप्रत्यासन्नत्वं वीजं· प्रथमे चाधिकरणे विषयसंशयौ तावद्दर्शयति· वायुमि
त्यादिना काम्यपशुकांडे वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति विधिवाक्येन भूतिकामस्य वायुदेवताकः श्वे
तपशुद्रव्यको यागो विहितः तद्विहितोक्तस्य द्रव्यदेवतासंबंधस्य यागेविनाऽसंभवात्· तस्य पश्चात्स्तुतिः वायुर्वै क्षे
पिष्ठा देवता शीघ्रगामिनी वायुमेव स्वेन वा सूचितेन श्वेतेन पशुरूपेण भागेनोपधावति अर्थाद्यजमानस्तोषयति
स च तुष्टो वायुरेनं यजमानमैश्वर्यं प्रापयतीति· आदिपदेन सामान्यविचारे मन्त्रादीनां विशेषविचारे चार्थवादा
नां संग्रहः· वाक्याभिप्रायं स्फुटीबत्यं· विधिः प्रवर्तना भावना अपरपर्याया भाव्या· तस्यां अनंतरोक्तायां अर्थभाव
नायां अंशत्रयं साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपं न तु शाब्दभावनायां अपि तद्व्यतिरिक्तायां तस्याः प्रयत्नादिसिद्धत्वा
भावेन विषयतावच्छेदकत्वायोगात् अत्र विधिपदेन निषेधापेक्षलक्षणं धर्म इति चाधर्मस्य तल्लक्षणोक्तेर्निषेध

श्री
६

ग्रास्त्रस्यापि विधितुल्यत्वात् अत एव वक्ष्यति नधर्माधर्मौ विनि एवं तंत्रेण सामान्यविशेषविचारद्वयमुपन्यस्य विशेष
विचारपूर्वोक्तविचारद्वयं हेतुहेतुमद्भावापन्नं क्रमेण दर्शयति तद्यथामित्यादिना संशयकोटिमुक्त्वा पूर्वप
क्षसिद्धान्तसिद्ध्यर्थमित्यर्थः तत्सिद्ध्यर्थमपि उक्तविचारविषयसिद्ध्यर्थमपि संशयानन्तरं पूर्वपक्षं दृष्टान्तमप्य
धिकरणावयवं दर्शयति तत्रेत्यादिना तत्र तज्जसंशयेऽमति एवोक्तविचारेषु तत्र तस्य पूर्वपूर्वसाधकत्वात्
नेव क्रमेण सर्वं प्रथममुपपादयति अर्थवादस्येति प्रयोजनसिद्धः कर्तव्याकर्तव्याभिव्यक्तिः क्षेपिष्ठत्वादिः समा
प्यन्तेतिराकांक्षाभवंनिर्विशिष्टार्थः अंतरात्र प्रविशिष्टभावनानंतुनैराकांक्ष्यसिद्धेरभिन्नवाक्यत्वादेः संश्या
भावादप्रामाण्यसिद्धिमिति प्रेत्यस्य एवं पक्षम्लोकोनिराकांक्षत्वमानन्त्राभिधानक्रतं तद्युक्तं भिन्नवाक्यत्वे
पि स्वतः प्रामाण्यसंभवादित्याशंक्याह यथा प्रतीतिश्रुतिः आत्मश्रवणमननिदिध्यासनेऽर्थः इत्येवम् हीनी
नि एवोक्तमिह संबध्यते संतप्तेऽपि क्षेपिष्ठत्वादिकं असंततमोऽरोहीत्यादेरुद्रोऽहमित्यादिकं जेकां कर्तव्याकर्तव्याभि
त्वं ननु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता भूतिकामः क्षेपिष्ठं इत्यादिवाक्यानामनुषंगादिना धर्मप्रतिपादकत्वमस्यादितान्वा
कांक्षितमिति न चेति अग्न्यादिनानुषंगाहत्यविहितान्ययातां संयद्द्वरः खलु हेत्वर्थः एवं च भिन्नवाक्यते

याथेमेमासात्यामंसंभवादेकवाक्यतयैवत्तद्वाच्चांसाचार्थवादाकांक्षयातावत्रसंभवतीम्लोकएवाहेतात्पर्यमाह ञ्ञ
नाकांक्षत्वादेवेति ननुतुसंप्रयोजनार्थं प्रतिपादनेसाकांक्षत्वादेकवाक्यतास्यादित्याशंक्याह विशिष्टेति· तत्तदर्थोन्वि
तस्वार्थेत्यर्थः प्रतिपादनमेव· ञाहबोधत्वाच्छिन्नमेवनप्रयोजनेनेति· नप्रयोजनवदर्थज्ञाहत्वावच्छिन्नमित्यर्थः ञ्ञा
स्त्रार्थिकाकांक्षयापीहिरूपाकथा· तथाचनिःप्रयोजनार्थबाधकत्वात्तत्वघ्रसिचाहदृतिभावः वैदिकज्ञाहेषुताहज्ञा
नियमप्राशंक्तनेस्वाध्यायोति· स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधिवज्ञादित्यर्थः· पर्यवसाने· तात्पर्ये· स्वाध्यायाध्य
यनस्यार्थज्ञानफलकत्वानिःप्रयोजनार्थज्ञानस्यचफलत्वायोगात्सकलस्वाध्यायस्यप्रयोजनवदर्थपरत्वावग
तिरितिभावः समाधत्ते· नेतिदृष्टःलोकेज्ञाहजन्यप्रतीतिविषयत्वेनावगतः तेनञ्ञध्ययनविधिनाञ्ञनुसर्तव्यः
भावभूतज्ञानविषयत्वेनस्वीकर्तव्यः नहद्वेनविधिवञ्जेन· ञ्ञर्थकल्पना· प्राज्ञास्यरूपाः दृष्टार्थकल्पना· नानु
निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्यफलत्वायोगाद्वकल्पनेत्यतञ्ञाहतद्वारमिति· ञ्ञर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनंपरिकल्प्य
तन्निद्धार्थमदृष्टार्थकल्पनापेक्षयाप्रथममेवादृष्टकल्पनंसम्यगित्यर्थः पूर्वाधव्याख्यानमुपसंहरतिनितदि श्री
तिकल्पनस्मादित्यर्थः विध्याकांक्षयापिनैकवाक्यतेत्येवंतात्पर्यकमुत्तरार्द्धंव्याचष्टे· नापीतिञ्ञकांक्षेत्यनुष

ज्यते॰ ननु विधिवाक्यस्यार्थबोधने निरपेक्षत्वेपि तन्मात्रेण पुरुषप्रवृत्त्ययोगादर्थवादप्रतिपादितप्राशस्त्यमपेक्षणी
यमित्याशङ्कायामाह नचेति समीहितसाधनभावः॰ इष्टसाधनत्वं॰ नन्विष्टसाधनत्वज्ञानमात्रेण प्रवृत्त्यप्रसा
ध्यगोक्तत्वाशङ्कायामाह॰ नचेति समीहितवाक्यात्प्राशस्त्यबोधे सहितं न चापि प्रवर्त्तत इति लोके दर्शना
दित्यपि प्राशस्त्यबोधापेक्षितत्वं तत्राह न चेति एकवाक्यतया चेति चस्त्वर्थः प्राशस्त्यलक्षणां विना एकवा
क्यत्वानुपपत्तेरिति भावः॰ तस्मात्॰ एकवाक्यतायां॰ लक्षणया तद्वगतिस्वीकारे चान्योन्याश्रय इति भावः॰ वि
शेषपूर्वपक्षमुपसंहरति॰ तस्मादिति आनर्थक्यं धर्माधर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वं मंत्रनामधेययोरर्थवा
दस्य पूर्वपक्षप्रकारान्तरे देशेन सामान्यपूर्वपक्षमुत्थापयति एवमिति दर्शयितव्यमित्यत्र आनर्थक्यमित्यनुषज्यते
तस्मादिति॰ सामान्यपूर्वपक्षोपसंहारः॰ तेनेति एतच्चाक्षेपसंगतिपक्षे आक्षेपप्रदर्शनार्थं॰ प्रसंगपक्षे तु स्व
रूपकथनमात्रं चावधारणा॰ प्रतिज्ञान्तिपत्तामोवा॰ सूत्रार्थस्तु आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् क्रियाच
यविशिष्टभावनाप्रतिपादकत्वात् तत्त्वेनैव प्रयोजनवत्त्वादिति यावत् अतदर्थानामक्रियार्थानामर्थवादा
दीनामानर्थक्यं धर्माधर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वं तस्मात्तानर्थक्यादेवं जातीयकमनित्यं अनित्यसंलोकि

कत्वाकृतुल्यमुच्चार्यत इति व्याख्येयाध्ययनं स्तुतिद्वारा धर्मप्रामाण्येकरूपसिद्धान्तस्याध्ययनविधिबोधितस्य कल्पवेद्यु
८ रुषार्थपर्यवसानरूपसामान्यसिद्धान्तोपजीवितावाद्वैतमेवाह· स्वाध्यायेति· पुरुषेणार्थ्यत इति पुरुषार्थः प्र
योजनवदर्थज्ञानेन संमनीयतविनियुज्यत इत्यर्थः· सर्व इति पूर्वार्धान्वयि· व्याप्यं प्राप्य· स्वाध्यायोध्येतव्य इ
त्यत्राप्राप्तार्थत्वाल्लक्षणया तव्यप्रत्ययेन विधियुक्ताभावनावबोध्यते तस्याप्रभावात्प्रविपेक्षायां दृष्टप्रयो
जनार्थज्ञानमेव भाव्यत्वेनावगम्यते· तत्र च करणाकांक्षायां समानपदोपात्तत्वादध्ययनं करणं· तत्त्वं च
साक्षात्संभवायोगात्तत्पास्वाध्यायावाप्तिद्वारेण भवति इदमेव च योगपत्तालक्ष्यं ष्यंद्वारं तयास्वाध्यायस्यक
र्तव्यत्वमनयैव नानूद्यत इति· एवं सामान्यत उपयोगसिद्धौ द्वारविशेषापेक्षायां विशेषसिद्धान्तमाहन्ते
नेति· सर्वविद्येस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसानरूपेण हेतुनेत्यर्थः· प्रायात्मनप्राप्तस्य बोधद्वारेण श्लोककत्वा
च्चेहस्वाध्यायेति· दृष्टार्थत्वादिति ल्यब्लोपे पंचमी· दृष्टार्थत्वमाश्रित्येत्यर्थः· तत इति तन्नीयार्थं तस्मि· तेन
मतार्थेनेत्यर्थः· लक्ष्यमाणः· उपलक्ष्याप्यमानः· क्षिप्रहेवतासाध्यामिति भूतार्थानुवाददृत्तस्यलक्ष्यसंबंध
प्रदर्शनार्थः· कार्यस्यप्रायेण कारणानुरूपत्वदर्शनादिह्यपि क्षिप्रकारिदेवतासाध्यस्य कर्मणः क्षिप्रक श्री ८

रित्वमितिसिद्धमेवेत्यादिश्लोकस्यतात्पर्यकथनं॰ इतिप्राशस्त्येतिमेसिद्धमेवफलंश्रास्यतीतिमकप्राशस्त्ये
त्यर्थः॰ अनंतरप्रवृत्तेति अव्यवहितोत्तरमित्यर्थः॰ तथाचतत्तद्वार्त्तिकं॰ सिद्धमहैवतासाध्यंकर्मसिद्ध
मेवफलंश्रास्यतीतिप्राशस्त्यरूपोर्थः॰ सोनंतरप्रवृत्तविष्णुहेन्नाकोश्यादि॰ एवंचतत्तद्र्थवादप्रति
पाद्यानांगुणदोषाणामेवप्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपत्वंगुणत्वंचप्रवृत्तिप्रतिबंधकद्वेषालस्यभंगहे
तुज्ञानविषयत्वंनिवृत्तिप्रतिबंधकरागभंगहेतुज्ञानविषयत्वंचदोषत्वं॰ अस्तिहिबहुश्रीतादि
वाक्यजन्यतत्तद्गुणदोषज्ञानात्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबंधकद्वेषरागनिवृत्तिः तस्मात्तद्द्वारेणप्रवृत्ति
जनकत्वं॰ गुणदोषात्मकप्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्यद्वारापद्भुवं॰ यथार्थप्रवृत्तौचयथार्थगुणदोष
ज्ञानस्यहेतुत्वाद्यर्थवादैः॰ प्रत्याप्रतिपादितानांचापापश्लोकश्रवणसंवत्सरपर्वरोहनादीनांप्र
माणाभावेनावास्तवत्वाद्वास्तवगुणदोषान्तरमतीनपेलक्षणाप्रयणंतत्रापापश्लोकश्रवणेनपवि
त्रादिरोहेननचाहृघत्वेनैव॰ ऋत्विक्वेदकारित्वादिनवनवलक्ष्यमवसेयंतच्चैवेप्रज्ञातार्थवादेष्वतिगम
कत्वस्यवास्तवत्वात्तद्ज्ञानादेवप्रवृत्तिसिद्धेश्चपौलक्षणेतिवाच्यंवाप्युक्तेपिहेतुत्वात्सिद्धमप्रतीतिगमकत्वे

९ कार्यस्यकारणानुरूपतयाकर्मगतेश्चतस्मिन्नुतात्पर्यावगमे न तस्यातीत्यर्थलक्षणाया आवश्यकत्वात्· एवं
चसर्वत्रमाहात्म्यामाहात्म्ययोर्लक्ष्यत्वमुपपन्नं· यत्तु श्रोतार्थबाधः तत्रयजमानः प्रस्तरइत्यादौलक्षि
तेनयजमानकारित्वेनोपकारित्वायमाहात्म्यलक्षणा अभ्यनुज्ञाविधपर्यवादेनतुदोषाभावनिष्ठप्र
तियोगसमानाधिकरणत्वरूपार्थं तत्राप्यनुपपत्तिमाहात्म्यं बोध्यते घोडशिग्रहणनिषेधार्थवादेनचप्रयो
गविलम्बपादकत्वरूपमप्रामाहात्म्यमितिदिक्· यत्तुबलवदनिष्टाजनकत्वंमाहात्म्यंबलवदनिष्टजन
कत्वंचामाहात्म्यंसर्वत्रविधिनिषेधार्थवादैर्बोध्यतेतदज्ञस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकतायाः क्लृप्तत्वादि
तितदयुक्तंविधिनैवबलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्याक्षेपादर्थवादवैयर्थ्यापत्तेः· अभ्य
नुज्ञानिषेधावगतबलवदनिष्टाजनकत्वाभावमात्रबोधनेनोक्तनिषेधेनैवबलवदनिष्टजनकत्वावगमात्त
दर्थवादेनमदजनमहात्म्यबोधनेपौनरुक्त्यप्रसंगाच्चेत्यलंविस्तरेण नन्वन्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणवीजविरहा
त्कथंमाहात्म्यभक्षणोत्पत्तिर्याहरस्वाध्यायेनेतितथाचतात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणानुपपत्तिरूपलक्षणवीजविर श्री
हात्कथंमाहात्म्यभक्षणोत्पत्तिर्याहरस्वाध्यायेनेति· तथाचतात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणानुपपत्तिरूपभक्षण ९

येतिभावः। भाष्यिकार्याङ्गीकारे। इष्टार्थकल्पनाप्रसंगपरिहारानिष्टरूपतश्चेतिप्राशस्त्यपरत्वमुपपादितं सोपपत्तिकमुपसं
हरति अतश्चेति। भक्षणपापापाज्जनभक्षणपा। तात्पर्यं भक्षणासिद्धेः पदानुपस्थितेस्तात्पर्यग्रहासंभवाद्दृष्टक्याद
ष्टाभ्योपस्थितिर्भक्षणशब्देनाभिप्रेता। इत्युपपर्यवसायकासीपक्षाधुनाविधाकांक्षामुपपादयितुमाह तद्धाति
उभयकभ्रातुभ्यकभसवनिपक्षत्वफलपक्षिण्योक्तं तत्तुल्यकभ्रानपेक्षत्वमदृष्टंसंशंसंभविकारोतिसत्यमिति प्रप
नपित्यननुत्यकप्रानपेक्षत्वमतुभ्यकेष्यानुग्राहकसापेक्षत्वं व्यस्तत्वन्निते। तदुक्तं। नहिजनतत्कारणभावेवेदे
नाविचिरीहंस्तांश्चात्कर्त्तव्यतासाध्येपन्नानुग्रहार्थिनेति। ननुमात्रसम्पतोधविनेवविधिनासमीहितसाधनज्ञा
वोधरूपः। कार्यजननात्मकयोस्तल्स्यविधसुपाहकनेत्याहुंक्यमन्याहितसाधचतावोधहारेणसाधनेतत्कर्णचि
कीर्षांत्पादरेप्रास्यस्यवाध्योयपोगात्तस्यविधनप्राहकत्वमिति प्रतिपाद्यपत्तिफलेहात्पादिनोस्यपमवरवध्यर्थ्यं। वा
ष्टाभ्यांविनैवस्वतस्वरूपतः तावतविध्याभोचनात्कर्वननुमात्मस्याधनयोच्चोत्वेष्टल्लापेभगोचेरेवसामर्थ्यतिंज
नयिष्यतीत्यतोनप्राश्रुपस्यवोधोपयोगइत्यत आह अवइंपविति। इष्टामहृत्यो। समाचविषयत्वेनकार्येकारणभावा
ननत्कभगोचरेच्छात्वोपेक्षपातहोगचरेच्छात्वस्यकारणतावच्छेदकत्वेलाघवादितिभावः॥ ननुफलेच्छाजन्यमिष्टसा

धनत्वाज्ज्ञानमेवमप्रवृत्तिहेतुत्वात्किंतत्साधनगोचरेच्छापत्स्यत आह हितेति ॥ हितं जनयितुं सन्नेत्येवकारान्वयः नान्यार्थफलकिमज्ञ
१० नयतिऐहिक फलसाधनेषु बहुषेकरगोचर चिकीर्षोत्कर्षेणात होचरमप्रवृत्त्यप्रधानइष्टसाधनताऽज्ञानाऽइति भावः ननु के
षांचित्पुरुषाणामापातत्याज्ञानामावपि मप्रवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारात्तत्रहपे आपुरुषेत्य आह सा चेति तथा च पुरुष
10 विशेषोपमप्रवृत्तेस्तत्स्वभावादनिर्वाहे इति भावः ॥ आद्विपदेननासिकाद्विपरीयत्तरं दुःखात्मकं दुःखानुवं प्राप
स्यतानस्य सचित ननेविध्यनुग्राहकतासर्वानुभवसिद्धेत्याह अवगानति ॥ सतां श्रेयिष्ठत्वादीनां ॥ असमर्भचिपास्व
नना हीनाकार्त्तं नाहितमनंतरं प्रावास्मावगतमिति शेषः ॥ न तस्मतो नाभेननलिकमपयन्यद्वाक्यामीतिवीर्गत्कोक्तः प्रापुष्प
लक्षणोऽर्थापत्तेप्व असत्यस्यापि चर ज्ञुसर्पादिज्ञान्यात्सत्यस्य भयाहेतुं शंकाह इहापि वपोत्तवनचाहेसत्यत्वे पिष्टत्वादिवि
शेषः अह विगोचर इति पाठे किंचित्कार्यान्तरफवीर्यनत्र रमितिव त्वार्थः किंचगोचर इति पाठे उहकिंचिदिच्छामात्रं तटफ
चातिशयार्थ इति ॥ उभयाकांक्षयोपपयोर्तिमेकवाक्यत्वमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ विधीनामर्थवादानां च मिथो विषम
इत्यन्वयः ॥ निषमश्च विधयः प्रवर्त्तनेत्यर्थवादावगतानमाहात्म्यानुगृहीता एवं चार्थवादा ह्यभिज्ञाना मन्त्रपृष्टद्वारेणाविधा श्री
नुग्राहकाएवेत्येवं ॥ यः तत्रविधयं चोमाहात्म्यापेक्षत्वाहितिहेतुः अर्थवादांश्चोमप्रयोजनमपेक्षमाणानामितिहेतुमये १०

विशेषणेन प्रयोजनापेक्षत्वं प्रागज्ञातस्यापेक्षत्वरूपं च दर्शितो अध्ययनविधिवशो नैवेत्यादिना हेतुगर्भविशेषणेन प्रवर्त्तना
र्थत्वहेतुरुक्तः तस्यायमर्थः । अध्ययनविधिना । ध्ययनस्य स्वाध्यायावाप्ति । द्वारा दृष्टप्रमाणाज्ज्ञापुरुषार्थपर्यवसानाव
गतो विध्यादिह पर्याध्यायमात्रात्मालोचनया विशेषतः पर्यवसानं दृष्ट्वा पापं विध्यं शेतावदेवं पर्यवसायं तं च पीनावि
धयः पुरुषप्रवृत्तिंभावयेयुः । — प्रवृत्तिफला च भावना प्रवर्त्तनात्मैव च शाब्दभावना विध्यादिप्रत्ययवाच्या । इ विधीयते तस्या
श्च भाव्याकाङ्क्षायां । एवं तया पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्यतया संबध्यते केनेति च करणाकाङ्क्षायां मे शास्त्रपविशिष्टभावनावि
षयप्रवर्त्तनाज्ञानं करणतया पायासाद्विवतमवाहां त रूपफलो हेतुप्रवृत्तेः शाब्दरूपवर्त्तव्यापारोजन्यत्वात समीहितसाधन
ताश्रयश्च तस्याश्चांतरव्यापारः एवं वितत कथामिति तिकर्त्तव्यताकांक्षायां स्वरूपसंपादिका यङ्पदार्थसंबंधज्ञानादि
रूपाफलोपधीनसंपादिकातु प्राशास्त्यावगतिरितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेतातिप्रज्ञेतत्पादिष्टुनार्थवादप्रतिपादितं प्राशा
स्त्यमितिकर्त्तव्यतान्वोनान्वीयते तच्चार्थभावनावत्प्रवर्त्तनाप्रतीतेः कुत्रैवमत्र — प्राशस्त्यावगतोहितद्विशेषरूपेतिकर्त्त
व्यताकांक्षायां तत्वेन प्रयाजादिवदन्वयो भवेत् नचासावस्ति प्रवर्त्तनाविषयकप्रवर्त्तनांतराप्रतीतेः अध्ययनविधा
वेवत्वयात्प्रवर्त्तनायाः कर्त्तव्यतावोधः प्रतिविधित्वनुष्ठानावस्थाः कालेतिकर्त्तव्यतासंपादनमेवाहिमानानुष्ठानस्यामत तद्विध

११ र्थीनि हृद्यणे वेलायां च विधिभिर्विशिष्टभावनाविषयप्रवर्त्तनाज्ञानरूपं कारणं जन्यते ॥ अर्थवादैरपि प्राशस्त्यज्ञानमंगं जन्यते ॥ प
था अर्थभावनाकरणयागादि प्रतिमानेन ॥ अंगानि चाधर्यादिभिः ॥ तस्मात् ज्ञानमात्रात्मस्य तस्यार्थभावनायां कारक
हेतुत्वन मप्रशस्तत्वात् कर्त्तव्योपेयवान्वयप्रयुक्तइति वोधननुविधिर्नियंत्रणं नामं त्वरणाधीन संप्रवृत्त प्रार्थनसुप्तिशिश्लिष्टा ह्यस्तु
ज्ञासनात्तनिकृष्टप्रणादिरूपपुरुषाशयविशेषाणामेव लिङ्वाच्यप्रवर्त्तनारूपत्वमवगत ॥ एवं चैतत्त्वत्त्रयमस्माजेज्या
दि प्रयोजक वृद्धवाक्योपि सुत चेष्टा दृष्टा ज्ञापविशेषस्य वतत्वात्प्रमवधार्यते ॥ एवमहं मेवं प्रवर्त्तयामास चापि मां प्र
वर्त्तयतीत्यायनुभवादिपितद्या ॥ तत्कथं वेदे पौरुषेये प्रवर्त्तनायाः संभव इति चेत् उच्यते अस्ति तावद् ह्यामानप्रत्योलौ
किक वाक्यश्रवणानंतरमितप्रजेतस्वर्गकामइत्यादिलिंङादियुक्तवैदिकयुक्तवैदिकवाक्यश्रवणोत्तरव्युत्पन्नस्यप्र
वृत्तिः आचार्येण मां प्रवर्त्तयतीतिवदेव होमां प्रवर्त्तयतीत्यनुभवश्च ॥ अतो लोकवदेव वृत्तिस्थैति प्रवर्त्तनाज्ञानस्य हेतु
तानावे हेतु मीयते इयंप्रवृत्तिः प्रवर्त्तनाज्ञानजन्या प्रमेयोणाजन्यप्रवृत्तित्वात् बालप्रवृत्तिनजत्वस्मान्नरानविषयकस्मा
त् प्रवृत्तिविशेषात् प्रवर्त्तनाज्ञाने चावश्यो ह्यापाभ्यां लिङादीनां शक्तिः कल्प्यते ॥ सा चैव ध्वाधिष्ठित साधारणप्रव श्री
र्त्तनात्वेनैकैव च नुपान्तिस्विकरूपेणनाना ॥ गौरवात् ॥ अनुगतानं तु प्रवर्त्तनाविशेषाणां प्रपत्रणेषु ५ पंचनमाचार्य ११

मिति न विरोधः प्रवर्त्तनात्वं च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वं स च व्यापारो वेदे पुरुषाश्रयो यो हेरसंभवाल्लिङ्निष्ठ एव कश्चिदित्य च यथा
र्यतितस्य प्रवर्त्तकनिष्ठत्वनियमात् प्रवर्त्तकान्तरस्य च तत्रानुपस्थितेः ततश्च कोसावित्यपेक्षायामह प्रथमो नरक
त्यनेन तत्स्वरूपत उक्तम् प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङादिनिष्ठत्वाघनेन कल्पनीयो रवादृष्टात्मपविशिष्टाभावना च नाप्रतिपाद्यत्ना
त्मकस्याभिधारूपलिङ्व्यापारस्य स्वस्मतः प्रवृत्तिहेतुत्वादिनाक्तत्वस्य प्रवर्त्तनारूपत्वं निश्चीयते न च तस्यार्थ
प्रतीतिरूपकार्यगम्यस्य शब्द वाच्यत्वेन तद्विषयस्याप्यभिधान्तरस्य कल्पनायामनवस्थितिर्वाच्यं यतो नवयस्वरूपे
णात्स्थनिपत्यर्थेकि लिङादिवाच्यताभावस्य हेः पितु लिङादिनाम प्रवर्त्तनासामान्ये भिहिते ते निर्विशेषसामान्या
भिधानायोगाद्रूपविशेषितकल्पनालाघवेनाभिधायी व्यापारविशेषनोचितेनेति तथा चोक्तं वार्त्तिककारैः ॥ अभिधा
भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति पुंसं चैतत्तु शब्दस्य स्वार्थबोधनद्वारेणैव प्रवर्त्तकत्वात् ज्ञानकव्यापाररूपाप
अभिभायाप्येवं शब्दभावनात्वोचित्यात् तदनुमतिरित्युव्यापारकल्पने मानाभावात् सर्वव्यापारः शब्द-नंतज्ञान्य
संस्कारो वेति सुष्ठ माकरे ॥ यत्तु न्यायमथाकारानुसारिभिः कैश्चिदुक्तं अभिधायाः प्रवर्त्तनात्वं न लिङ्वाच्यत्वं अपि तु
ल्विडिच्छां मां प्रवर्त्तयतीत्यनुभवात्फलेच्छायाव्यापारेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेर्न हेतोस्तेच्छात्यस्य वेति विनिगमनावि

इष्टादीनि दिक्क्रमेणत्वाधर्मकस्यैनेवोपवित्तोनितद्दसारं वेदे ऽत्राचार्यरुक्त्याज्ञापनया विधिश्चास्येव प्रवर्त्तकता माविधिनात्वं प्रे
१२ रितुं इति व्यवहारेणावगमात्तस्याप्युस्वनिष्ठप्रवर्त्तनाज्ञापनेनैव व्यवस्थितेः अन्यथा हि वेडन्तत्वं प्रवर्त्तं प्रतीति
वादिनि पञ्चड ऽत्रेपि प्रवर्त्तकत्वव्यवहारापत्तेः न च स्वात्वं स्वनिष्ठमिति कथं तत ज्ञापतेनेत्तौ विधेः प्रवर्त्तकत्व
संभवः न च लोके ऽप्यस्यव क्रापरतंत्रपारमुख्यप्रवर्त्तकत्वपेना चार्यादिगतप्रेरणाज्ञापनेन प्रवर्त्तकत्वाद
क्तव्यवस्थाभंग इत्याचार्यस्यस्वनिष्ठप्रवर्त्तनावाधकस्यैव प्राधीन्येन प्रवर्त्तकव्यवहारविषयत्वात् अत एव लो
क आचार्यप्रेरितोऽहमित्येव प्रचुरव्यवहारः वेदेऽनुविधिना प्रेरितोऽहमित्येवमः लोके शाहोवेद इ चेत्तु हेतोस्यानेष
विवक्षितोपचारिकः कश्चित्कः एवं किं चेत् छात्वस्यातिप्रसक्तत्वात् प्रवर्त्तनारूपत्वोक्तिरसंगतेत्येनचाभिधापामपि
तल्लोपं दोष इति शंकयः लिङादिनिष्ठापास्तस्या ऽत्रतिरिक्तत्वपालङादिविषयप्रत्ययत्वेः नादिप्रमभिधाभावनामा
ड्यैति वार्त्तिकस्वरसानुगुणं परोक्तं इच्छाणमासनिराकरणपर्वकं मतमुपदर्शितं वस्यतेन्वयेपक्षनापिष्ठघाधिक
रिणोऽपत इति नन्नत्वाशोऽभमितिग्रंथकृतैव स्वायत्तमालापापिष्ठप्रधानत्वमेव प्रवर्त्तनात्वेन विधिवाच्यमिति श्री
मतेन मतेमेवागीकृतं तेषाह्निः अर्थभावनाभिधाया प्रवर्त्तनात्वेनाभिधानेनिषेधवाक्यार्थासंगतिः निषेधेष्वाद १२

प्रतिषेधस्य विधिर्विर्वा प्रतिषेध इति प्रकारद्वयमाकरे दर्शितं तत्राद्येन हन्यादित्यादौ रागप्राप्तं हननभावनाया जन्यजनकसमभिधा
रणस्यापि प्रवर्त्तकं । नाविहितं हननमभिधानेन निवर्त्ते नास्यात् तत्र च नञ् इत्सितं तद्दे – प्रतीतिप्रसंगात्ः एवं द्वितीयपक्षे हननभा
वनाविषयिणी प्रावृत्तिरसौ नेति विधिमनूद्यतप्रतिषेधोऽप्यभिधायाः प्रवर्तनात्वेन इष्टः हननभावनविषयिण्या अभि
धायाः प्रवर्त्तनायाश्चासंत्वेन तद्गुणकः हापोगात् मत्वेवानन्निषेधापोगात् तस्माद् दृष्टसाधनत्वेन प्रवर्त्तनाया हि दृष्टानिष्ट
साधनताविधीयते प्रवर्त्तनाद्दृष्टेष्टसाधनता प्रतिषिध्यते वेत्येवं रमणीयम्‌ अथ कोऽसौ न शाब्दनिष्ठा न वा तत्ज्ञानेनैककथं
शाब्दभावनेति चेत्‌ उच्यते ज्ञानेऽन्योपरलमालापं । पापसमवेतापि शाब्देन पुरुषप्रवर्त्तयतानातिसिद्धये प्रभिधीयमानात्वादृश्या
पारत्वेनोच्यत इति अपमात्रापः अभिधीयमानेष्टसाधनता हि शाब्दव्यापारः विशेषणं शोशब्दतन्यतनपविशिष्टैत
ज्ञानत्वव्यवहारः शाब्दगतत्वमपि शाब्देनाभिधीयमानतया कथंचिदारोपितं अन्योन्यालस्यतेयत्साभलक्षणा
रोपिता शाब्दव्यापार इत्युच्यते तेन [illegible] साक्षिपेति वतयथाद्दिशब्यादिशब्देनापस्थितनिरूपालक्षणाशाब्दव्यवहितलक्षणा
र्यगतत्वि आरोपितः शाब्दव्यापार इत्युच्यते तेन येष्टसाधनतापीतिन चैवं शाब्दस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः तस्य स्वनि
ष्ठप्रवर्त्तनाज्ञापकत्वनियतत्वादिति वाच्यं शाब्दस्य परनिष्ठप्रवर्त्तनाज्ञापकत्वेपेवप्रवर्त्तकतायाः लोके लक्षितयापुरु

षनिष्टप्रवर्त्तकत्वस्यैवाति प्रसंगवारणार्थं स्वनिष्टप्रवर्त्तनाज्ञापकत्वनियततावकस्यनान्न चैवमतिस्वरूपयोग्येष्टसाधनत्वंलोकवेदसा १३
धारण्येन विधिवाच्यमस्तु तथा च तार्किकयतानुमवेदे ज्ञाइति चेन्न अनुभवानुसारिपर्वोक्तानुज्ञामनविरोधात् नहि यजेत
त्यस्मात् यागभावनेष्टसाधनामेत्यस्मा त्वतुल्याः वगतिः यागइष्टसाधनमतोपज्ञेतेति सहप्रयोगात्व किंचास्मन्मते प्रवर्त्तनाव
स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाघवं इच्छातद्विषययोरनिवेशात् तस्याहिष्टसाधनत्वेनैवावरूपकत्वात्प्रवर्त्तनातिरिक्तंतनइक्तेमइ
त्तेमदर्तनेन पुंसां नेष्टाभ्युपायात्वात्किं यात्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामिति गुरवस्त्वप वेस्यावि
धायतामाचक्षते तथाहि यद्यपि वालनस्य प्रवृत्तौ कार्यस्याज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तदाहि श्रवणोत्तरमपायस्य दृष्टप्रवृ
त्तावविस्त्रप्रवृत्तिदर्शनेन कार्यतापत्तागवानमनाहिकिं यापाएव कार्यतयात्रावगत्वलोके अनतज्ञानरूपहेतुकस्यैन
समितत्कारणत्विज्ञासायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिसज्ज्ञानकत्वमवधारयता गवानमनादि किं यायाएव कार्यतया ज्ञा
प्यत्वलोके वगतं तथापि वेदे षष्ठाषाधिकरणन्यायेन कार्यप्रतिनियोज्यतया स्वर्गकामादेरन्वयो यमास्कामनि कार्ये
नियोज्यत्वस्य च स्वसंबंधितया कार्यवाद्व्यरूपस्य कामसाधनेकार्ये। संभवाज्ञि यापाप्यनन्यत्वात्तथा कामसाधनत्वायो श्री
गाद्व्यत्ययमाद्व चयपोग्यं रुष्टापि कार्यलिंङ्गाम्यत्वेन कस्पनीयं न च प्रमाणांतरगोचरतयाः पूर्वसिनिस्वस्मिन परूपं निपुंजा १३

नैनियोगइति चाख्यायते एवं च भवत् -- भावविशेषानपूर्वे शास्त्रावबोधितानां लोके क्रियाणामयोगेणेभंगानन्तमुख्याः
न्यायपश्चानेकार्थत्वा-मितिन्यायानएवं चनैमित्तिकाइविसत्यापिफलेऽपूर्वमेववावपार्थंरतिनहेनहेनहस्मारे लौकि
कव्यत्यत्सनुसारेणकार्यत्वेनावगतायाः क्रियाया एवापूर्वद्वारेणकामसाधनत्वोपपत्ताह्रैवनियोज्यत्वेनका
मिवोन्वयसंभवनापूर्वस्यालिङ्वाच्यतायांमानाभावात अन्यद्वारेणान्यस्यनसाधनत्वमितिनुवलित्संभोह्नं
कांक्षाहीनायाकारिसोधनतीयाः सर्वलोकमपि ह्यायो अपह्नोतुमशक्यत्वादित्यलंविस्तरेण॥॥ नन्वेवमपर्यवा
ततोऽप्राशास्यज्ञापकत्वेपिकर्यधर्मप्रमाकरणात्वमित्यत आह विधिनासहेति एकंकार्यविशिष्टं भावनारूपधर्म
प्रमास्यपहिधिनाक्षिपनेनत्रैवभी२। शास्त्यरूपविशेषणप्रातियाहनह्वासङ्वाहेवताङ्सिद्वहर्थवाद्नानाम
कारणातेत्यर्थः एकेस्यतस्यसावधारणातयाएकमात्रकार्यकरत्वादित्यर्थाहंगवाक्यवस्वर्यवोधपर्यवसानाभावे
पदैकवाक्यताहर्शिताः अत एवाह भाष्यकारः अत्यनासाकंभित्वाद्विधेः स्तातेश्चैकवाक्यत्वमिति सएषवाक्येकदे
शाहपाश्वेपइतिचेतिसिद्धांतसूत्रंचविशेषविचारस्त्वपोतितंभवति स्तुतिरूपणार्थेनप्रतिपाद्येनविधिनासहेकवा
क्यत्वाद्विधीनांकार्यकारिणार्थवादाः स्युरिति॥॥ विधिस्तुतिपोचात्रनिषेधनिंदेतुपलक्षणपरः न्यत्रेषपिसामान्यविचा

रसिद्धांतलभ्यं वक्ष्यमाणविशेषविचारसिद्धांतं संक्षिप्य दर्शयति एवमिति विधिस्तुत्योश्चेत्यनन्तरं प्रयोजनयोरिति शेषः विधि
१५ मंत्रयोरैकार्थ्यमेकशास्त्र्यादित्यधिकरणे विधिशक्तिविधानकपञ्चद्वादशपर्वबंधेन विधेकवाक्यत्वाभावेन च तयोर्निराकृ
तं प्रकरणाद्युभयाकांक्षा ऋचादिनाविकृतौत्पत्तिनिधः परिग्रहः प्रधानानामभूतानामिति: अर्थसमानान्तरलभ्यतयाम
14 त्रस्वरूपमच याचोपस्थितं प्रयेण विधिनांगत्वे न विधीयत इति भावः दृष्टमर्थप्रकाशनादिः अदृष्टं तु स्तोभाधिष्ठानां
प्रतायति ह्यपार्थसामसमं त्राणी॰ अथवोभयथापि प्रामाण्यसिद्धेरनास्थयैव स्तुतिकः सिद्धमामीति कुतश्चेत्तन्नधि
गतार्थपरत्वाभावेनाप्रामाण्यशंकोत्क्षेपात् निरासायनाप्रामाण्यमित्युक्तमेतत्य हत तामेशंकां दर्शयति नन्वेवमिति प
दार्थानामिति॰ अपपाशयः पदनोत्तरयदार्थप्रतीतावन्वयवाप्यश्री त्यविवा॰ दत्त श्रावणवैधानानज्ञापमाना
नां पदार्थानामेवान्वयबोधकारणत्वापुक्तानन्तुव्यवहितानामर्थबोधोपभाणानां पदानां नचैषा पुनरनुसंधीनकस्यनेप्र
मारामसिद्धं न च व्यवहितानामपि पदार्थ इतीति रूपव्यवहारेण करणेति पुनः प्रमाणेन करणत्वसिद्धौ व्यापारकस्य नातन चात्रत
त्सिद्धिः संबंधानादिः स्मृतं तस्मात् स्मृतानुगुणपरापदार्थानापेवकारणत्वं न चैवं पदानामभिधायकत्वानापत्तिः पदार्थावगतेः श्री
स्मृतिरूपत्वात् अतएव चोक्तं वार्त्तिककृता पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इतीति चेत् तमेवं संबंध[illegible] १५

संभवेन पदानां पदार्थाभिधायकत्वस्यैतावत्प्रयणीयत्वात् । न च वाचकत्वमेव संबंध इति वाच्यं तस्याभिधायकत्वानतिरिक्तत्वात् । न
चाभिधायकत्वमपेक्ष्य संबंधविनेति वाच्यं । अनन्यगत्यात्तस्य स्वाभाविकत्वात्क्रियाधीनत्वीकल्पनात् । अथाल्पप्रकल्पनामात्रस्यैस्मा
रकत्वमपि स्वभावादेव कुतो नेष्यत इति चेत् स्मारकत्वकल्पने शब्दस्य करणानंतरसंस्कारोद्बोधस्ततोऽर्थस्मृतिरिति प्रणाडीक
ल्पने गौरवात् । पदज्ञानानन्तरमेवार्थप्रत्ययदर्शनेनाभिधायकत्वस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् । अर्थप्रतीतेः पूर्वानुभूत
त्वानुभवे स्ववार्त्तिकमपि न पदस्य स्मारकता माहायिकस्मारकान्तरविशिष्टानइत्यकत्तयागरहीतग्राहितपानतस्य दृशा
नामिति न विरोधः । अत एव सूत्रकारेणौत्पत्तिकशब्दवचनात् सूत्रार्थस्तन्निमित्तत्वादिति सूत्रपञ्चार्थस्यैवान्वयबाधनिमित्त
तां दर्शयति तस्मात्पदैः पदार्थाभिधानमभिहितैश्चैतेरन्वयबोध इति सुष्ठु । अत्र वार्त्तिकसंमतिर्यादृशत्वेनाहीति प्रमाणता
चाथ व्याख्यानात्तत् । ज्ञानं वा निरूप्यत इति पूर्वोद्देशात्प्रमाणमिति तिनस्मृति वैयर्थ्यं नेतरमनुज्यते स्वामी न्यनतउक्तमर्थपक्ष
तेयोतपतितेनेतिव्यक्तायामपगमेनेत्यर्थः । अर्थं प्रधानभावनारूपं प्रधानवाक्यस्यमांगप्रधानभावनाकर्त्तव्यतावोध
कप्रयोगविधिवाक्यस्य । मन्त्रैव ८ ब्रीत्यादिवत्पदार्थत्वेन प्रमाणापेक्षि अभिधायकत्वेन ग्रावविधपीनसंचाराणां तत्सिद्धमि
ति चेन्न किं चातः न त्वयप्रयनविधिर्नाम्नार्थत्वं बाधपतिविद्वद्वाक्याद्विविधप्रयोजनवदर्थज्ञापकतामात्रेण तदुपपत्तेः । कि

यद्येतर्हि पदार्थत्वेनापि समारायसाधनमिति चेत् सत्यमस्तो वेदोधर्ये प्रमाणमिति मांसकप्रसिद्धिसंरक्षणार्थमिति गृहाण ॥ इ
१५ दं चानागतापेक्षणन्यापनपर्यवसानगुरुत्वोक्तं इत्यस्तु संक्षेपो कारणसामान्यतः प्रयोजनसंभवमात्रेण सामान्यसिद्धा
न्तसिद्धिरित्यपसंहरति · तेनेति · स्वाध्यायविधिवशेनेत्यर्थः नन्वर्थवादविशेषविचारो न तस्मेव कुतो न क्रान्तस्तत्राह · प्र
15 योजनविशेषस्त्विति · अर्थवादा अधिक्रियंते विचार्यन्त यात्रेत्यधिकरणं प्रकरणं · उक्तन्यायेन नामधेयेष्वपि तद्दर्शनित
योनि · प्रयोजनवन्त्वात्मा मात्रायमित्यर्थः · प्रयोजनत्वर्थवादमात्रासाधनसमर्पितस्थार्थनिर्णयप्रतिष्ठाफलादिसि
द्धिरूपमनुसंधेयम् ॥ सूत्रं तु ग्रंथव्याख्या समरख व्याख्यानमिति निश्चितं ॥ ॥ विधिर्वा स्यात ॥ ॥ ॥ एवमधिकरणसंगतिमोह
पवेक्ति निसामान्यविशेषरूपयोरर्थवत्त्वस्तावकत्वसिद्धान्तसोऽर्मंध्येकस्याक्षेपस्तत्राह यदुक्तमिति पद्यन्य पन्यासार्थकं ·
सोमापफस्पत्वेन मात्वभेन पसुक्रामइतितः वाक्यनसोमफषो भपरेवस्मिन्निषुस्यानेषुप्रकुवर्णपसुइच्यकोयागो विहि
तः न चाग्नीषोमीयपशुरूपप्रकृतितः अस्मरवाहिरित्याहैर्वाधेनौदुंबरकाष्टप्रकृतिकत्वं विचोषत च्चोडंवोपयोभवतात्यनेन
विधीयतेन च्छेपत्रयौरत्याहिरर्थवा इत्युत्रो गाहरणाविधिवाक्योपन्यासस्य फलविधित्वार्थवादत्वयोः प्रतिसंबंधिसमर्पण श्री
र्थं अर्थवादस्य चायमर्थः उडंवरुर्क् सारस्ततो त्रासोमनाम्य फलद्वारेणपशवो फर्क सीमसीसारद्वारा च्चोडंवरो फपेय श्रा १५

र्नियोज्याः धर्मपुरुहडवरूपयोर्नाङ्गत्वादर्थग्रयान्यज्ञानेस्मिप्रजमानापत्तहर्यर्थं प्राप्नोति अतो यूपस्योडवरत्वं प्रसूरूपोर्कसंपादना
प्रभवतीति॰ अपिप्रदेनेनेभवद्विधंतरोकवाक्यताकाप्रजन्यानः प्रस्तरः पोविवृधः समनेजन्तः इतिहस्माहवकुकोसिंमो
बान्मेपचतेत्यादेयोद्रव्यगुणाक्रियानिधिकरणांतराणा च क्रत्वाचितात्वेनेपोप्रख्यनिरासात विधिश्चेत्साज्ञातज्ञाप
नेनतुप्रवर्त्तनापलेङ्खेचतद्पतीतितिचोयः ऊर्ग्वाइत्याद्रितपकपाद्कातयातच्छेषभूजमित्याशयः सर्वइतिस
तेनचविधुत्रयनापसृत्यप्रसृपापीपपिप्राप्नोतीत्यंतेनसाक्षिपतामितिग्रंकान्तिल्क्तान्पयायोपपाद्क भावेनस
र्वस्यैकार्थत्वावगमेनवाक्यभद्रायोभाद्रिति अतएवाचैवाधिकरणेरुत्रंविधोत्रवाक्यभेदःस्यादिति॰ तदर्थेचेतिएवचेवि
धिविचमात्मकतयेतदधिकरणोपूर्वपापेएवंतस्मात्तेनेनत्वन्नतिनचांकनीयंप्रपोज्ञकाप्रयोजकविचीरङ्गोपतपांगांगिभा
वविचारस्यचतुर्थाध्यायेद्रवाचाप्यर्थविचारत्रोषत्वेनविधिविचारस्यसंगतत्वादितिएवंचातीपकेनेत्यस्यविवरणंविधि
विभक्तितनेतितद्राह्वित्येचतत्वानिष्प्रपःसाधनत्वमित्यस्यसमभिव्याहृतफलविशेषप्रातीत्यादिः फलणी यः स्युत्येतिः
। इतीपाचतुर्थीहियत्र्यानचादेनेत्यर्थः। हिस्वार्थः अर्थवत्वमितिफलमनुपमाचारुपेअनर्थक्यमित्यसावात्सेन
जञ्चोडवरनाभवनाक्षिप्तायाइति साध्याधनहुपकासंवंधस्याक्रियाचावयेएवं कस्यतद्श्रवणाद्सोभवःभवनाक्षि

त्यभावनायां श्रोहुंबरत्वस्य कर्मत्वेनैवान्वयोनतु करणत्वेन भवत्यर्थस्य कर्तृ चकरोतेः कर्मजायत इति न्यायादिति भावः
१६ 16 सैवेत्येवकारेण फलसमुच्चयव्यावृत्तिः विनिगमकाभावमाशङ्क्याह सन्निहितात्वतिस्ववाक्योपात्तत्वादिति भावः
पद्यपि तावत्यस्य पराभवादिति तत्सूत्रवचने श्रोडुंबरत्वस्य तद्भाव्यतायाः अनर्थकमिति विधयचितभावनायां हि पुरुषार्थभा
व्यत्वनियमात्सन्निहितत्यागेन विप्रकृष्टमपि प्रकृष्टपुरुषार्थरूपमेव भाव्यमाश्रित्य सन्निहितकरणाद्वेनिव व्यपते वि
धभावेतु सन्निहितभाव्यत्यागे हेत्वभावात्तद्व्यस्य च भाव्यापेक्षायां अभावादनर्थकत्वमितिपादनमित्याशयः
अर्थवाद इति तस्याध्ययनविधिना विध्यपेक्षितस्तुतिपरत्वबोधनादिति भावः तत्र पनच प्रस्तुपस्य पंचमलकार
कस्यनेनप्रथमो नतयोश्रुद्धिनायां तनापायाविपरिणामेन भवनीत्यस्यैव भावइत - इति विपरिणामेन वान चार्थ ठाद
त्वस्य विध्येकवाक्यता निर्णयोधानत्वाडन्योन्याश्रयः विधिसमावनामात्रेण सदसद्भावाख्यानोपरिष्ठात्स्तुतिपरत्व
ग्रहसंभवात ननो विधिकल्पनप्रसक्तत्वातः पद्यपि जल्लाभत इत्यादावप्राप्तार्थकत्वेनैव विधिकल्पी तस्तथाप्यर्थवाद
त्वेनैवोल्पनं पुरुषं श्रीहयमा तिसित इतु विचारशिरपेक्षत्वेन शीघ्रत्वात् अत एव प्रापन्नाः सर्वत्रार्थवादेनैव वि श्री
ध्युत्रयनं व्यवह्रियत इति बोधस्तति न्वेनेतिकरणमुत्पन्नस्तावकत्वेनेत्यर्थः विनेत्यर्थः विधिर्विधानं छ्केत्तमुपन्न १६

नं च पचपलकारत्वादिकल्पनमेव फलकल्पनाफलत्वेन पश्चादेवैधर्म्यं वाक्यभेदः वाक्याद्वृत्तिः सहदुच्चारितद्वत्वाद्विन्यायप
तच्चाहृत्विविनास्तुतिफलत्वोभयवोधनायोगात फलोद्दिष्टहृतं च सत्त्रमन्त्रयोज्यत्फचित्तमभ्यपेत्यवाद त्वमकठपति
न चैवं विधिनेति विधिरहितेनक्रतपकीर्त्तनेशकांक्षेणचेत्पर्थः एवं च फातएवसते जस्वी त्यादेर्ज्ञानेषि फलपरत्वो
पपत्तिः तत्त्वे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विविशष्ट्वणाद्विति भावः कथं तर्हि सर्वे भ्योज्योतिष्टोमइत्यादेः
फलपरत्वं तत्राह कामशब्दे तितत्त्वतुरकै कस्मैवाच्चन्येयज्ञक्रतवकामायाह्विपंतद्दगि पूर्ववाक्यफलकामनत्व
स्यवझवन्वनोततततयाविपरिणातस्यानुषंगोस्तीति भावः न च द्वितीया चतुर्थ्या भ्याकुते न फलमतीतिरिति वाच्यं
ताद्रथ्ये चतुर्थ्या देवापपुष्पमित्यादिविवत्सदृत्सर्वयासमाधानत्वावगमेपि फलत्वानवगमात यज्ञद्वागद्व्यानिम्रप
ज्रेभ्यस्तदित्यादिवत्वागानिकत्वाभावान्नहितायपाकर्थं चित्तद्वगमेप्राप्तोनीतिवर्त्तमानत्ववाधनभाविष्यदर्थ
कल्पनं विनेतिहयोगात तस्यष्ठ्वत्तात्वर्थतपानेरीकास्यणं भवनात्रतएवयणमस्याधिकरणेसह्वद्द्वव्यसंस्कार
कर्मसुपरार्थत्वोत्यलश्रुतिर्यथावाद्यः स्यादिति नन्वेवतहितेन योन हत्यमत त्राह त्वत्रेतिन्तथा चश्रुत्याप्ताद्वन
हयोश्चहत्यमिति भावः न चैकनिरएकारणमात्रेणेतरनिराकरणसिद्धिः एकस्मिन्होतहलेमैवेतरस्मिन्हतेति न चैवंतस्य

१० मपनिराकरणं विनार्थवादत्वासिद्धेरधिकरणभेदानुपपत्तेर्विधौ च वाक्यभेदः स्यादिति सूत्रेणापि फलविधिनिराकरणाच्च नापसमा
धिरित्यत आह अथवेति · अपापश्लोकश्रवणादीनामिति न्यायपरोऽनिर्देशः सूत्रोक्तवाक्यभेदं प्रकारांतरेण व्याख्यातु
17 दूषणांतरमाह न चेति · आश्रयः साध्यः यत्संबंधी केवलोऽर्थवादः फलजनकत्वेनुस्तुत्यभावेन पुरुषं प्रत्युपदेशान्न
क्रियायत्नेः वाक्यभेद इति · प्रयत्नसंबंधो हि वरत्वं फलसंबंधि चेति संबंधद्वयस्यैकेन वाक्येन विधानादिति भावः ननु पापाद्यध्ये
ष्टिवकामस्येत्येतावद्धोमसंनिधिप्रमाणेन दधिहोमेन योगे अपापादिभावो वाक्येन च फलसंबंध तत्त्वेऽपीति न वाक्यभेद
इत्यत आह न च प्रयाजो हीति प्रकृतः संनिहितः अयोग इत्यस्याप्यपीभवितुमित्यादिः कुत इत्यत आह — हीभेद इत्यर्थ इति
गुणद्रव्यस्य फले विधीयमान इत्यादिः अन्यथा धात्वर्थमात्रस्य इत्यादिरूपमिति स्वभावगुरुत्तत्ताध्यतया न त्वाश्रयत्वव्यवहा
रपत्तेकारकतामिति न्यायिकं बंधितामित्येव पत्तं यत्प्रयाय : कामयेतेत्युत्तरत्र चसीयान्नतामिति तत्स्याग्रपेपद्मानापाने
ऽप्यपावकमुचिभ्यामुक्तेरन्त्विषासमानवर्हिषानिर्वपेदिति फलापविहितस्य ययागभेदः प्रत्युतस्य यागाकारकतयान्तस्य
अपत्वानुपपत्तेः उक्तमयोग्यत्वविकरणोत्तिन चेति ज्ञानेरम्ऽर्जनयायागसाधनकाम्यपरिच्छेदद्वारापागकारकत्वं वा च्यं न च
पञ्चगुणपेत्तसंभवतीत्याज्ञाय श्रुत इति मापेक्षेव पूर्वपज्ञापागो हीत्यत्तं तुकाम्योऽर्थवद्तानित्यप्रबाधेन मदेपकाष्ठापरि श्री १०

छेद्द्वारा यागोकारकीभवत्तन आह नह्यश्रूयत्वे चेति पूर्वेण सहैवैतत्पेवकारो भिन्नक्रमः। अप्रहृतं उपदेशानो न परिछिन्ने प्र
क्रतिवछेदेन अग्रीषोमीयपशुवत्कर्पादित्यस्तिहे शावाक्ये - इत्यभावं इतिकर्तव्यतां सामान्येनाप्यत्वतिसाह इयत्वे
नस्वरूपेणाः पूर्वत्वेनसिविपरिवृत्तिः उपरिछिन्तिः एवंविधा परिछित्यात्या प्याश्रयत्वे दोषमाह नाह इग्नीन्चेति इष्टाघ
त्तिमात्रं स्याह तत्रेति तथा सतीत्यर्थः तथैवत्स्यनंतरं नित्यव स्तुतेति शेषः तच्च आनर्थक्यप्रसक्तोपदानुप्रकाम्सा
मान्यस्योपदेशादेवसिद्धत्वात्प्रकृतस्यानुपपाद्यात्र अप्रकरणविशेषावगाननपतविरूपक पदार्थानां विशेषरूपेणानिर्दे
शावाक्याउपरिछिन्तेरावत्पकीतिविभास्यतेत इस्सामान्येनेत्यस्य सर्वपदार्थविज्ञाप्यत्वनेत्यर्थः पदार्थरि न्तानद्विशे
षणस्वेनेतिभावः स्वरूपेणोत्पत्स्यस्वीतं अंशेनेत्यर्थः तयोपरिछिन्तेरेवीन्वयप्रयोजकत्वादिति भावइति प्रयोजना
उत्पत्स्यतिस्यादिति अत्र गुरुग्रंथे। निबंधनेनागृहीत्वमधिकरणं वर्णितं ऋजर्जोपप्रस्तनाप्रोतीत्यत्र किं वाक्यभेदेन
फलविधित्वंमु नैकवाक्यत्व नपाक्तनि पर्त्वेनित्यन व्यवसायाद् प्रामाण्यमिति सर्वपृष्ठः अतीपपानेकवाक्यतानुरो
धेनस्तुत्यर्थत्वाध्यवसायात्प्रामाण्यमितिसिद्धान्त इति न दर्पतोऽन्यघ ह्यषपत्ति एकदेशिनामितिमत इति शेषः गुणा
रयकारं गुणफलसंबंधविधौ लोकसिद्धक्रियाकारकभावमाश्रित्यप्रवृत्तोऽमकरणं इधिनेनेदिपंकुपादिति विहितेनेदधि

होमसंबंधानुष्ठानेन फलकमिनइत्येकस्मादेव वाक्यात्सिद्धतीति नेत्यामभ्युपगमनः प्रकृतेपि संभवनात्पर्थः संबंधद्वयासंभवाद्धि
१८ त्यनेनांतरं फलविधिन्वान नध्यवसायापाद्दिति शेषः आपद्दितं सिद्धांतितं आपेक्षिकानाथो नं समाधानमनुवदति कश्चिदिति पयपी
ति आह कृत्यधिकरणन्यायेनाज्ञनादिजन्यसंस्काराणामेव एप उपकार्यत्वादिति भावः अप्रकृष्टमिसनंतरं तरं न पापीति फट णी
यं निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन लौकिका एवेति एपद्रव्यस्य पपत्वो पलक्षितकाष्ठपरत्वादिति भावः उपलक्षणत्वपानाभाव
18 पात्राक्याद्रूपदिति चेति एव उपलक्षणत्वामीकारेण न लभ्यते लौकिकः संबंध इत्यनुषंगः तथा -तीपमानेकवाक्यत्वानप
पत्तिरिवो पलक्षणत्वमानमिति भावः नन्वगत्या गौणं लाक्षणिकं वापि वापक्यभेदे न वास्वपवेदोपमा अपत्स मानैवाक्य
त्वास्मत उक्तं (त्यात्वनूनमनेमन्यतेचात्यत्रिधानाकल्पिताप्रपात्र्पि भावो पजी चनेनोपपत्तिसंभवेन चाक्यभेदापोगादिति
भावः। वाक्यभेदांगीकारदूषणांतरमप्याह यद्दि चेति वाक्यभेदास्यदोषत्वाभावेन स्वध्यपवसानत्वाद नध्यवसायप्रयु
क्तमप्रामाण्यमनाव्याक्यमेवेत्यर्थः लोकतः सिद्ध्याभावेपि वाक्यान्तरेणाप्रपसंबंधसिद्धिं शंकते अथेति दूषयति नत्यासती
निःवाक्यांतरस्याप्रपसंबंधपरत्वेसनीत्यर्थः प्रकरणाद्यावलात्कत्वर्थत्वं भविष्यतीतिनत्यामनं शंका निरासाय दूषणांतरमाह
उक्थ्यादिनिवं द्वितियथा ज्योतिष्टोमप्रकरणेपडुक्थ्येगारहस्यतइत्यादिवाक्याम्नातानां पुंडिन्नामग्रहाणां प्रभुकामउक्थ्या श्री
रहणीयादि वाक्ये फलार्थत्वमेवं उत्पत्तिवाक्यस्याज्ञानोक्थ्यादिरवरूपज्ञापनेन गुणफलाधिविधिसंभवतयाश्रुतत्वस्यतावोथ १८

कत्वाभावात्प्रपाच ह्याद्दृष्टाद्यमाश्रित्य पत्काम्यो ऽस्य च्छंदं इत्याह्वाद्दृष्टाद्देनयज्जेत सोऽस्मै कामः साम्यतेऽयं काममयपते तं न माप्नु
याचद्दित्येनेन यज्ञायन्ताविशेषस्य स्थात्र्यस्य फले विधानात्काम्यत्वमेव प्रोइत्वा पवाग्रो प्रापणीयो इत्यनापो ऽग्रयेन रेषां दृष्टा
नामन्त्रामैंद्रवापवाग्र प्रथमे मन्दार्ष प्रमुक्तायमप्यहे ऽग्रयणम ग्रयैंद्रवापवाग्रमप्यहे प्रमुत्तकाग्र ऽग्रथाग्रपणायमप्यहे ए
द्रवापवाग्रे इति व्युत्पत्तिविधेः स्वरूपज्ञापनोपक्षीणत्वेन फलत्वं गतावोधत्वाभावात्तथेः इष्टापत्तिपात्रेस्यादिहमयेति
अन्यथा स्वादिरविडिति दृष्टानासंगतिभावः दधिम्यदस्य फलत्वर्थत्वप्राजापत्यं दधिग्रं दंगहापाहितिवाक्येन पुरुषार्थत्वन्तु दधि
ग्रहंग्रहापात्प्रमुकामस्येत्यनेनेति नेयं अन्यन्यपक्षान ध्यवसायेऽस्मुच्चये नैव राशिसचार्यवाद्ववत्प्रामाण्यसंभवाद्प्रामा
ण्यत्वं भवाद्प्रामाण्यपर्वपक्षोपपसेगत इत्याशयेनाह अप्रामाणित सिद्धान्तमुपपत्तेर्हानिः तस्मादिति क्रजेरवरूप्याद्इत्या
स्यप्राधान्यादिनास्यनुतदुपपादकत्वात्तन्मात्रमिहेद्याः प्रयोज्ज नतु सर्वेषड्ञे फलकामनयानुष्ठानसिद्धान्ते तु नेनित्यक्रममेव
स्वार्थत्वादाद्वः तन्त्रार्थत्वख्याह तदर्थः यत्स्यात्पूर्वत्वाद्ज्ञातत्व ज्ञातत्व तन्त्र ज्ञापकः सद्विधिस्यात्तद्विपत्त :स्फुतिवाइमा
त्रअनर्थकं प्रज्ञास्त प्रयोजनमप्यन्यमिति।।।। इत्वर्वस्यात।।।। विषयेविवेचयति एर्वमिति · आनर्थक्यप्रतियोगिसिद्धान्तविरुद्द
स्वयेपक्षहयपेषु तथाविधिः फलादिविधानप्रतियोगिपेषु तेविशेषणप्राधान्यातथात्वं तेयुविचारितमित्यर्थः अन्यथासर्वेषामे

वोधार्थ्यधिकरणविषयत्वात् संगतत्वाद्यमेः इदानीमित्यवसरसंगतिः सूचनं भावनायां उपात्तगर्ततत्त्वयाहि फलादिविधौ प्रथमतो जि
१९ ज्ञासानत्वेन यागः तद्धेतुत्वविधाविति प्रसंगसुदाहरणाह यागप्रयोगस्य चापिष्यतेऽनुपपत्तेति · चातुर्मास्येषु पर्वसप्तके ऽभयाग्नहोमइ
ति शेषः हिंसाद्ब्रह्मत्वेननसाधनत्वफलत्वयोः श्रुतत्वपरस्य फलाधिकरणसिद्धान्तहेतो · प्रसक्तोदाहरणरूपेण पर्वप्रश्नोत्थानात्म
19 त्मकोदाहरणसंगतिरपि सूच्यते प्रागुपात्तस्य विधितोपिला भात्मापइस्य त्वं अथवा प्रदानविशेषकत्वाभावात्तयोक्तिः पदाहा
भाष्यकारः स्मृतश्रोतस्मृतत्वात्तावानेव सेर्थ्यः इति ननु सर्वपर्वविधानपेक्षितत्वाद्धेतुविधिरर्थवादतोप्यनर्थकइत्याशंक्याह हे
तुत्वविति · अत्रकरणत्वसंहेतुत्वविधौ अत्रासाधनस्वरूपव्याहृतिः प्रयोजनमनेनोक्तमित्याशापमतानानः पश्चतिकपुन
रितिनहि पुलोपधानरूपाचसाधनताः संभवति स्वरूपयोग्यतानुलोमसमर्थे सर्वचेतिनवस्थितिः हेतुविधिरितिभावः पर्वयप्रश्ना
स्वाशापंविवृणोतिपेनपेति नचत छत्वपरासमर्थ्यरूपगतात्वकरणत्वस्यैवहेतुत्वमत्रानेनेर्ह्वमौहिलाभरतिवावंशुरूपस्यप्रश्नाते
नहेत्वंतत्र भावात्पर्वनावन्हि मविनस्य धर्मत्वादिति लौकिकंवाक्यइवेत्याशापान हेतुत्वविधावत्करणत्वस्योहे उपत्वेमनहि शाष
णस्याविवक्षितत्वाच्च हेतुत्वस्यैवानुपपत्तिशाकतेकथमितिलोके गृहीतव्याप्तिकस्यैव हेतुतुत्वेन व्यवहारादितिवः उत्तरमाह श्री
तएवेति अस्माद्देवेत्यर्थः होमसाधनतापाविध्य धीनत्वाद्धोतव्यमिति विधिगर्भव्याप्तिवचनकल्पनेएवंसति शार्षेणनर्थक १९

मतत्वाद्धतेनेति · अवयुत्यः इत्यादिभ्यः पृथक्कृत्य अनुवादः प्राप्तिपूर्वकत्वात् तेन विना निर्विषयत्वे हेत्वभिधानायोगादिति भावः
वाक्यार्थनिष्कर्षं द्वयं पञ्चवपक्षमुपसंहरति तेनेति · श्रुतस्याऽनुमितस्य श्रुतानुमितत्वे पाचैकहेतोरेताभ्यां निष्पन्नत्रैकीहृत्य तत्
द्वानसुपर्णेनेति हेतोरित्यन्तः अतः तदनुमितत्वतत्त्वत इत्याहिरेक हेत्वाद्वतीयाम्यम प्रमाणन्यायनोभयान्वयादिति पूर्वपक्ष
इति योजना द्वापर्णेनेति श्रौतानुमानिकयोरतुल्यबलत्वाद्विकल्पस्य च तुल्यबलयोरेव प्रसक्तेरिति भावः यद्यपि अपूर्वं
त्वस्य विधित्वमनिष्ठेन तवादिनं प्रतिनेदं दूषणं तथापि प्रथमवृत्ताप्राप्तस्य अपूर्वत्वेऽधिगतस्य नानस्य दुर्वारत्वात्तन्मात्र
घिदमुच्यत इति द्वेषं ननु अपूर्ववाक्यस्य विधित्वे पदोषः स्यान्यपाउत चेष्यत एव किंतु इहानुविधिविषयतानिर्द्धिमात्रार्थम
क्यतद्वंग न्यायेन अवदानापेक्षितत्वावुपश्राणत्वाद्द्युर्येणोत्पन्नप्रतीयमानुवादत्वमेवेति एवोक्तकल्पे सोमहासंनिर्दि
ष्टिनचेतितथाचाहद्वादोक्तहेतुत्वस्मानथौप्रमातद्विशिन्यायेन अवदानापेक्षितत्वावुपश्राणत्वाद्द्युर्येणोत्पन्नप्रतीय
मानविधित्वाविवक्षाकारणं नास्तीति भावः कल्पनालेशाद्इतिः कल्पनैवल्केत्राः कल्पनीयां चल्के वोदृर्विपिवराडिविक
ल्पहयइत्यर्थः नन्वेवं सामिध्यापाचं तुर्गृहीतान्याज्यानि भवतीत्यनेन चतुर्गृहीतत्वकित्वमात्रविधौ नत्याज्यानुयाजा
न्यस्यनभवतीत्यनुयाजाभावसहेतुत्वमपि न सिद्धेदुत आह कि पतइति चेति युक्तो भवता त्वर्थमेव पुनरुपपत्ति

पूर्वकमाह नह्यात्यादिभूतेभूतक्रियेभविनिभविष्यत्क्रियेवर्तमनिवर्त्तमानक्रियेरुच्यर्थेन हि चिह्नपेण प्रयोजनेन हेतुना लक्षणयेति
२० भूतभविष्यत्कालयोर्वर्त्त-नत्वेन लटः साध्यवसानलक्षणयेत्यर्थः नह्याह त्र्यवर्त्तमानइनिर्दिइं चतेनेति कारणत्वनिर्देशस्या
प्युपलक्षणं अतएवमुख्यान्नकरणेनेचेत्यग्रेवक्ष्यतिपुंक्त क्षतिश्रोत्र घावनत्वाद्विधोतनवत्या श्रास्मातिशापयोतनस्य हवि
फलस्य प्रयोजनस्य सत्वाद्नुवादत्वेन च प्रमाणान्तरस्यतान्यर्थ ग्राहकस्याव तारादिति भावः उक्तस्यार्थस्य व्यतिरेके पूर्वस्य
श्रेहर्तपतिविध्ययत्वेत्विति अज्ञानहेतु ज्ञापनार्थत्वइत्यर्थः निः श्रेयस प्रयोजनमिति प्रहृत्तंग धोत्यार्थस्य न्तेनि प्रमाणके
चेत्यर्थः ननुमुख्यार्थएवहेतुत्वेनोस्यतामित्याशंकामपनुदन्नि न चेति अत्र चस्य क्रियातत्याद नमुख्येति पचिक्रियापाद
वमुख्यान्नकरणत्वादिति भावः एवंचमुख्यार्थस्य हेतुत्वासंभवाल्लक्षणायां च प्रमाणाभावाद्विह नहेतुविधित्वे अनुपा
जाभावस्यानुवाधकाभावाद्वेतुत्वांगीकरणीमित्याशयः विचारप्रयोजनं अस्यह्येवमुक्त्वार्थस्य हेतुर्हे तु विधिरुपः कश्चि
दर्थवादः स्यात अत्र दर्थवत्वं ह्यादि प्रामण्यान्तउपपत्तिर्हि शाद्वश्रुतिलाभ्यां हेतुभ्यामिति ।।।। नहर्थश्रास्त्वात ।।।। विधेयेक
देशार्थवादविचारोत्तरंमन्त्रविचारस्यावसरसंगतिमुच्यपतिइदानींमितिविध्यतिरिक्तवेद भाग मामाश्यनिरूपणाद्वपाद सं श्री
गतिर्वोध्यानत्यर्यवसानायेतितथाचप्र २ त्वतमप्रपर्यवसानोपयोगित्वाद्विनियोगप्रकारविचारानांसंगतइत्याशयः चेम २०

तिलिंगस्य फलं प्रज्ञिमत्ते विनियोजकत्वासंभवात् अक्षत्यादीनां चास्य विषयत्वाद् युक्तिः तत्र प्रकरणप्रकृतेः क्रमस्तानि हृतावि
ति प्रापेणैव विभातो ज्ञेयः तद् यं ज्ञात्वाद्रिसो चेहेतं नालिंगदर्शनरूपत्वात् प्रापकन्नीयमाह यद्योनि एवकारणमत्रनि
यमाद् दृष्टत्वव्यवच्छेदः मंत्राम्नानं नित्यवदितिशेषः कल्पसूत्रादितोप्यनुष्ठेयपीर्यतीनसिद्धीति भावः प्रत्यायनादि
त्यस्य मंत्रकृतादित्यादिः स्मरणीयः अदृष्टमिति यद्यपि सिद्धांते मंत्ररूपोपायनियमादृष्टवादृष्टकल्प्यते न तत्वर्थज्ञानात्
तस्यानुष्ठानरूपदृष्टार्थत्वात् तत्र यापि विशेषणीभूतोपायनियमाभिप्रायेणैव समभिधानं वोध्यम् एवं मंत्रप्रत्यायना
दियमव्यासायोपि व्याख्येयः यद्वा अनुष्ठानस्वरूपसिद्धेरन्यतोपि संभवेन मंत्रजन्यप्रत्यायनफलत्वायोगात् प्रत्याय
नस्याद् दृष्टद्वारैवानुष्ठानांगत्वस्यादित्याशयेस्य समभिधानं नित्यवदिति वतिः स्वार्थे इवार्थे वा नित्यानासिवेतितदुच्चारणा
देवेति मंत्राभिव्यंजकत्वेन याज्ञिकसिद्धा चावश्यफलभावित्वादिति भावः ननूच्चारणस्य प्रत्यायनोपक्षीणत्वात् तत्फ
लाकांक्षा मंत्रकृततत्प्रत्यायवस्तत्वनुपक्षीणस्यानुष्ठानांगत्वात् तत्रैवादृष्टकल्पनायुक्ते प्राज्ञाकायमाह नहीति प्र
रूपकृतिसाध्यस्येवच्छियमत्वाद् उच्चारणमेवानुपक्षयानांगत्वेन विधेयमिति तत्र एवादृष्टकल्पनायुक्तेत्याशयः उत्तम्या
पोयाद्दलकानिसोचलिंगदर्शनात् अनुपस्थितितया चेति तेषां मंत्राणामर्थेप्रयोजनफ. भूते शेषिणो व्याप्तकं विनि
योजकं वचनं आद्रिय देनवाक्यानि यमादिकं तत्स्योपयनीरित्यर्थः तथाहि अग्निश्चयनं इष्टकानयनाया स्वगाहीभोः ता:

तृतीये स्थाने च तत्रैव मा मम भागं नाशानामग्ने तस्यामिथावी मा दक्ष इति वचनं मंत्रस्याम्नानाङ्गाने विधीयकं नदं दृष्टमात्रा
२१ पौत्र उपपद्यते अर्थप्रकाशनस्याविवक्षितत्वेन तस्य पश्चाल्लिंगेन विनियोगासंभवात् दृष्टहाकविनियोगस्य च वचना
पत्तत्वात अर्थविवक्षापंतु लिंगादेव विनियोगसिद्धेरनर्थकवचनस्मात एता चतुर्भिरग्निमादधे इतीष्टकामस्तवन
नाय्यकाष्टकुह्वाल्लपापा अग्न्येष्टानेन तस्य काम्यकानामग्निरसीत्यादीनां चतुर्णां मंत्राणां विधानमपि तथा एवमुदमथा
त्र प्रथमस्वेतिपुरोडाशो प्रथमतीति वचनं पि हस्पपुरोडाश्यस्फृतिरूपेण विस्तारणे मंत्रविधायकपक्षे दृष्टार्थं एवं मं
एवोपपद्यते एवमग्निमहे इति निपतत पदक्रमवाक्यविपर्ययोपपत्तिरपिबोध्य अर्थपरत्वे मन्त्रग्निरित्यपिप्रयोगसंभवादितिन
त्विमामम मा त्रितिमंत्रस्य लिंगाद्दग्निगार्हपत्यानयोपतिसिद्धं भवेदिपुनरेकचविधानं पार्हे पत्यानातोनि ह्वितिरूपपादे
सर्व्यार्थभविष्यति अभिपाद्दत इति वचनमपि मंत्राणामेकार्थानां विकल्पप्रसक्तौ चतुःसंख्यारूपगुणविधानेन समु
च्चयार्थमभवतु समुच्चयं विनामंत्रनु इत्यनुपत्तेः तथा पुरोडाशं प्रथयतीति विधेः स्तुत्यर्थमंत्रप्रतीकग्रहणं एवं प्रजासंप
ग्नन अनेनाय प्रेणयतः विपनद्व इति स्तुतिप्रतीतेः वाक्यनियमाद्विं वाहृष्टार्थं भविष्यतीतिसिद्धांता शंकाणामाहइ धौ
नार्थेति तरयाः अर्थपरत्वेसिद्धांते न पौरुषेयादीत्यादिनागुणार्थवादाहृष्टानांपरिग्रहः लोकाइतिपरिसंख्यापाता व
मश्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति चेदोषांल्लोकाः तथा हि अग्नाद्दत इति हि श्रुतं तत्र समंत्रस्य बाध इति श्रुतहानिः अ २१

अतस्मार्दे भरत्वानां नाटइत्यस्य कल्पनागर्दे नरद्धानापान्नपि लिंगसामान्यात्पस्य मंत्रस्य बाध इति गुणार्थत्वेपि चतुःसंख्या
पाः साक्षा। ‒ द्विपान्वपासंभवान्मंत्रद्वारकस्य च मंत्रस्याविधेयत्वे नाहृणैकद्वापनान्यापाभावादर्थमा मंत्रद्वारकता
पाश्चुघाप्यदर्शो नालिकि ष्टत्वेन नहकरु‥ त्वेत्राः चार्थवादार्थत्वेपि प्राप्त्राएव मर्थवादस्पादत्वानि मेवेतत्त्वेगुणार्थवा
दार्थत्वयोरसंभवस्यतुल्येशे ३। पदार्थत्वेन व्याख्यानेलिकि ष्टमिति नादरणीयं एवं नाक्यनियमादा वनेकादृष्ट कल्पनादि
कमेवस्के श्रोतो धः यस्मेत्यादिसिद्धांत ग्रंथः स्वष्णार्थः श्राव वपकल्प्यस्या दृष्टस्यो च्चारणादेव वकस्य नेयुक्तमित्या शंक्यो
नि रस्पतिमंत्रो च्चारणस्य त्विति श्रनुपपत्येक ञारणमित्यनेनकस्यकप्रमाणाभावउक्तः लिंगादृष्टो नानुपपादपूलि
नदर्थेति ष्के शायहि हिरिताराल्लुसुठत्वा च्चोक्तः तथाहि पदीस्वत्न्यापान्नर्थमिति दत्वान्न हेतएव चपोवकाशः ‒ यदैमा
भिधानानदत्ताइति वाक्यस्याभ्रपणेहितत्स्यत्क्तिः स्यानपावन्तुलिंगेनाञानाद्वषे‒ मंत्रैवि निपस्पतनावत्ततः सीम्र
मट्ट त्तपाश्चत्याएक त्रविनिपुक्तो मचैनिराकांक्षे लिंगस्यम प्रवृत्तिरनिरुद्धेति च्चर्थ सिद्धागर्दे भरत्वानातोनि दर्नत्तिर्न
वाक्यार्थः तथाए कविधिविधेयत्वविनाप्येकत्रियान्वायमात्रेसैव पार्ष्णिकान्वयप्रयाजकत्वोपपत्तेर्न गुणार्थत्वेपि
त्केशाः एवमध्वर्युकर्तकत्वादिनाभापप्रसक्तविधेराव श्यकत्वात्तदर्थवादस्य च यज्ञापत्तिमेव तत्प्रज याप पशुभिश्च
पुमथनीत्यस्योपपाइकापेक्षत्वान्मंत्रग्रहणेननतद्यपतेरल्के शोनेष गम्यमानत्वो त्रकोपिविरोधः मंत्रेहि भहपयाउ

ह्यप्रयत्नस्योऽहं तेषयज्ञपतिः प्रयत्नामित्यस्मिन्नन्वये पशुपतिप्रयत्नस्याज्ञोऽमन्तायज्ञपतिः प्रयितत्वस्वभवतीत्यप्रयतेऽस्मिन्नितिः वाक्य
२२ निषमाघह्वकस्य नेतु पूर्वपक्षेष्याव त्रपकेत्र मोनतरणाप्य स्वाराणत्स्वभवादिति न गोरवमपि स्के ह्याः एवं मुहू स्याख्यादि
षप्र्यत्वमत्रपसहत्रजितस्यादिति प्रकाशेन नैवेत्स्मेनेहरूच्यते । पक्षं त्रयाणीकर्मांगत्वाय व्यापाशपेक्षायां पुरुषं हन्ति सा
धमप्युत्स्वारणेन व्यापारस्तस्य पुंव्यापारत्वान्नत्र व्यापारत्व प्रसातापनमिसिजितस्माद्वयहष्टे । इष्टो वा त्र प्रकार कृष्याप्रिनु सुति
तइति ॥ १ ॥ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणाज्ञातसद्गुरुभट्टात्मजवैद्यनाथमहोदीत्तातापां ज्ञास्त्रदीपिकाटीकायां प्रथमाध्या
यद्वितीयचरण संपूर्णः ॥ ७ ॥ धर्मस्याक्रियमाणस्यत्याद्विप्रामानाशपनिरूपणस्य लक्षणसंगतिं पूर्वपक्ष न वेदप्रामाण्य
निरूपणेन चाक्षरसंगतिं दृष्टपतिकव्यमित्यादिना चित तत्र तेन वक्तमिति स्वार्थवादाविकरणारंभत्र त्यमिति पूर्वः तथा च
मप्रमाणमनत्रनिरूपणस्यापायत्वान्नतत्संगतिरिति भावः प्रकृतसंगतिसिद्धार्थं पूर्वपक्ष मप्रकृते ह त्रीपत्ति । नतत्रेतिः स्वार्थत्वा
होरित्यादिपहोन्मत्रनामधेययोः संग्रहः स्वतएव एकलत्वेस्तु त्वं न च नामधेयप्रापीशपस्योमाप्यमुत्सादनादेसंगतये त
इति शंकां ये विशेषतस्तत्वतु स्पाहनैपि विधेयत्वर भाविनस्तामान्यतः प्रामाण्यस्यसामान्यत्याव चारेणार्थवादाधिकरणेक ए
नानस्यत्वाद्वेविध्यर्थवाद मंत्रस्त्रेलकत्वकृत नामधेयस्त्रेलकत्वस्यासंभवात्तु नामधेयविचारात्प्रागेवोपनीवकत्वसंग श्री
त्याम्नीत प्रामाण्यविचारे भः पोरूपेपीषिति पूर्वपक्षवीजसूचनं वैदिकपरिग्रहाततद्येषु मानत्विषसेकज्ञोषणे हृपोरपि २२

विशेषणमिति द्रष्टव्यं तथापि गुरुमतेन न चांकितमप्यपीति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रे चोदनापाधर्मप्रामाण्यं प्र
तिज्ञातं चाप्रेक्षेपत्वादिभिरुक्तदेवोपपादितं चापोढक्षेपत्वादिहेतवश्च सर्ववेदसाधारणा इति चोदनाशब्दः सर्व
वेदपर एव तथा चार्थतो हि हेतु प्रामाण्येऽपि तत्साम्याच्चोदनानामपि तत्प्रचर्यं बाधा हि प्रामाण्यनिरूपणं एतैः
प्रथमाध्यायस्य चोदनासूत्रपरिकरत्वोक्तेः पदार्थः चोदनासूत्रनिर्दिष्टो यः प्रमाणपरिग्रहः स प्रकारः स ग्रंथेन
लक्षणप्रपंचितं इति सम्यक्त्वादि प्रामाण्यनिरूपणस्य तु कथं संगतिरित्यर्थः स्वमतेन समाधत्ते तथापीति कपल
क्षणः। किं प्रमाणकाः इति जिज्ञासाधिकारात् इत्याकारकर्मप्रमाणजिज्ञासायाः ञ्जनुरुतेः प्रथमाध्यायः धर्मप्र
माणमात्रस्य प्रथमसूत्रे जिज्ञासितत्वनावगतस्य निरूपणीयत्वाच्चोदनासूत्रे प्रधानसूत्रे चोदनारूपधर्मप्रमा
णनिरूपणेऽपि तन्मूलकप्रमाणानां तस्यापि धर्मप्रमाणत्वाविशेषात्तस्यापि जिज्ञासासूत्रविषयत्वात्तन्निरूपणं नि
नानजिज्ञासानिवृत्तिरिति तात्पर्येण शेषस्य स्मृत्यादिप्रामाण्यनिरूपणस्य प्रथमलक्षणे संगतिरिति तत्रैव गुरुणामस
माधानं हर्षयितुमाशंकते न चैतत् धर्मप्रमाणजिज्ञासायां चोदनासूत्रेण चोदनापाधर्मे प्रमाणत्वप्रतिज्ञानात्त
द्रूपपादनीयं चोत्पत्तिकसूत्रेनिरपेक्षत्वहेतुकथनेनापौरुषेयस्यैव चोदनायाः प्रामाण्यव्यवस्थापनात्स
र्वत्राप्यसमाधानाभ्यां तत्प्रामाण्यमेव निरूपणीयं एवं स्मृतीनामपि स्मृतत्वं मामीलेपनतद्वासिद्ध्यत्प्रामाण्य

नसमाधीयतइत्येवोचितमित्याशयः कोऽहं इः स्मरतिसापेक्षत्वाद्देपांतनाइति यां जनाः प्रतिनंदंति रात्रिं धेनुमिवायतिं सं
२३ वत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगलस्वाहेति मंत्रः एवंचिद्देवत्येति नतु रात्रिकालिकनिशीथाहिकर्मांगत्वनकाल
स्यानतुक्षेपतनामंत्रप्रकाशत्वापेगाद्इतिभावः स्मार्त्तेत्वष्टकाश्राद्धांगहोमेरात्रिदेवतामेकेइत्यस्वलाप
नोक्तेरितिभावः वचनाविपैकृष्णपिंगाक्षमितिविहितेश्रौतएवरात्रिदेवत्यकर्मेनानंगत्वमितिवाच्यं तत्रपपरिग्रिक
रणोत्तरमुत्सर्गविधीनेनहोमाभावात्स्वाहांतमंत्रस्यागत्वानुपपत्तेः प्राकरणिकमेवातरावरोधात्नचेत
न्मत्रापामार्गेपिसकलवेदसनकृतस्वाहांततसामान्याद्विति श्रुतेर्वराववकरणमुत्पास्ते वैकदेवोपं एतन्मं
त्रसमानत्वाद्वैदत्वेनसाम्याद्इतरेषपिवेदवाक्येषुतथात्वमप्रसंगमशात्वमितिप्रकृतेनर्थः उपसंहरति नेनेति
षपतिनेनहितिएतत्स्मृतिप्रामाण्यनिरूपणेएवंजप्रकारसागत्वानेत्यर्थः। किंप्रमाणमिति श्रुतिलिंगाद्देषुम
ध्येकिमित्यर्थः लिंगंश्रुत्यप्रमाण्यनिरूपणएवंश्रुतानसामर्थ्यसामर्थ्यसामान्येति। यांजनाइतिमंत्रांराविप्रकाशक
त्वलिंगाद्रात्रिस्वरूपमात्रांगभवतत्रवानर्थक्यमितितद्वारा श्रुपर्वएवधोवइएमपेक्षणीयः नचावतद्बोधकंप्रक
रणादिकमस्तात्वाद्यपः स्मृतीति श्रुजलिनाउत्तरपाः पृयत्नुत्तोनात्माहिस्मरंतिवाक्यमित्यर्थः ननुदृष्टार्थत्वला श्री
घवसहद्भुतात्प्रपनविधिवशाद्देवरात्रिदेवत्याष्टकाकर्मागत्वात्तत्री परात्रिदेवताप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगेनस्य २३

दृष्टं आह यद्यपीति वाक्यादि चतुष्टयव्यवच्छेदार्थो मात्रशब्दः फलवत्त्वाभावादिति प्रमाणाभावादिति भावः । न च मंत्राणामर्थवत्त्वमुपपद्य
ते एव तस्मान्नैककर्मणः फलवत्त्वकस्यनोपमिति वाच्यं तथा सति मंत्रस्यैव ब्राह्मणमात्रेण फलकस्यनो चिन्मात्र अभ्युपेत्याप्याह यद्य
पीति मंत्रब्राह्मणमात्रेण मंत्रविशेषस्याप्रमाणेप्सकलस्य : वेदस्य : ननु नत्त्वामान्याति न रेषु न त्वथ्यात्वमिति मेवतात्समान
त्वाभावमुपपादयति : नहि त्वाहित्वाडिनात्वारसिकंत्वाभाविकं साऽपेक्षैकेति प्रमाणांतराऽपेक्षप त्तस्यति इने वेत्युज्जनरध
र्मे प्रमाणमिति पराणापं चोदनाख्यवाक्यं तेनपाएक वाक्यतातत्वत नमित्यर्थः तथा च साऽपेक्षैक वाक्यतारूपसापेक्षेव वाक्य
तारूपसामान्याभावात्सिद्धो हेतुरित्यर्थः चोदनैवेत्युज्जंतरधर्मे प्रमाणमिति परणीपं चोदनाख्यातिरित्राणाः स्मृते : प्रामाण्य
: न्मेत्यव च्छेदकैव कारसंगतिरिति भावः तन्मूलत्वेन चोदनामूलकत्वेन एतत्स्यत्वाद्यभिप्रायेणतद्ददंतर्भावेन चोदनैक प्रमा
ण्यात्वेन एतत्त्वार्थवादाद्यभिप्रायस्वात्तेश्रोणेति प्रमाणांतरनैरपेक्ष्येणोत्यर्थः तथा च स्वात्वे चोणाचोदनैव प्रमाणोनान्यदित्यर्थ
न विरोधः तुल्यकक्ष्यव्यवच्छेदस्यैव प्रयुत्पन्नासिद्धत्वादिति भावः नदितितस्माद्वेदसंगत्वादित्यर्थः तन्नेतिएवंसंज्ञायेस्मृतीत्यर्थः न
नु त्रिष्टानोमन्वादीनांरागद्वेषभावात्तन्मूलविप्रलिप्स्यपुनिमिथ्यावादसंभवोत आह मन्वांत्वादीति आदिनाप्रमाद
परिग्रहः ननु चोदनांमूलत्वमिति वैदिकमन्वादिस्मृते : संभाव्यमेवत्वेत आह चोदनेतिग्यानुपलब्धा चोदनाभावतिस्वपन
न्मत्वकल्पनायाप्रसंभवादिति भावः अद्वैतस्यपक्षासः प्रमाणताः तद्दमिमाने : नन्वेवमोपिप्रामाण्येनिस्वपाभावमान्ने

२५ 25

स्यात्तत्वप्रामाण्यनिश्चयः तथा चाप्रामाण्यमिति पूर्वं लक्ष्यकोटिर्नेमिष्टेत्यत आह तत्संभवादिति षष्ठ्यर्थे बोधितेति समानसमानी निर्विचिकित्सं
हि यं अननुष्ठानादिति प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयं विना असंभवादिति भावः फलतइति वाधितार्थकत्वरूपस्य प्रामाण्य
स्यानिश्चयेपि तत्फलस्यानुष्ठानासत्ति श्रयाभिमीप्यापूर्वपक्षे अप्रामाण्योक्तिरित्याशयः अप्रामाण्यनिश्चयेपि विपर्यये आपाद्दूषवतीत्या
शयेनाह किंचेति एषां स्मृतीनां तेषां प्रत्यक्षादीनां अप्रवृत्तेः अप्रमापकत्वात प्रवृत्तत्वमिद्धान्त निराकरोति नचोद्देनेतिः त
द्दनुपलंभादिति तासां चोद्दनानामनुपलंभाद्द श्रवणादित्यर्थः न चास्माकमनुपलंभेपि मन्वादीनामुपलंभसंभवइति वाच्यं
कारणमात्र्येन मन्वादेरिवास्मदादीनामप्युपलंभापत्याः नुपलंभानुपपत्तेः अनुपलंभेपि मूलत्वमाशंक्य परिहरति नह्यति
ज्ञातस्यतद्दर्थाभिधानत्रा ज्ञातत्वेन गृहीतस्यैव तद्दर्थाभिधीपकत्त चक्षुरादिकस्वरूपत प्रमापकत्वेः तिप्रसंगादिति भावः अस्तु
नहि फलवत्वादुपलंभएव मन्वादीनामित्याशंक्य कारणाभावेन परिहरति नन्वेति अनुच्चर्यमाणग्रन्थीकेनाप्यपद्यमानत्वात
स्मृतिधर्मशास्त्रमानवादितस्यप्रणयनं च तंतस्यपेपद्यंविच्छेदकारणाभावादिहाननीपावद्दुच्चरणानुवृत्तिसंभवादिहान्वा
ननामपितत एवधर्मजावसंभवादितिभावः विच्छेदकारणं चाकनेत्याणि नित्यमन्त्रादिकालदइत्यर्थः पुरुषणामपि दूषणाश्रया
नस्संबुद्धिमांद्यप्रमादीलस्यादिकं चविकल्पासहत्वात वक्ष्यमीणविकल्पदोषदुष्टत्वात तमेव विकल्पदर्शयति किमितिसमा
नश्रतीतिस्मनिमूलमस्तश्रतीत्यर्थः वह्वाषु ज्ञातवासु दृष्टानीपपमानास्वेवेतस्ततस्तत्रस्मृतिमूलभूताः श्रुतयः पूर्वका श्री २५

लेपविता ः पुरुषदोषादुष्टिन्नाः लेस्वकदोषाल्लिपिपिषिचेमि द्वितीयविकल्पार्थः एकज्ञातमितिएक ।। धिकं ज्ञातमित्यर्थः वाहु
ल्यं ग्रन्थविस्तरः अतः परिगणितग्रन्थावस्था ः एवच मर्यमकस्येनपुन्नइतिभावः द्वितीयनिरस्यतिनामी तित्रिभीणाः फलौ
न्नलपरहिता अत्यंतमवहिताः सावधानाः अवधेतारएषामितिहेतुगर्भविशेषणंसिद्धांतिमतमश्रावाक्यनिराकरोति
नचेतिउत्सन्नविप्रकीर्णप्रतिमूलकत्वंदूषणमुपसंहरतितत्रनावदितितत्रतावदितिइदानीमितिप्रकार्यप्रतिमूलत्व
दूषणोपसंहारः अतीतेत्यत्तादृश्यपक्षदूषणोपहारः प्राभावात्मतंदूषयतिनापीतितितंप्रसहाउमेपाएवनउकदापिकेना
पिदृष्टारत्यर्थः । अस्मदादिवन्मन्वादिभिरपिस्मृत्यानुमितत्वस्यैवस्वीकारात । लेग्रदिकस्यश्रुतिवादितिभावः अथपरपरति
पथ्यादिकश्चि वात्संधःकथंतद्रूपरिनिश्चयइतिदृष्टोज्ञात्संधांतरवचनमेवपदिमूलंकपादपोप्येवंतेहात्वतेचमूलप्र
माणाभावात्तकथमपिरूपनिश्चयस्तवेद्धापीत्यर्थः एतदेवविशृणोतिमापाल्वातिमश्वाह्यत्यादिनोक्तंत्त्वेप्रमाणासंभवप्र
नुमानसंभवेनाशिपतिनन्विति विषमइतिउपन्यासोल्लिंगातोविषमः दार्ष्टांतिकविलक्षणइत्यर्थः एतदेवोपपादयति
लिंगाहपोहातिआदिनावाक्यादिपरिग्रहः अतत्पक्षपंदृष्टदुप्रमाणमात्रपरं अनिमंतरेणेतिवहिर्द्दवसहनंरामौ
त्यादिमंत्रेणत्रिप्रमाणंवाहिर्ल्लवनप्रतिपादनतदोपपद्यतेपदितनद्वारेणापूर्वचोषताभवतिसाचनचद्वाधकप्रतिं इति
तिभावः दार्ष्टांतिकेवैषम्यमाहसारतातिः तद्विषयमवेसेवकारोज्ञानमित्यनेनतरमपियाज्ञवः नश्रुतिस्वरूपमित्यग्रेव्यमिरक

२५ मदर्शनान्न कार्येष्वहि कारणमेव कल्पनीयं नान्यदिति भावः उक्तमर्थं प्रकृते योजयति अष्टकेति नन्वर्थज्ञानेन प्रत्यक्षाच्च स्मृत्यादि
कस्य न भाव इत्यत आह एवमिति ज्ञाने हि द्वयाविनाभूतत्वादर्थमेव कल्पयति ननु श्रुतिरिति इज्ञानं वा अनपेक्षितत्वा
दित्यर्थः अष्टकेति मूलं अर्थं प्रकृते योजयति अष्टकेति ज्ञानहेतुभूते प्रमाणे असंसर्गाग्रहस्यापि मूलत्वसंभवात ज्ञाननिश्च
योपि न स्यात्किमुतार्थनिश्चय इति भावः लैंगिकः अर्थज्ञानहेतुलिंगप्रभवः परिहृतिपद्येवमिति ननु स्मृतेः कथं पुरर्थज्ञा
नेमूलत्वेन श्रुतिरेव कल्प्येत न तज्ज्ञानेपेनदोषतो त्यंसा इत आह न श्रुतीति स्वरूपतः श्रुतेरर्थज्ञानमूलत्वेहि अस्मदा
दीनामपि तत्पूर्वार्थज्ञानसंभवेन स्मृतिप्रामाण्यं व्यर्थमेव स्यादिति भावः स्मृत्यंतरमेवेति श्रुतेर्नित्यानुमयत्वेन प्रत्यक्षा
संभवाल्लिंगांतराभावाच्चेत्यर्थः लैंगिकः स्मृतिरूपालिंगहेतुकः कथं तर्हि लिंगादिभिः श्रुतिनिश्चयस्तत्राह लिंगादी
ति आदिना वाक्यादीनां परिग्रहः बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रो बर्हिर्लवनहाराकाले श्रुतिविनियुक्तः बर्हिर्लवनप्रका
शनसमर्थत्वादित्यनुमानेन ताह शास्त्रानिरनुमीयते न तु तत्र ज्ञानमिति विशेष इत्यर्थः पूर्वस्मृत्यनुसंधानेनैव परकी
यश्रुतिज्ञानेन ज्ञेयनिश्चयमंगीकुर्वीत्यत्र दोषमाह ततेनेति प्रागेवेति मूलानुसंधानं विनैवेत्यर्थः स्मरणपरंपरा स्मृति
परंपरानुमानस्य श्रुतिसिद्धिः तथापि स्मृत्यंतरमूलकार्यनिश्चयलाभात्स्मृतीनां प्रामाण्यमव्याहतमिति तटस्थः शंकितेत्रा
येति अनिष्टांतरापत्त्या परिहरति अंधेति अंधवाक्यात्पर्थः इष्टापत्तिश्चेत्तत्राह चेतोनिकेषु चित्तुल्यके धौतो शाकापरि श्री २५

हारग्रंथो नस्तः अथैतद्दोषपरिहारार्थं मूलानुसंधानापेक्षापां स्मृतीनामेव दोष इत्याह अप्रमूलेति मगपामहस्तनु प्राप्नुमः
स्मृतिरूपलिंगस्य मूलश्रुतिस्थानमात्रे प्रामाण्याद्धितिभावः नित्यानुमेयत्वपक्षे ऽपेक्ष्यमसिद्धिमुक्तानुपपत्तेरिति एवमि
ति उभयथा अर्थानिश्चयापर्यवसानस्य मूलभावानुसंधानतापेक्षत्वेत विशेषत्वेचः सर्वस्यानुधर्मस्य चोदना
रूपशब्दमूलत्वात अशब्दं तु पलभ्यमानयज्ञार्थादिहितस्य स्यादि अनपेक्ष्यं मूलप्रमाणं नपेक्ष्यं अप्रमाणमिति पाठक
अनपेक्ष्यमिति पाठे अनाहरणीयमित्यर्थः सिद्धांतयुक्तिं संग्राहकं श्लोकमाह वैदिकैरिति वेद एव धर्मे प्रमाणं ना
न्यदित्यनुपगन्तुमिर्मन्वादिभिः स्मर्यमाणत्वात धर्मप्रतिपादकतयाक्तिप्रमाणत्वाद्धित्यर्थः ज्ञानं इत्यनाति वनके
ऐत्यर्थकत्वात स्मर्तेः तथाते वैदिकैः परिगृहस्य धर्मबुध्या अनुष्ठानोपदेशे तस्मादविगीतपरंपराअनुष्ठानतित्यर्थः
पघपमष्टकाधर्यनिष्ठाहेतुर्ननु स्मर्त्यनितिष्ठ स्तयापि वैदिकदृष्ठपरिग्रहीतार्थप्रतिपादकत्वेहेतित्यर्थः मौनात्यर्पमिति नदे
षः संभाव्यं वेदरूपमूलं प्रासांततत्वाद्धित्यर्थः तेन वुद्धादिवाक्यवद्देहमूलत्वासंभवनिरासार्थमेतदुक्तं ननु वेदमूलत्वे
साधकहेत्वनुपविष्टमिति तेपं श्लोकं व्याचष्टे प्रथेवत्यादि वेदसमेवेत्यनंतरं मुख्यतपेति दोषः आरिष्ठिताः अस्मुपगतत्वे
नः वेदारिविभोधर्ममूलमितितदुक्तरितिभावः न्यायाभावात मूलकस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वनिरासार्थो वैदिकपरिग्रह
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे वैदिकात्वोनिएबुचाष्टकादिषु वैदिकत्वे न वहु मूलत्वलत्वनस्मरणमित्यर्थः एवं च ततोमिग्र हष

देनवैदिकत्वेनवैदिकपरिग्रहोविवक्षितःसचनन्यायाभासत्वमूलकोऽपीति भावः अथवायःकश्चित्कस्यचिद्धर्मोमनुनापरि
२६ कीर्त्तितःससर्वोभिहितोवेदेसर्वज्ञानमयोहिसइत्यादिवैदिकत्वस्मरणमप्यलोकोनुकम्पप्युक्तसंभाव्येत्तत्वराद्वैवाच
घ्नेस्तेभवतिचेतित्रैवर्णिकानामपिवेदद्वेषिणांतद्दर्शनभवात अन्त्यानपिविशिष्टानामित्यनुपपोज्ञेयः वेदस्यपोगस्तदध्यय
26 नश्रवणतदर्थज्ञानरूपः सच्चाध्यवसीयतइति अनुमीयतइत्यर्थः अनुमानप्रयोगस्तु अष्टकादिस्मृतिर्वेदमूला
वेदमूलकतयावैदिकैःपरिगृहीतत्वात्मनुस्मृतिवदिति अत्रचहेतोवेदमूलकतयेतिविशेषणादर्थ
कामानुमानस्मृतौनव्यभिचारःनचाष्टकादिस्मृतौवेदमूलकत्वेनवैदिकपरिग्रहस्यसम्भावासापिसंभवान्नैका नतोवे
दमूलत्वसिद्धिरितिवाच्यं श्रौतत्वादिकस्यनायोगौरवेणलाघवसहकारिणोक्तसाध्यस्यैवसिद्धेः तथाहिमन्वादेर्भ्रान्तिमू
मूलदोषकल्पनंतस्याश्चाद्ययावदनुवृत्तिस्सकलशिष्टानुगतस्मृतिप्रामाण्यबाधः तथाविप्रलंभेप्येतद्दोषोविप्रल
म्भस्यप्रयोजनंलोकानांचवन्नोतितस्याश्चतावत्कालमनुवृत्तिमितिमूलान्तरस्यनानेनोरेवंश्रुतिमूलकत्वेतुनन्यायत्वकल्प
नमितिलाघवमितिवार्त्तिककृतामुक्तहेतन्यथानुपपत्तिप्रसूतानार्थापत्तिरेवसूत्रेनुमानवादेनोक्तेत्याहः अत्रेति
दृष्टांतस्तुचेअपिवाकर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानंस्यादिति अपिवेतिसूत्रेणस्याहृत्तिः अनुमीयते इतितत्रस्तना श्री
नस्मृतिवाक्यधर्मेप्रमाणंस्यात्कुतःकर्तृसामान्यात्कर्तैक्यात्पेरवलुवेदोधर्मेमूलमितिस्मृतिकर्त्तारस्तएवाष्टकादिस्मृ २६

तिकर्तारि इति एवं पेरवं वैदिकपदार्थकर्तारस्तु एव बहुकाहेर पीतितथा पेवेदस्याध्ययनकर्तारस्तु एवस्मर्तव्यं पनस्येति एतदेवा
यो मूले हृदं वैदिकपरिमहपदेनोक्तः कुथमिति चेदुक्तानां स्वतीनां मस्तत्वासंभवात् तदुक्तानेवाथ्यं तत्र च तन्निरा
नुमपत्वनिराकरणात्स्मृत्यर्थमेव वक्तव्यं न चानवगीतानां नित्सं भवतीत्यर्थः समाधत्ते तु चापि तद एवेतिहृचिनदे चो
इत्यर्थः नहि स्मृतिप्रणयनं चैवेच अर्थस्य हेतु आह विप्रकीर्णत्वादिति एतत्प्रकाशितत्व चिदिति एवमेव वित्तेव
नुपलंभे हेतुः नाहर्थ्ये न शास्त्रात्तत्राध्यायापर्यन्तत्वन निबंधनं स्मृतिप्रणयनेन तत्तु शास्त्राध्याय्यापिप्रयोजयत्वमाह
उपलंभेवेति संह धीतिः मी मांसान्यायान्यामिद्धेः अनुपसंहरणीयानां अनिरोधपाध्येन॥॥ विरोधे॥॥ अ
पवाहिकीयर्वाधिकारो निसेगति मा हः तत्स्य पसेति अनतिवोधवेतु नस्तत्पर्थः प्रत्यक्षेति श्रौडुंबरीस्पर्शात्
येदिति प्रत्यक्षश्रुतिः तदिहोद्गाचश्रौदुंबरां सर्वावेष्टयितव्येति स्मृतिः सदोमंडपे निखातां उडुंबरकाष्ठस्पर्शनाच्छौ
दुंबरतां मस्पृष्टाउद्गाता आत्विकविरोधः उद्गातानं कुर्यादिति श्रुत्यर्थः सर्वा श्रौडुंबरी वस्त्रेण छादनीयेति स्मृत्य
र्थस्तु भित्यो विरुद्धार्थवाधिकरणंतत्सिद्धांतः समाप्तकलोपपत्तिपुनःसिद्धांतयुक्तिमान्चाकतेन चेति प्रव
वेष्टने प्रत्यक्षश्रुतिवोधितस्पर्शासंभवेन तस्मिंश्च सति सर्ववेष्टना प्रयोग नविरोधतस्पर्शनस्य च प्रत्यक्षश्रुतानि

अपाद्याधिते सर्वे वेष्टनं कस्यापि तु मया आक्यं वक्ता विवक्षोत्यमित्यर्थः निराकरोति इयपसंभवादिति यत्र तत्र अतिस्मन्निर्णि अनिह
२७ पसंभवासंभवद्वयैकत्वादित्यर्थः कथं तत्राह आत्यादीति आदिनायमवश्यं तिष्ठति ग्रहः पथा त्रीहिपवयोरेकास्मि
न पागे विकल्पेन संभव तद्विधापक अंसो संभवस्तथास्य त्रीहिनअत्योरवीत्यर्थः कथं तर्हि त्रीहियमप्रत्ययशेतस्मा
५७ तु मानयोरसंभवस्तत्राह पत्रहीतिपत्त्रवद्याहोह्यपोः शेसोहम्मपोः असंभव इति वस्तुनिर्विकल्प्यात्संभवेव नकु इति
तत्रीतह्यसंभवइत्यर्थः प्रमेपापइगतप्रमेपस्यवोतस्याभाभावानेऽपातप्रकृतेतु नेवमित्याह पत्रत्विविहिइ
तरत्रमत्यभ्यअत्वादिह नरस्यस्य निकल्पअत्वादेः अपहरति अमत्वनन्निष्ठिनोति इयपसंभवमुपपीइपनेष्ट
वेपक्षप्रधार्थे इह षोंतारपपाइसंभवति चेतिपुगपतसमुच्चयेन - अनुपसंहारणो - पार्थः अनतुष्टेण पेनथा च
समुच्चयासंभवेपि विकल्पेन संभवोपपत्तिरितिभावः । तत्र त्रीहिपवयोस्तत्तीपावगतनिरपेक्षसाधनतावत्राह
समुच्चयः रथंतरपष्ठइह्तत्वात्प्रस्तोत्रपोर्वचनादेव विकल्पवोधकात्तत्रोऽडशितंग्रहणपह्यस्यतु सोमस्यविरो
धस्यतु ह्यभावस्यचविरोधादेवेसत्यंकल्पमिति अतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानोसंभवापेपारहोर्वल्प
न्यर्थविप्रकर्षादितिसूत्रेश्रुत्यादिभिर्लिंगादीनीवाधात्त्तः सोनुपपत्त्रः अग्निचपनप्रकरणपचितस्वकद्दी
चयनसारसिनेइसप्सिंहामुपइतिइप्रकाणकंसंत्रस्पैग्नागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिश्रुत्वागार्हपत्योपस्थाने

श्री
२७

लिंगाद्धि द्वेषस्थाने च नियोगे विरोधाभावे नोभयसंभवादित्यर्थः कल्प्याद्वेद्याद् इद्देमपतिषेनेति लिंगकल्प्यश्रुतिः वेष
म्यमाल्ह चैवेति सर्ववेषु न श्रुत्याद्विपुमसमेषाल्हारः शंक्यमानो विकल्पेन द्वपसंभवान्निराहारः इद्द तु नच्छुंका
पिनेत्येवकारार्थः वल्पनति इद्द प्रकाशानलिंगेनेपइमंत्रेणेद्दत्ययस्यानवड्ढुनिश्रुतिकल्पनापान्मूलरंद्दमंत्र
स्यप्रयोजनाकांक्षाक्रतोश्चयंमेव जन्योपकारापेक्षातस्याः अतस्श्रुत्यक्रप्रयोजनलाभेनोच्छेद्दादित्यर्थः एत
द्देवोपपादयति पाजनाकांक्षा चावद्दीति प्रकरणमस्यास्तीति प्रकरणी क्रतुः स्यहृतार्थः स्वलघोपकारः तेति सिद्धार्थ
एतद्देवो[illegible]ड्यति मत्र प्रयोजनकारूपकारूपोः सिद्धार्थवेष्टनस्मृतेरपितद्धि मूलोच्छेदाहाधड्ढ्या सांशंकाप्रयाक
रोतित्युत्तत्विति तस्मात्प्रमेयपापल्हारा देषवाधः शंक्यः स्यात्तु मागेव षनस्मृतेरपितद्धि निरस्तइति सप्रपंचमारूप
दीतिसंभवनापंपहिंशाब्दस्यास्येति पस्यराभावसामान्याधिकरणनिपतत्वादित्यर्थः ननु संप्रविष्टनानुष्ठा
नयोर्विकल्पेन विरोधपरिहारेणयुक्तः विकल्पस्यमवस्यमाणाष्टदोषत्वेनदुल्लक्ष्यकल्प्यपारतुल्यबलत्वेन चासंभवा
दतच्चाहृद्यपवेति न त्यनुष्ठानं शास्त्रप्रमेयपेनविरोधः स्यात्तर्हि त्विष्टसाधनत्वाख्याशक्तिमात्रतद्बोधस्यावश्य
कत्वात्त च्च न ष्ठानं त्वर्धातपध्यानो केन हीति रेफलानि संनीत्स क्रतेपलार्थिनस्तीणाम नाष्ठानेनया चस्मर्त्तवेष्टनयुर
पर्वसाधनतावोधे न विरोधः इत्यर्थः एवंपक्षमुपसंहरति अनइति अनुमेयवेवाक्यस्यहितायमर्थे विरुद्धानामि

त्वस्यतत्वेनभावसमानामितत्यर्थः सिद्धान्तसंक्षेपमाह - अत्र सामान्येत्यादिः अत्र शास्त्रार्थः बाधितार्थः न देवाह अत्रोदुंबरी
मितिसंस्पृष्टं न चाक्रोत्तोलस्तु पंगः स्पृष्टोक्तत्वाच्च साक्षात्कारवाचितपासर्वत्र वेष्टने व स्त्वस्पर्श एव सा गमेौदुंबरी स
२८ र्श इति भावः श्रोवंशाचष्टे अत्रशास्त्रार्थेतिमृद्वीभिषिक्तविधिविरस्यापवदितमित्यर्थः अर्थे प्रवृत्तिविषयेवमयं न
नास्य विधिविषयत्वात् अत्रशास्त्रस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वात्सर्वत्र न नापितद्विषयामिष्यमेवस्यादिति भावः नेष्टपेदिति
सर्वामिति शेषः अन्यतरद्वित्यापाततः श्लोकवद्भिरोत्स्यदृष्टान्ते न दुर्बलस्य तिबाधस्यैवविवक्षितत्वात् अ
घपूर्वपक्षत्वेऽन समस्माप्यैवप्रसङ्गाद्वितीयपूर्वपक्षं तुच्छतयानितरकर्तुकां तेन चेति अत्र न नुष्ठीपमानयोरित्य
स्य पुनरपद्दिस्यादिः किं सर्वथैवानुष्ठानायोग्यपद्वार्तिकं गौचिपतेऽवनकाश्चाचित् न नुष्ठीपमानेपितयोरपेनापेद
त्वाहसामान्यमिति हृष्टापत्तेर्लोकप्रसिद्धिविरोधस्तिति भावः नद्वितीयपद्यस्याशयेनाहत्यपेत अत्राह वनपितुल्होतीति
सामान्यशास्त्रेण प्रवृत्तं तुल्हातीति विशेषशास्त्रेसोमक पार्येनीपमानापाणो ऽपदेहोमविशेषविधायकं शक्ति
संभवात् होमाधिकरणत्वयोग्यतारूपशक्तिसंभवात् न नावशेषशास्त्रान दुर्बलत्वात् सामान्यशास्त्रस्य बाध
स्यात् न अत्राह अविरुद्धस्येति विरोधप्रसंक्तितस्य बाधस्य बाधकत्वव[illegible]पकं दुर्बलत्वं न तु प्रसंजकामिति भावः श्री
ननु तत्र हि शेषरूपावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेन तत्तद्रूपावच्छिन्नरूपितसाधनताज्ञानं हेतुसमत्वेन सामान्यशास्त्रा २८

दित्यवक्ष्यंत तत्तद्विशेषशास्त्राणि कस्मैनोपात्तानि एवं चत्फलस्य विशेषशास्त्रविषयेऽपि द्रोमाद्येश्च तेन पश्वादिनानैराकांक्षा
त्वात्कल्पनासंभवतीतिलिंगादिवदेव तत्र बाधो ननु प्रमेयपदस्यापादितसाकांक्ष्यनिराकारो इति न चेति तन्मात्रेण :सा
मान्यशास्त्रमात्रेण: मात्रपदेन कस्यापि विशेषशास्त्रविशेषशास्त्रव्यवच्छेदः नहि विशेषप्रवृत्तिस्तत्तद्विशेषरू
पावाहु च्चनिरूपितसाधनतो ज्ञानमुपेक्षते येन विशेषशास्त्रीणि कस्येर नार्कितु सामान्यरूपेणैव तद्धालिंगितस
नसकलविशेषसाधनतामर्हसंच सामान्यशास्त्रानानर्थवेति किं तत्कस्यनर्थतिभावेनः सामर्थ्यीकस्यनाहतुम
श्चाकांक्षाएवमितिवैश्वदेव्यामिक्षेतिपागोत्पत्तिविधौ शिष्टविहिताश्चाभिक्षातपायसवैयोगपश्चात्तवाजिनं कांक्षा
जिभ्यो वाजिनमिति विहिता वाजिनस्य बाधः तथा समर्द्धानुक्रपादेऽपसेवेति वैश्वपकर्तुकत्वे निमे तेविहितेन सा
मिधेना मेत्राणां साधद्रूपेण नियतत्वाच्च रूपबाधस्तु नस्यादिति प्रसंगदत्यर्थः आदिना काम्यादिनानित्यादि
बाधसंग्रहः अनुष्ठानविरोधीति अनुष्ठानेनविरोधायेस्मिन नाद्येत्यर्थः तथा चानुष्ठानस्य शास्त्रप्रमेय
त्वमावश्यकमित्यर्थः नः चानुष्ठानस्याशास्त्राप्रमेयत्वापित्ताफलत्वाच्छुप्रमयं तत्तन्न च विशेषशास्त्रेण तन्नित्ते
फलेसामान्यशास्त्राफलाभावान्यफलतत्सत्द्वाधो ननु प्रमेयपरिग्रहधा हितासाकांक्षापामान्तकिं चेति भतःपेस्तदार्थक एपते
नेनसतत्पासएवैनंमरतिगमयतीत्यादिरर्थवादस्तद्वदितिवैधर्म्यद्दृष्टान्तःविधिनानर्थर्थकेनलिङ्गादिना न चिह्नसाध

ननामपुत्रा त्वयबोधनेविधेः प्रवर्त्तकत्वं कुतस्त्यमाशाद्धिप्रवर्त्तनेति प्रष्टेत्यनुकल्व्यापारस्य पोविधिः स्वरूपत्सिद्ध्यर्थं प्रवृत्तिविषयस्य
पागादेरिष्टसाधनत्वात्यांशशक्तिमाक्षिपतिजस्तुशक्तिाभिधेयेत्यर्थः अन्यथाइष्टसाधनमिदं कुर्यादिनि प्रयागस्यपोनरुक्त्येनासेव
२६ ह्रत्वापत्तेरितिभावः एवंसतिस्पष्टस्यविरोधः प्रवृत्तिपस्यानुष्ठानस्यशास्त्रप्रमेयत्वादित्याह प्रवर्त्तनाचेति अशाक्यविषयाच्च
ननुष्टेयविषयानचेष्टसाधनतैवावबोधकत्वाद्धियर्थः उदात्तत्पौनरुक्त्यमाशंक्य मितिमतेप्यादरयहापीतिकर्तुरिति अन्य
थानुष्ठितस्यापिमेघच्छायादेः पानुष्ठितस्यापि [illegible] चवाणीहेस्त्वेष्टसाधनताहर्शनात्स्वलापिनानिपमेनपागाद्यनुष्ठानजु
स्यादितिभावः अनुष्ठानस्यणस्त्वप्रमेयत्वमुपपादितं भाष्यसंमत्यदिष्टपतिपद्योक्तमितिशक्तिः अनुष्ठानेपोग्यताः स्याच्चपद्याक्षे
तान्येनुष्ठानरूपमर्थबुंचेतितदासहकारिणीस्यादितिभावः एवसतिक्रनिवाधएवकिंनस्यादेत आहन चेतिपचत्वेपम्बत्वेकेव
धेविनिगमकंनास्तिन च ह्रयोरपिप्राभिकवाधकत्वनपरिवकल्पइत्याह द्वौस्वीरीति चांज्ञस्केनसर्वप्रपोगव्यापित्व न च प्रा
मारापमेवतर्हिह्रयोरपिस्यात्तत्राह न चेतिशेषः भ्रमाडिर्वन्नागनस्तस्पचापौरुषपौरुषेपत्वाद्देवाभावः इदमुपलक्षणंस्वाध्या
पावेधिपरिगृहीतत्वादेः ननुविकल्पोनयुक्तः अष्टादोषदुष्टत्वात्तनथाहिसमपोरेकत्यागेनापरानुष्ठानेनिमित्तंएकचास्त्र
प्रामाराधत्यागः अप्रामाराण्यारोपश्चेतिद्वयंनिर्निमित्तकत्वाद्दोषपुनकत्यागेनापरानुष्ठाननिमित्तंएकचास्त्रप्रामाण्य
र्चितत्तत्परित्यागेनपूर्वानुष्ठानेत्यक्तामाराधस्यपुनःस्वीकरणेकल्पितापामाराण्यत्यागश्चेतिदोषद्वयमितिचत्वारोदोषाच श्री
२६

नुष्ठानाननुष्ठानाभ्यामेकस्मिन्नव्रीत्यादिशास्त्रेऽतएव च पर्वादिशास्त्रेऽप्यनुष्ठानाननुष्ठानाभ्यां संग्रहाद्दुष्टव्याः न च द्वेषाद
दुष्टव्याः न च द्वेषाणं चानुष्ठाद्दुष्टत्वानुपपत्तिः व्रीहिशास्त्रस्य गतानामामात्रप्रकल्पनातो प्रवशास्त्रस्य गमनतत्कल्पनारेभे हार्दतच्छा
स्त्रगतत्वेन तत्प्राभावादिति तदुक्तमेवमेषोऽप्येषोऽपि प्रव्रीहिवाक्यस्यो विकल्पशास्त्रितस्य त्वगतिर्न्यायानविद्यत इति न
चैवमिति एवं द्वयोरपि पाक्षिकत्वकल्पने शास्त्रस्यैव तत्तावत्कवचनमनुवाधिनार्थकत्वमेवाप्रमाणत्वमेवं च स्व
प्रतोऽप्यसिद्धः त्याशंकते नन्विति प्रापाक्षिकइति तात्पर्यविषयइत्यर्थः प्रतिपक्षविरुद्ध शास्त्रं नालोच्यपन
पुरुषस्य शास्त्रार्थतः औत्सर्गिकसार्वत्रिकत्वमत्यर्थः सर्वप्रयोगति —— पपः तथा चोद्देशपातावच्छेदकावच्छे
देनान्वयोननान्यर्थविषयइति तद्वाधेऽपि नामामात्रमित्यर्थः तर्हि कुत्रनात्पर्यतत्राह पाक्षिकेति कादाचित्क
व्रीत्यादिनुष्ठानपरत्वमित्यर्थः सामान्येति यद्यपि व्रीहिपत्तुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य पहोमानित्तहोमपरत्वे
पर्यर्थः एवं विनिगमकाभावे कस्यचित्तः स्मृतेस्तस्य क्वचित्सापेक्षतपाडवेलत्वालमतसंभवात्साविकल्पइत्याह
नन्वेवमिति एवं व्रीत्यादिवतस्वरूपस्वाभाविकं तपसार्वत्रिकत्वं ननुस्मृतिकल्पितश्रुतेस्तद्वाधकत्वमरित्वित्ये
नशाह पश्यतीति विरुद्धत्वान वाधितत्वाननु व्रात्यादिवत्पाक्षिकत्वेनस्पर्शोवद्दनेभयसंभवाद्द्दष्टनाभावान्नित्यप
श्चात्प्रनुमानं स्यादिति शंकते नचिन्तिइतरेतराश्रयमुपपाद्यन्नितत्रैति अनुमितश्रुतिवशेनस्पर्शस्य पाक्षिकत्व

तस्मिंश्च सत्यप्रत्यविरोधीन श्रुत्यानुमानमित्यर्थः ननु मन्वादीनां कथं भ्रान्त्यादिसंभवो तत्राह न हीति कस्यचित्पुरुषस्य त्र
३० त एवं वेदस्य प्रामाण्यापसिद्ध्यर्थं त्वपोरुषेयत्वे साधितं मन्वादेर्वेति मत्स्य श्रुत्यनुगुणा त्व रहस्य भ्रान्तेन मूलस्य कल्प
नापत्तेरिति शेषः एवं विरोधे पूर्वाधिकरणापवादे सति त्वविरोधविषयं पूर्वाधिकरणमित्याह प्रसक्तीति प्रसक्त्यापत्तानु
30 शेषः एवं विरोधे पूर्वाधिकरणापवादे सति त्वविरोधविषयं पूर्वाधिकरणमित्याह प्रसक्तीति प्रसक्त्यापत्तानुशेषः पूर्वं न्याप
माहेत्यर्थः प्रत्यक्ष श्रुतिविरोधे स्मृतिवचनं त्वनपेक्ष्यमनादरणापमप्रमाणमिति हि पक्षस्य हि सति विरोधे स्मृतिमूल
श्रुत्यनुमानमिति ॥ ॥ हेतुदर्शनाच्च ॥ ॥ एतत्सूत्रं पूर्वाधिकरणशेषत्वेन त्वभ्युपदेतुवस्त्वलोभादिहेतुदर्शनात्सर्ववे
ष्टनादिस्मृतीनामप्रामाण्यमिति भाष्ये व्याख्यातं तन्मं प्रयोजनत्वादुपपद्यते वेवोक्तविचारान्तरमाह त्वधिक
रणेति गत्यप्रमाणं श्राप्यमानं कारणं मूलं लोभादिप्रसक्तं तद्धो ।वि सर्जनापोदो मोवे सर्जनहोमः स च प्रवर्तमानं तत्स
लीपुत्रादि प्रवासत्याज्यद्ध्वादिक्रैपुल्कि पतेः तस्मात्तत्संवंधि वासो वेसर्जनहोमीयं त्वदि नापत्त परद्धस्ति नेदानमाचरंतीत्या
दीनां संशयः पूर्वपक्षवस्तुं प्रपद्यति वा दार्थः कात्तिति साधकोपन्यासः विरोधोभावादिति पूर्वाधिकरणोक्तवाधकस्याभा श्री
वउक्तः त्वनेनपत्फलाहरणसंगतिः स्त्वचनेहे हेनावितिसंभवतीति शेषः न चैवं दानविषयकस्मृतिमात्रस्याप्रामाण्या
पत्तिः समत्यप्रमन्वादिरणीतानामप्रामाण्यापयोगात प्रकृते तु मुक्तकपथमात्रस्मृतीनामुदाहरणात तत्र सर्गापवादविषयं ३०

कलघलुपसंहरति अत इति अधिकरणेति अधिकरणपो: श्रुतिविरुद्धापगत्यमाणलोभादिमूलापायसमत्वे प्रामाण्यमि
ह्यंतकोभगोऽदूषणमित्यर्थ: भवेदिति स्मृतिमूलश्रुतेर्नित्यानुमेयत्वे हि विरोधिश्रुतिसत्त्वेऽनुमानानुदयादभावनिश्च
य: स्यात् ननु निराकृतमेव प्राकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि संभवतीति न चाधनिश्चय: न हि स्वमतस्याभावमात्रेणाभावनिश्च
य: शाखान्तरश्रुतिसत्त्वेऽपि तद्दर्शनालोचनोपपत्ते: तदाह: अनेनेति चरणानां भेदेन शाखाभिन्नानामित्यर्थ: साहस्र
शाखो वेद इत्यर्थ: बाधमहे हलकनकल्पनानां प्रतिकूलाइत्याह एवं चेति विरोधेऽप्यपि नाप्रामाण्यं विमुक्ताविरोधे वेस
र्जनहोमीयवासनस्मृतेरपि पिपिचिद्यात्यर्थ: अप्ययागस्य पुत्सवाव: सर्वो वेदनस्मृतेर्हि त्रांगुलव्यतीति त्क विषयतत्वे
नाविरोधसंभवात्तिर्व: अभिधानानानातस्मृतिवेष्टनवाक्यस्येत्यर्थ: इन्द्रपद्धस्य दर्शनयोग्यस्याऽदर्शनमनुपलब्धि: तदभा
वे ठितदभावव्याप्यवत्त्वादिति अपाहित्यर्थ: समस्तेनित्याच दर्शनयोग्यत्वाभावादयोग्यानुपलब्धिरस्तीति भाव:।
द्वितीयहेतुं दूषयति न चेति श्रुतिदर्शनेन्द्रयमानाश्रुति: सहस्रत्वं सहस्रशाइत्यर्थ: अतिप्रसंगादिति सार्वत्रिकत्वाभा
वेनसा नसकलाभावप्रसंगादित्यर्थ: तस्य स्मृतिमूलवचनस्यापि सेत्स्यादिदृत्याख्यातेप्राक् स्मार्त्तेति स्मृतिमूलत्वार्थ:
न त्वेनावनामूलश्रुतिव्यतिरेकानिश्रुपेपिकपंश्रुतिनिश्चयस्त चाहपरा चेति निर्मूलत्वप्रमाणमूलत्वाभाव: यदि स्व
प्रमतस्पष्टपोक्तस्यंते हि कर्थस्वप्रसभपक्षपातोलोकनामतआह हेपदीति परकेवले· विस्तंभणायनपाविभिवित प्रामा

रूपकत्तपात्र्यवहारोनुष्ठानं॰ क्रियतामित्यौचित्यमात्वंदर्शितं परमतस्यपानाद्रोहेतुमाहस्यहत्वेति अनुत्कटकोटिकत्वेनेत्यर्थंत
३१ थाचत्रेकामकूकलकितत्वमन्यन्ददहेतुरित्यर्थः कोचिद्दशेनेविनाम्यत्रशकापात्र्प्रयोगान्नइत्याहइति अंगवेति अमाव
स्याकमयाहेपिदृपित्रपक्षेनचांद्रीतिकर्मवाचकामावास्याशब्दस्यमभिव्याहाराहदेशेष्टमेविदृपितपद्भइत्तिकानी
यस्तत्रार्थः कालवाचमावास्याशब्दस्यलक्षणापाकर्मपरत्वमन्यापंअप्राहस्येहसयमभिव्याहाराद्धितिसमभिव्या
31 हाराद्वितिन्यायस्याभावत्वहृयत्नाद्धचिद्दविशेषाडमोवेत्यपिकासीपस्त्रयवद्यनेतत्राग्रेपंचतुर्धाकरोतीतिवचनाद्ग्रि
संवंधीविशेषाद्रपेवाग्नीषोमीयानुभावपिपुरोडाशोचतुर्धाकार्यीवित्यर्थः अत्राग्नीषोमीयस्याग्रेपदशब्दनाभिधानेस
मस्तापेक्षत्वनस्यापर्यभावात्तद्धितोनुपपन्नेइतिशेषाद्धितिन्यायस्याभावस्त्वंशेपंअप्यवस्यानेनिश्रुपःउक्तौचित्यपरत्वेने
वासत्वेपोद्यमित्याहव्यवहारेतिव्यवहारस्यानुष्ठानस्यविशेषस्त्वमतस्यपक्षपानः ए नइति अनुष्ठाननइत्यर्थःवा
क्यान्निर्णयकस्यापसूत्साद्नाभावादित्रापीतेषाद्दूर्णकान्तरमाहयद्वेति त्रपीवेद्र त्रपीवेद्र त्रपंपाप्यहो अपनाध्याप
नार्थानुष्ठानरूपः शास्त्रार्थोवृहाः तेनएवेक्तस्यत्रिविधस्यापिकर्तुसामान्यस्याभावोद्दार्शनः प्रस्तुद्दाहरणेतिकर्जैस्या
मान्येसतिमामारापनद्भावेतुनेत्येवंप्रकारेणेत्यर्थः ननुतैः प्रत्यक्षमूलत्वेनप्रामाण्यमंगीकृपनेतत्रद्यनर्कपाद्दे श्री
यत्यक्षस्त्वएवधर्मस्यामत्यक्षोविषयत्वसाधनात्रिस्त्रीमित्याशंक्याहतेषांहीति आदिनामतिभादिपरिग्रहः ए ३१

तदधिकरणस्यत्वमोविषयइत्याह मन्वादीति मन्वादिस्मृतिवदित्यर्थः ननु शाक्यादिस्मृत्यर्थानां चैत्यवंदनादीनामपि
हृवेदार्थैः स्मर्तृकर्तृसामान्याभावेनान-मायत्वेन चात्यन्तविप्रलम्भणानापावेदमूलत्वासंभवाद्धर्मत्वेनेनिरा
साणप्रपासइत्याशंक्याह नेष्टाहीति प्रसिद्धानीति: तामुदाहरति पष्येति वात्यस्मालानामपि शाक्यत्वेनाहूता
दिरूपाणापरस्परमतं नवैलम्भणापारेकवेदमूलकत्वासंभवाद्देहाइति वहुवचनं पल्लीनाइति एतद्देशावच्छेनो
त्सन्नाइत्यर्थः सर्वदेशांशावच्छेदेन मूलपेक्षवेदापह्मानत्वहा। पनित्यत्वापोगान मन्वादीनां मनुस्मृत्यादीनां नच
चत्वारोवेदाइति रिषीगणनानुपपत्तिः चपौवेदाइति वद्धांतरसाप्रात्येन न तदुपपत्तेः शाखासत्तु निपत संख्या
श्रवणादित्याह निःप्रसङ्ग इति भेदः ननु वेदाप्रामाण्यवादिनां स्मृतेर्वेदमूलकत्वेन प्रामाण्याशंकापि श्रुतितुल
त्वेन न तद्विरोधार्थमधिकरणं व्यर्थमत आह केषांचिदिति वैदिकानामेवानभिज्ञानामित्यर्थः स्मारणमिति
पावेदवाक्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः सर्वास्ता निःफलाः प्रोत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः इत्यादिस्मृतिरित्यर्थः
दृष्टेति शाक्यादीनां वेदमूलकत्वकल्पनाद्दूरतो ल्वित्यर्थः वैदिकैर्विरोधेनपेक्ष्य शाक्यादिस्मरणं त्यजन्तीत्यनुविरोधेक
र्तृसामान्याद्वेदमूलत्वानुमानमित्यस्मिन्नपक्षे सत्यार्थः॥॥ क्षिप्तकोपि विरुद्धमिति चेन्न चाप्यल्पपरिमाणत्वा
त॥॥ यद्यपि चैत्यवंदनादिकं च प्रत्यक्षमूलवत्प्रत्नरूपापि चोदितलक्षणोत्तरनिषेधापेक्षया त्वावता पूर्वपक्षापत्तिवसा

नाचमनं च द्रव्यपवः आचांतेन कृताचमनेनेन कर्मकर्त्तव्यमिति कर्माङ्गत्वेनाचमनस्य पविशेषणपरो विधिः एवमुक्ते द्विजेन
पाणावुपवीती स्यात् श्रुते चतुर्थी इति यच्च नोक्तं विन्यासविशेषविशिष्टकार्पाससूत्रविशेषउपवीतेन देवयज्ञाङ्गत्वाद्यज्ञो
३२ पवीतं प्रारम्भे कृतमपि भ्रष्टं चेत्तदा प्रयोगमध्येऽपि विधीयते द्विजेन हस्तेनोपचारोपस्थाने नैतदपि विशेषणीभूतद
क्षिणाहस्तविधायकं प्राह क्षिप्रप्रकारविधायकवाक्ये गोपक्रमगतानामेषां क्रमादिविरोधासंभवात् क्रमे
ध्यङ्गसूत्रं क्रमादेरित्यादिना पदेन कालपरिमाणपरग्रहः तथा चोत्सर्गापवादरूपस्त्वाधिकरणद्वयविषयविधि
32 कार्यविरोधाविरोधविचार एवाक्षेपो ध्वांतसंगत्यामुख्यः सुमारापप्रमाणपविचारो न्यायसंपूर्णाधिकरणस्यामा
धान्यापत्तेः प्रशांतरमाह अथवेति एवं च विरोधाधिकरणेनापवादाधिकरणको विशेषो न स्यात्वेनास्य विचारस्या
प्राधान्यापत्तेः प्रशांतरमाहः अर्थवेति एवं च विरोधाधिकरणेनापवादादिकोऽसंगतिरिह स्वचिताः अस्तु पेत्येवेति
तथा च विरोधाविरोधविचारपक्ष एव मुख्यः अस्तु पेत्यवाह मात्रेणठहितापोपेपपक्षइति भावविरोधेऽसत्यमा मु
तापच्च निश्चितत्वात्तत्संदेहे लोपप्रसङ्गकेऽसंदेहे हमाह तदर्थं चेति विस्वादे विरोधेः पदार्थगुणत्वात् पदार्थाणत्वात्म श्री
ह्रांवहेतुभूतप्रमेयाबलाबलसंप्रबलत्वनिरस्येतिपूर्वभावाति एवोपरिछिन्नमित्यर्थः प्रमाणस्वेबलाबलासेति ३२
शेषः नेशकास्यात किं वाध्यमिताकाशाभावान् अपंचेतरानाशहेतुः वेशेदर्शमुष्टिविशेषः इति क्रमः इत्यादिविधि

तंपदार्थयोगानन्तर्यः प्रयोगस्यप्राशुभावः ञ्चविच्छेदेनञीघ्रतातत्र प्रमाणमाह प्रयोगेति प्रयोगस्यधानानुष्ठानबोधकेन
प्रयोगविधिनाएककालतारूपांगसाहित्यस्यपत्तेपेयथासंभवमविप्रकर्षः ञ्चविच्छेदश्चाक्षिप्यतइति भावः पूर्वो
क्ताहिरितिअनेनाह प्रयोगान्तरमपि परीत्यते एवंत्रिविधः कालः परिमाणं पदार्थपंचनारूपंप्रचपः समूहः पंचानामु
पन्यासात्रञ्चमित्तस्योपपादनाय कार्याभिधानरूपेणाप्युनत्तेषामुपादानक्रमेत्याह ञ्चाचमनादिमित्युक्तीपमानैरिति
रोधः ञ्चन्यथात्ववाधं नप्राहिवेदकारणोत्तरं पशिभुताहिनिमित्तकमाचमानं त्रिपतेनद्वावेदिकारणस्मेतेन
सवधानान्तक्रमबाधः प्रधानसंनिकर्षबाधः पूर्वोक्ताहिबाधश्चैवमित्याचमनादिमिः पौर्णमास्यणवाधस्य
स्यएवननतएव चेप्याप्राशुभाववाधोपिएवं हैवाधशोपवासस्थसनेनतत्संपाद्यनव्यवधानमनक्रमसाहिवाधो
ञेयः नद्याद्दक्षिणहस्तानिपमनद्देक स्येनप्राशुभाववाधकहनीपर्यन्तहितापत्त्वं पञ्चोपधानात्प्रसिद्धांतपुक्तिं
शंकतेनचोतेद्दितापपूर्वपक्षवाहीनिराकरोति प्रमाणेतिपूर्वभाविचत्त प्रमाणमित्यन्वयः पूर्वभावित्वंचपूर्वो
पस्थितत्वं शाब्दस्यचक्षुरादिवद्दृज्ञानस्यबोधकत्वाभावात् । नतज्ञानेनेवतद्रूपवाच्यमित्याशयः क्रमेणसिद्धांतद्रूपतत्त
दुपतिपदार्थेतिप्रयोगाकांक्षितस्य क्रमाहेः प्रयोगविधिनाविधानात्तस्यचसकलपदार्थप्राप्तिः पूर्वत्वात्तदित्यर्थः ञ्चविरोधितेति
स्मृतिप्राप्ताचमनाद्यनुरोधेनतस्मृतिरिक्तव्यवधानाभावाहपसेवानेनपर्यत्ताविवक्षयाहितिमतिः नचेचमपिपूर्वोक्ताहिकालविरोधोइः

परीहारनिवाचंसामर्थ्यवर्ज्जनंननन्वत्रिमिन्नवत्स्योपपत्तिरिक्तस्याविषयत्वमतत्राभ्युपगमात्तमित्रत्वेत्यादिहोमत्वेपिवर्ज्जनंननुस्या
३३ वत्त्वपकत्वात्तपरिमाणमितिइप्नावधीरणमित्यर्थः अन्यथाः अवधानोपहृणादिना अप्यापात्यमुपेत्यवाइमाचंविरोधेपिच
त्तुत्तराधंस्याचष्टेपयपीत्यानासर्वपदार्थेतिसर्वेषांवेदवेनोपहृणादिना अप्यापीत्यमुपेत्यवाइमाचेविरोधेपिचेत्तुत्तराधंस्या
चष्टेपयपीत्यात्तानासर्वपदार्थेतिसर्वेषांवेदचेघादीनांगुणभूतत्वादित्यर्थः विनतिंरूपकर्मांगीकारोणापंग्रंर्थइतिकेचित
ननुअतिविरोधेसर्वत्रेष्टनस्मृतिवदाचमनादिस्मृतेर्बाधएवकिंनस्यादत्त आहपद्दीति शाक्याद्विवचनादिकमित्यर्थः वा
धांतइति आचमनातिरिक्तवधान्नाभ्यवहृयत्तपासंकाचेतइत्यर्थः अत्रप्रथमसूत्रेणशिष्टस्याचारकर्म्माहेरकोपि आग
धेसति आचमनादिस्मरणमिविरुद्धमितितिसिद्धांतोपक्रमस्मादाक्याद्वितीयसूत्रेणतेतिततन्निरासः अविरुद्धंनकिंतुवि
रुद्धमेवः कुतुः प्रत्यक्षशास्त्रेणचेमनादिप्रसक्तेः पूर्वमेवपदार्थानांक्रमंकालपरिमाणेः परिमितत्वादितिपूर्वपक्षः सिद्धां
तसूत्रंतु अपिवाकारणाग्रहणेप्रयुक्तानिप्रतीयेरन्नितितस्यार्थः अपिवेतिपूर्वपक्षव्यावृत्तिः बाधकारणस्याग्रह
णे अनुपलंभेसतिशिष्टैःप्रयुक्तानि आचमनादीनिप्रमाणत्वेनप्रतीयेरन्नितिएवंपष्ठाध्यायस्याधिकरणंप्रदर्श्यतत्र
वार्त्तिककृद्दुक्तदूषणान्याह नचिरमितिननुप्रयुक्तमित्यध्याहारात्तत्पान्वयः मंदत्वादितिनिकासादितिकालाहेः प्रयोग श्री
विधावेवान्वयप्रसंगेननन्वित्रिययममात्रविधिप्रश्नत्रतत्रकत्पादनादविरोधस्पसस्पष्टवाहाघपूर्वपक्षस्योक्तिमंदत्वंद्वितीयपूर्वं ३३

पक्षस्यानिमंहत्वंद्वितीयपक्षेपिस्मार्त्तविरोधमभ्युपेत्योक्तंस्यावस्तुतोविरोधाभावादेवेत्यर्थः यज्ञोपवीतादेरपिनियमेनोपवीतंनाव
ह्युपव्ययत इतिश्रुत्याहृद्दर्शपूर्णमासयोर्विहितंकावकेतुनस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्यजेतवायज्ञस्यप्रसृत्या
इतिसर्वकर्मांगत्वेनापिविहितत्वाच्चाचमनंतुयद्यपिविशेषवचसमाहितश्रुत्याविहितंप्रकरणाद्दर्शपज्ञाशमेवतथापि नसोमेनोच्छि
ष्टाभवन्तीतिश्रुतस्नानादिविधिमिदृत्वालात्मतस्मीत्तः एवंदक्षिणपाणितोपिप्रागुदग्वत्रवर्णपड्सम्मितपरेवपज्ञनविधर्पु
वादेयथावैदक्षिणःटेपाणिदेवंदेवयजनमितिदेवयजनत्वस्यत्वकार्त्तेनात्कर्मांगत्वेनधौतित्वशतिनस्मात्तीदाहृतत्व
नहिधौतित्वर्थःपयप्युपवीत्याधिकरणेउपव्ययतइतिविधेवस्मिविन्यासविशेषविषयत्वंमुक्तमिति ननस्यविसूचन
वत्तंतुकयज्ञोपवीतपयताकाटकवाक्यमपिच्युत्जिनवासोवादक्षिणतउपवीयेतिवाक्यवृषववोनवासोविन्यासविशुप
मवेतिनयज्ञोपवीलस्याश्रौतत्वेतथानसोमेनोच्छिष्टाभवंतीत्याचतनिषेधोप्युच्छिष्टतानिमित्तकस्यैवाचमनस्यघोतको
नतुश्रुतादिनिमित्तस्यापिमारात्दृतस्येतिनतस्यापिश्रौतत्वंएवंयथावेदक्षिणःपाणिरित्यर्थवादोपिप्राप्त्युवादकिंनस्य
स्वभावसिद्धंप्रागुदक्प्रवणहस्ततलमुपमानीकृत्योपपत्रोनदक्षिणापाणेःकर्मांगत्वबोधनेनक्षमइत्यतिनत्तस्यापिश्रौ
तत्वंतथाप्यभ्युच्चयपवादस्मात्त्वमितततएवोक्तमेवतुसर्वपक्षमंहत्वमुख्यदूषणंवोध्यमत्रातएवतस्यान्याचकमपिवि
रोधत्वाधाद्वौकापागपमितितद्वैवोपसंहृतंवार्त्तिकारैः एवंसतिकिमर्थानिसूत्राणीत्यतअहतस्मादिति सर्ववार्त्तिक

३५ कामहुते विरोधाधिकरणस्य द्वितीये वर्णके चोदयिष्यते अकालदुग्ध जपाः प्रतिपादकत्वपापक्षयार्थमित्यर्थः कात्यायनकार हृद्वीपति
पतित्यादि धर्मबोधकशास्त्राणां परीमाण्यत्वात् स्मार्तानां च लिङ्गित्वात् ज्ञिपमित्तत्वादि पुत्रे केन तत्पाकोऽप्यापमारोऽप्यति द्व
द्वीपतिस्वाध्याय इति श्रुत्यधीन नस्वात्म॥ ध्यायेनेव श्रवणवर्णवेसाधनकर्मानुष्ठानाय योग्यतनुत्वोपादिज्ञानभावपेक्षितेहि तदर्थे
तेनोपायांतरमिति स्मार्ते ह्रोत्राहेर्नश्रेयः साधनत्वरूपधर्मत्वमिति सिद्धं श्रवणवेस्मादिज्ञानविशेषणान्विषिद्धते ले
मातृहत्यनयोऽभ्यस्तवापतत्पादि दोषजननेन न तस्य ध्यायैकत्वनितज्ञाननियमः किंतु वेधवाक्यब्रह्मयज्ञजपादिविधेव
ति साध्यमलमालापावतः एवमत्यहिंसादासचातदुणं सविज्ञानवद्बीहिणा तद्काहि विषयवात्यवाक्यमुपलभ
णीपस्तन्हिं न हिंस्यादित्यादि शास्यवचनं कुतो न प्रमाणमिति चेन्न लौकिकवैदिकहिंसान्यनिषेधपरत्वादिति वेद
ति वेदइत्यादि शीलइत्यंतं गौतमवचनं आलमाचारः धर्मज्ञानसमयः वेदादिप्रमित एव धर्म इति विज्ञानतामाचो
र इमापस्तंबवचनं पुराणेत्यादि याज्ञवल्क्यवचनं विधानं धर्मेन त्वेषुणार्थज्ञानानां धर्मस्य चत इज्ञानस्य चस्मानानिहे
तवइत्यर्थः नियमादिति एतेः प्रमित एव धर्म इति नियमबोधनाहित्यर्थः पतुत्वितिते ष्व द्वेतानाहितो धर्मेत्यसमवायिके
हृत्यमतेऽस्मिन्नयः व्याख्यानेपूर्वसूत्रशेषमेवेतित येवपाठोदाहृतिः अयोऽतुय य भाष्यश्रुत्कारसूत्रशेषत्वेन पाठ इति द्व श्री
यो भाष्यकारव्याख्यानेविरोधमभ्युपेत्यासिद्धांतो त्मातत्वेन स्यान्वयांसभवात् अनिबंधनाः विरोधपतोऽपरैर्न निबद्धाः कर्तु ३५

सामान्यं वैदिककर्तृकत्वं गृह्यते धर्मानुष्ठानं धर्मव्यतिक्रमः यथा प्रजापतेर्दुहितृगमनं बलदेवपीतविष्णोर्भेदेन नरदेवसाहसं यथा विश्वामि
त्रस्य चांडालयाजनं ब्रह्मवृत्रवधकृष्णार्जुनयोर्मातुलक्रमस्याप्रामाण्यस्यापवादार्हेणेन तरं संगतिः चैत्रकुलप्रतिपत्तिरग्रहः किंपूर्वा
णो जलधूलिप्रक्षेपादिर्वसंतोत्सवः तद्वैतिः त्र्यष्टकादिवदेव विशेषतः इत्यर्थः संदाचारप्रामाण्यबोधिकापालिहिदं
च स्मृतिशीलइद्द लल्लालहतापाः किंमूलं तत्राह आचारेति परोक्षरूपेण सामान्यरूपेण अप्रामाण्येन त्यपोजक वेदस्य च न
तथा च श्रुतिगोचरनित्यानुमानाभासमूलास्सदाचाराप्रामाण्यस्मृतिरिति भावः एवेन तत् हृदयस्मृतिप्रामाण्यस्य सा प्या
भिव्यतइतिदर्शितं ननु वसंतोत्सवादि धर्मेऽपि शिष्टाचारविषयत्वात् त्र्यष्टकादिवदस्त्यनुमानादेव तेषां वेदमूलत्वसिद्धिः
न च निवद्धपुराणादिः वसंतोत्सवादेरपि सदाचारप्रमाणमिति सामान्यतो निवद्धत्वेन साधनव्यापकत्वात् तद्विशेषतो नि
वंधनस्य मंत्रकरणक्रमकाद्यानेहात्करणकात नाहोच त्याधाव्यापकत्वात् तत्र आह धर्मव्यतिक्रमेति तथा च व्यभिचा
चैत्क्तानुमानसंभवइतिभावः धर्मार्थ्यवसानं वेदमूलत्वकल्पनेन धर्मत्वनिश्चयः यथा धर्मभोजनादावेव व्यभिचा
राद्व्यतिक्रमादिषु पर्यंतानुधावनव्यर्थं तत्प्राप्तिन्यापार्थ बोधनाचारमात्रं हेतुर्यनोक्तदोषः स्यात् किंतु तद्विशेषइ
ति सिद्धांतमाह धर्मव्यतिक्रमेति तद्विशेषणं व्यतिक्रमादावसिद्धमित्याह व्यतिदर्शितं इत्यमानं व्यतिक्रमादीव्यर्थं चे
दिकोरितित चैत्यवंदनानिव्या दृष्टसर्वोधर्मः यथोक्ताचारसंदेशोपजपन्नः सिद्धांतमुपसंहरति धर्मबुद्धीनिश्चास्त्यमाणका

रणं यागादेः प्रीतिप्रयुक्तत्वादित्यर्थः धर्मत्वलिंगत्वेनेति धर्मत्वनिश्चायकत्वस्याव्यभिचारो नियमादित्यर्थः विशिष्यानिबंधनं त्वनुपपत्तिरिति दुत्वा
३९ त्वबाधकमित्याह मन्वादीति स्वरूपेण च संतोऽसवन्वादिना श्रुतिनिबद्धेत्यन्वयः ॥ तेष्वदृष्टार्थानां हि रोधस्य समाविशतिनि:
स्यात ॥ इत्याह विचाविषये संगतिं चाह धर्मे प्रतीति आचारेति धर्मप्रमाणतयोक्तेनाचारेणापरापापत्ताविदित्यर्थः शास्त्रस्या
भेप्रयोगः प्रयोगविप्रभाष्यकारमतेन प्रवर्तिताधिकरणे प्रमाणतया नाचारोक्तस्तथापि स्मृत्यधिकरणएव न सद्देनुत्वेन प्र
माणन पोक्तत्वाद्विरोधाधिकरणे व्रतदपवादाद्भिष्टा ॥ कोपाधिकरणे च श्रौतक्रमादिविरोधेपि स्मृतिप्रामाण्य
वद्धेतस्मात्स्येनाचारप्रामाण्यस्यापि प्रतिप्रसवात्तत्प्रसंगसंगतेर्न्नसंगतिः न च शास्त्रप्रयोगे प्रयोगरूपाचारस्य केवलदृष्टार्थ
त्वेन धर्मप्रमाणत्वाभावाच्चानंतरसंगतिर्नवाधायसंगतिरिति वाच्यं स्वाकारणाधिकरणे साधुशब्दप्रयोगस्य धर्मत्वाभि
धानानन्तरार्थप्रतीतिद्वारा धर्मप्रयोजकस्यापि संभवाच्चासंगतिर्वाकानुपपत्तेः आर्येति आर्येः एतदधिकरणस्थे
भाष्ये प्रश्नेत्वादिप्रतिपादनदर्शितलक्ष्मतेइत्यन्वयः आर्याः आर्यावर्त्तनिवासिनः । शिष्टाः म्लेच्छाः प्रत्यंतवासिनः
तद्रूपप्रयोपोक्तौ विशेषानुपादानात्तत्पापदर्शाच्चान्यत्रोषधेपो म्लापतेः येतेपहिमान्नार्द्ववीत्यिष्टतीति पवमप्रमु
ह्रीतिविधिवाक्यशेषमतेनार्थवादेन दीर्घप्रकार्यनिर्णयहंसप्रसिद्धांतकथनात् आर्यम्लेच्छविप्रतिपत्तौ चार्याणां स श्री
रूपतः प्रबलत्वेन चाभिद्धांतोपपत्तवीक्यशास्त्रार्थप्रत्यासत्तेप्रयोर्ध्यादित्यर्थः न चार्यम्लेच्छवत्तन्निशिष्टानामप्यनुपादाना ३९

त्वंयत्नाद्दृष्टमिति यत्नविषयत्वनिमूपसंवत्राह शिष्टाचारस्येतिप्रयोचोपिकरणत्वेन शिष्टाचारोक्तेः शब्दस्य पाशरूपाचारस्यापि शिष्टस्यं
वेधिनएवेपासितैरित्यर्थः अननुष्ठानापियंगुणपव शब्दप्रसिद्धिः तत्त्विति अयुक्तमिति मत्वेत्यग्रिमेणान्वयः तत्र चोद्य
हरणाभावादिति हेतुः उदाहरणाभावे च यवादिशब्दानामित्यादि अन्यस्यापीत्यादि च हेतुद्वयमिति बोध्यं अस्मत्तदिति
त्वाचिन्तात्वेनविचारस्तत्राह संदिग्धेष्विति पयपक्षः शार्करादिति विधीयं जनसाधनं किं विवक्षितमिति संदेहे तेजोवै
घतमित्यर्थवादात्तत घतमिति निर्णीतं ननु शास्त्रार्थनिर्णयस्य लोकस्यापि विधिस्तु तयोरेकविषयत्वनियमादेव त्वंघ
वादिशब्दे दीर्घशूकादौ वा प्रयोगे य इति तदधिकरणे नैव सिद्धमिति भावः। नन्वेतावता प्यनकार्थत्वे दीर्घसकलाभ्य
णिकत्वं वाननिराकृतं तत्राह प्राबल्यादिति अस्याविशिष्टमिदं स्य येन्यपातैः सुपरिहरमिति भावः तुल्यबलत्वे तिष्ठ
भिमत्तं प्रसिद्धः स्यात् प्राबल्यमधिकरणान्तरेक्षाप्यनुक्तेरिति भावः तत्र स शब्दपस्मिन् शास्त्रार्थस्य शाक्यऽश्वत्वस्य
उभयोः आर्यम्लेच्छयोः विप्रतिपत्तिः पीलुपदार्थे वृक्षो गजो वेति मतिः सम्भीत्यम्यातित्वेन तुल्याः आर्येषु अवध
रमुककालमारभ्याप्रयुक्तत्वस्मरणाभ्युपायकनामावामिति: ननु शक्तिपर्यन्तमित्यर्थः म्लेच्छेषु तत्प्रयुक्तत्वादे
व अविलुप्तः भ्रमसंदेहरहितः तावदार्थः शब्दशक्तिविषय इति विशेषणमप्रधानं लोकानुष्ठानप्रयोगेषु नवुभिकिवलावल
विचारेण हृयाप्राप्तिवाचकत्वबोधाभावादित्याशंक्याह नन्तागदितिनावतत्वलोवलविवेकात्याक अनेकेतित्याच

गौरवबाधकमिति भावः न च तत्वविरोधाभावादिदोषोस्त्याह नतावदिति तावत्पदलाघवविवेकात्प्राक् अनेकेति न्यायाच गौरवबा
धकमिति भावः ननु प्रामाणिकगौरवं न दोषाय इत्यत आह अत्र प्रयोगाइति सहकृत्य अस्तिइति न्यायेनसमुच्चयपासंभवादि
३६ ति भावः अस्तु तर्हि शाब्दिप्रवचहृदयोत्पत्त्याशिकत्वं तत्राह कदाचिदिति शिष्टोपाहृकसमुपपादितं प्राक्पद्यपर्यायविकल्पाक्षा
नात्पर्यव्यवस्थितेरनत्वव्यवस्थितइति नदोषाहकमप्रसक्तिः ऐच्छिकविकल्प एव तद्गीकारे ऽन्यथापि तात्पर्यस्यापीच्छा
रूपतया अव्यवस्थितत्वाद् ऐच्छिकविकल्पतुल्य एवायमपीति शेषा इत्कापीहन नाशंगतमितिद्रष्टव्यं ननु अपत्रप्रयोगप्र
मारणापीच्छा नवगतावगत्वादुष्टोपिविकल्प अत्र अश्रीपनां शीहियववद् इत्यत आह एकत्रेति एकत्र एकस्मिन् इत्यत्र ह इति नि
नुपीलुशब्दस्य गजो वाक्य इति भिन्नवृक्षारपं शाकपसमुपपद्येनात आह ज्ञानोपीति पार्श्वच्छोनोत्पत्तिसमीपच्छाचामुच्छ
त्वाभिमानोमुख्यत्वभ्रमः अपमेवार्थविभ्रमवइत्यत्र अतेवमनेकार्थो छेड अस्त्र आह तत्रेति विशेषः मुख्यत्वेणेत त्व
पानिपामकः सा विस्तपेक्षापामाह अस्तित्विति तथाचभिपुक्तत्वान्भिपुक्तत्वमेवविशेषस्तत्पर्यः अभियुक्तत्वमेव हतुप
र्वकइत्यपिनिशास्त्राहीनिशास्त्रेतिष्ठतितयतिपादितधर्मोनुष्ठानाइत्यर्थः। अविद्युतिः अभ्रंशागिविविधयोगेणा
घप्यान्तविवेकेनपरिपालयंतेऽपदेशाद्विपरंपारक्षति अन्यथाहिपेलवोदुर्वोवेरूपस्यैतज्ञाविनिस्मृतेगंजास्त्विति इंद्रो श्री
पिकश्चिदुपादेयः स्यादिति भावः दैवोक्ताधर्मो वस्तुनि एष घेतेति भावः भाष्यमपीतिसामान्यशब्दस्यविशेषपरतां रि ३६

त्यर्थः तथा स्मृतिस्वरूपत्वेन वा प्रसिद्धे ईर्ष्यत्वं तत्राप्यामयज्ञोपवीतोपन्यासो न पुनः स्तनचारणवाक्यशेषश्रुति श्रुतमुच्चापः श्रुतमुखमहेतुः
इदमुपलक्षणमेवाहिंसादेः सहरणमपि ज्ञात्वा चितपोबोध्यमिति ।। वर्णकांतरमाह स्मृतीनि स्मृत्वी चारविरोधविषयं
वेनाधिकरणमित्यर्थः । वाशब्देन पूर्वत्रास्वारसः सूच्यते श्रुतिपर्म्लेछभाषिकोर्वलाबलस्यानिपोन्गतद्भावान्मोस्मृ
तत्वोदितिएतद्एवविहृणोत्तिपचे साहित्नापन्यायानोनिबंधनानिस्मृतयः श्राचारास्तेलेगाहीनो विरोधः धर्मत्वावोध
कतयामन्त्रस्मार्ह्दिपितृपसपामातपसमातुलदुहितृपरिणयेः एवं ज्ञातानां एतासामस्मिन्नमार्पायें नोपपत्तेनवु हमानितिय
रिणयवनिषिद्धं -----धर्मत्वेस्मृद्वमेव तैलेंगाचारकेतस्याशिष्टाचारविषयत्वेन धर्मत्वबोधपतीतिविरोधतुल्ये नितु
स्वाकप्येवकश्यकृतिकल्पनाभणाहृयापपेक्षत्वमित्यर्थः बलाबलेति बलाबलरूपोविशेष इत्यर्थः श्रुतौरितिमा
वेक्तः भावप्रधाननिर्देशो वा श्रुतरागेऽस्यानद्दयुपलभ्यतेतचारेपनद्भावकारितइत्यर्थः श्रौतिमूलतः श्रुतिमूल
त्वात्सेर्धः एकांतीतिमामाराणनस्मृतिवाक्याहितिदोषः नन्विद्वापिस्मृतेरेकानोतिमाचारस्तुतुस्यैतश्रुतिरूपद्वयंतेनि
तमिप्रसेवविशेषइत्यतन्त्रा हहयोरपीतिहयोरपिस्मन्याचारयोर्मुल्यश्रुत्यपेक्षेवपुत्रानलत्वाचारस्यस्मृत्यपेक्षापिच
द्विभिक्तकोभिक्तकांतरपाचतइतिपर्थः एवं न्यायादित्यर्थः स्मृत्युपर्वेतिप्रत्यपाविस्थास्मृत्ततश्रुतिनिश्रुपश्रुतस्महिता
सचाह्यपत्ते : स्मृणोनाशिष्टेभ्यः कथितार्थाः एवं चेताहृशास्मृतिमूलत्वशिष्टाचारपुत्कमित्यर्थः नन्तु श्रुतिमूलएवाचारे कि

तस्मादन्यत्राहं सोपनिबंधनमितिमं चार्यवादादिषु तिरोहितानविधीनुपसंहृत्य तु पत्कर्तव्यत्वेन तत्त्वात्कर्मकथनत्र्यं निबंधने
३० तथ क्तोऽस्यर्थः तथा चेहानीतनानामीदृत्याद्युक्तिनिर्णयास्संभवाश्रुतिमूलत्वं तस्यात्संभवतीति भावः ननु चाचारित्व
णमप्युपसंहारेण श्रुत्यर्थज्ञानं केषांचित्संभवत्येवेति शंकामामपाकुर्वन्सोपनिबंधनेत्येष शास्त्रार्थे प्रथमवित्व
णोतिस्वरूपचेतिमतस्य स्वरूपमितिविहितस्यापि पर्षस्वरूपाद्यनुसारेणैव हानोत नामनुष्ठानं नतु स्वपं वेदादेव गत्येति हृदय
स्तमर्थवादादितिरोहितस्य स्वरूपेतु ह्यानुष्ठानमित्यर्थः आचारेषु निबंधनाभाव हं नहेवेस्य माह अपि चेतिकर्तव्य
ताऽहृष्टार्थानुष्ठेपताज्ञानविमर्शः एतदनुष्ठाने किंमपोजकमितिविचारः अयर्थः सुखंच पश्चैकिं फलेतद्रूपंपत
हेवं प्रयोजकांतरात्संभवति रूपणपात्सारिशोष्टादिपर्यंतः तथा चानुष्ठानं हृष्टार्थ इति भक्तानुष्ठेपताज्ञानकस्य
नैनतोऽर्थसुखादिनाशिशोषेसतत्त्व हृष्टार्थानुष्ठेपताज्ञाननिश्चयप्रस्ततस्तन्मूलत्वेन श्रुतिकस्य नमित्याचारेविप्रकर्षः
स्य निवृत्तुयंपात्तम्यथमतएवाहृष्टार्थानुष्ठेपत्वरूपमकर्तव्यताज्ञानं ततस्तद्विषयमेवतज्ज्ञानं तन्मूलश्रुतिकस्यने
चेतिमनिकर्षैवाद्यः सुतुक्तपारिशेषस्याप्यसंभवमाह सर्वेषामिति वस्तुनानिनहि वस्तुकदाचिदाहृत्वाकदाचिद श्री
न्याहतामितिसंभवति तदनुष्ठानं तु कदाचित्कदाचिच्चेति पुज्ञमितिभावः एतदेवविवृणोति न हीति। निषेधेन हिम ३०

स्वापरूपबलवदनिष्टजनकत्वं मातुलदुहितृपरिणयनस्योच्यते विधिना तु बलवदनिष्टाजनकत्वमिति एकस्यैव वस्तुनो विरुद्धस्व
भावत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। योऽन्विग्रहणनिषेधेन तु न तस्य तत्प्रकारकत्वाभावो बोध्यते येन विरोधः स्यात् किं तु तद्भावादृष्ट
जनकत्वप्रकारसिद्धिरिति। एवं च प्रमेयं न चेत्तदा इतरस्मिन्नकुर्वन्नदुष्यन्नेतरस्मिन्नित्यापत्तेर्गोचरत्वं हेत्वैव दृष्टस्य बलवस्य पापाविरोधपरी
हार इति वा अग्रे त्वविरोधपरिहारो न्याय्यमानापत्तेः तस्मिन्नसति बलवस्य पापाविरोधपरिहारः इत्यन्यो प्रपातः तत्र एवो धापयेनैव पत्ति
वच्चनस्य पुनरस्य स्वमिथ्यात्वहितत्वं गोचरमन्विग्राहस्य सति विरोधादि इत्युक्तमिति गत्ययुक्तनिमित्तस्य ज्ञापकमानत्वाभावादिति निमि
त्तस्येति हेतुगर्भविशेषणोऽसत्त्वे चास्मिन्न पक्षे ज्ञापकत्वग्राह्येन स्मृतिवाक्येपापत्त्यन्तरस्य॥॥ आद्ययेति॥॥ विप्रतिपत्ति
मेव विवृणोति यद्येत्यादिना त्रिभिर्वक्ष्यत इति विवृणोति यत्तत्त्वादिकृत्ये इत्युक्तादिप्रयोगेषु वेगुणप्रयोगस्यात इ
त्यर्थः वाहिष्यवमानमिति स्तोत्रविशेषनाम वहिष्पवमानविशिष्टज्यवमानमित्यपक्रमोपासेगायते स्मादितत्त्व चच पायु
क्रमणं त्वनतिशुगकशेषः चतुर्थी वाक्यशेषस्य आद्येतिमाहने नेति आप्यवालप्राप्तेरनेवाला कामतोमामाइति
तिहपत्प्राप्ते पूर्वग्रहात्वमाहरेभव्यात्तहितिति अत्र वाक्यशेषप्रकरणपनुपपत्तेर्नोन्वेषणीयः नवसंज्ञापसतिइति सर्वप
भेइत्यन्वयः। तुल्यत्वमिति विधाय्यवाद्वयोरेकविषयत्वनियमान्यथानुपपत्त्या वाक्यशेषस्य शक्ति ग्राहकत्ववनादि
लोकप्रयोगस्याप्यन्यथानुपपत्त्या शक्तिग्राहकत्वापत्तिसाम्यापत्तेरित्यर्थः न च निःशेषविकेरु वाक्यमेव शक्तिग्राहकं लोके

त्वमिति मामप्यमित्यर्थः न च निर्दोषवेदवाक्यमेव शक्तिग्राहकं लोकप्रयोगस्तत्र प्रमादादिदोषादुर्बलइति वाच्यं भूमाद्यं
३० तत्प्रसंगेनैवं धर्मपुपत्तौ च शास्त्राणां वाक्यार्थमात्रे तात्पर्यतन्निर्णयहेतुविषयेहेत्वादिति नैतद्विकत्वेत्यागि शापाक्तिः लोक
प्रयो [illegible] शक्तिबोधनपुनि प्रयोगान्न्यपरस्त्ववावप चोपप्लत नत्वापेक्षः स्मृतिपरश्रुत्वमिमापः मुत्वेनिवास्य कोक्तिः क्तिः नैव द्वाति
पदशक्तिग्रहांशेलोकानपेक्षत्वादित्त्वविधीपशास्त्रार्थइतिन्यायादिति भावः विकल्पे नैतिप्रथमाविगतलोकप्रसिद्धार्थस्यात्यन्तवा
धानौचित्यात्तत्त्तह्न्त्येनइतिशाब्दबुत्पत्तिमात्रबाधप्रयोजकत्वकदाचित्वैगुण्यपार्थपदग्रहणवहिः पूर्वमानसो चैवारंकर्त्ते
त्वमिति अत्रपेठवाकत्वमिति विधार्थः कदाचित्त्वीचीपानकवके नकार्यमितितद्यौविकल्पनांगीकार्यइत्यर्थः एवं च
गाक्यशेषस्यहितापप्रश्नएववसावुकात्वमितिसंपन्नेन स्रोपलभ्यलोकप्रयोगस्य भावत्वेनत्वर्थस्यैवग्रहणमित्यपिसंतस्या
दितिचणमाशापः यशुपक्रमस्याविप्रुदृशावगतोलोकप्रसिद्धार्थएवप्रथमावगतोवलवोत्त्वपाविवाक्यशेषस्यानद्विषयमा
नुपपस्याद्गनर्थस्यप्रतिहतानाविपरीतंबलाबलमितिन्यायेन लौकिकार्यबाधकत्वाद्वाक्यशेषावगतार्थस्यैवग्रहणं चिकत्से
पिनित्यवत्त्वनवाकशेषस्यपाक्षिकबाधापत्तेः नत्वन्वोपक्रमगतनविप्रुदृचाविशेधः तस्यपदार्थपरत्वाभ्युपगादिति शाशामिक
स्यविवक्षत्वदविषयस्याधिकारणस्यमिश्रविषयत्वाद्रन्नोनागतार्थत्वं द्रष्टापतिपदार्थे चेतिहरेवशातापोगातहः प्रावल्यवशातदु श्री
हठेत्यलाभएववसाधतद्गतिमिश्रविषयत्वमित्यर्थः नदृङि हठिलं धात्मिपोगवाधते नत्वलाधकतिचकशाद्विषयस्याप्यधिक ३८

रणस्य पोन्तः त्वंपरिहरति चक्रवालेपीति प्रपासांमवधित्वात्स्यास्वात्मा सणिकरत्वत्वपः स्तोत्रीपानवेके ननु नचैगुणापार्थेन कश्चित्संबंधोयोग
संभवत्येति विशेषः वाक्यशेषत्वेन नविधेयपरं शब्दार्थ इति न्यायः शक्तिलक्षणयोर्विनिगमनाहेतुः सूचितः तेनेविसुखत्वतयस्य
यामुर्त्येसंप्रत्ययइति न्यायपवनस्तत्पर्थः शेषश्चनवचनत्वमित्यनेनतरंवशास्येतिशेषः ऽत्वाद्इति डेश्रुपायाद्बलवत्वादितिभावः अ
र्थान्तरचैगुणस्यापास्यादिरूपे अस्मिन्विवादेसत्वेऽशब्देनचाक्यशेषोग्राह्यइतिविशेषः।।।। चोदितेतुप्रतीयेताविरोधात्प्रमाण
त्वमुदाहरणसंगतिरन्न।।।। इत्येवेति इतिहेतोरेवेत्यर्थः अविरोधेत्विनितयाचविप्रतिपत्तिमत्त्वमुदाहरणरूपेणाचसिद्धां
तकरणात्वमुदाहरणसंगतिः ज्ञाकोकिलादिशब्दानिपिकशब्दः कोकिलेनमशब्दो धेमतशब्दः शब्दनच्छिद्रवर्तुलहाररूपात्वे
तामरसशब्देत्वात्सलेप्रसिद्धः म्लेच्छप्रसिद्धिप्रामाण्यप्रामाण्यविचारस्यपोतनमान्यत्वेनितेषोपिकमात्मभेतैस्मादि
विधिवाक्यगतपिकादिशब्दानांनिरुक्तादीत्यादिनानिगमव्याकरणपोस्संग्रहः ननुवार्त्तिके म्लेच्छप्रसिद्धिनिरुक्तादिप्रसि
द्धोर्बलाबलविचारस्यासिद्धान्तात्कथंम्लेच्छप्रसिद्धिप्रामाण्यमात्रपरत्वमेतदधिकरणस्येत्याशंक्याहः तद्वैनित
तस्मात्स्वत्वानिरूपणहेतोरित्यर्थः शास्त्रांप्राधान्येनप्रतिपाद्यंएतत विचारस्वरूपप्रासंगिकंअन्यस्यचासहं प्रसंगानुपोद
लनार्थमुक्तंएतदेप्रपंचयतिशिष्टेतिनचिरूपपोक्तम्लेच्छस्याविप्रयुक्तत्वदुर्बलत्वंशास्त्राहेत्कर्त्तुमभिप्रयुक्तत्वेनबलवत्वेनच
तोऽप्रमाणंभूतादिविनिकर्षंगताषीत्वमित्याशंक्याहतेनैवेतिपयोर्हिबाध्यबाधकभावस्तद्दनवलाबलंतदन्यगतबलाबलानतशा

प्रोपस्थितिक्रमितिन्यायप्रसाम्येप्रमेवेत्यर्थः अत्रएवगतप्रायमिति प्रायग्रहणं पदार्थानामिति पदान्यर्थाश्रुतेषामित्यर्थः विप्रुतिपन्नं त्राः
३९ सच पदानां व्याहृतरूपः पदार्थानां योगेणला भणिकानां शाम्यत्वभ्रमरूपः विरुद्धं भो विश्वासः तौर्लिङ्गिपिकादिपदानामानर्थक्येन दृष
तिनिषिधिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरत आह निरूढादीनिनित्येनेति सर्वं श्लोकान्वितं पतः पतर्शिविकास्त्वे म्लेछेषु म्लेछप्रसिद्धार्थेषु
श्रुतिलिङ्गेषिन्तितत्याचम्लेछप्रयोगान्यथानुपपत्त्यातदर्थगोचरमितिपादकताकस्यप्रामाणास्याहेववाचकत्वरूपाकुस्यात
३९ विरोधाभावात मुख्यांतहप्रभावेनतत्पूर्वकप्रयोगप्रथा अत्रसंभवादितिभावः म्लेछानामित्यनेनतंप्रामेहेरिमित्रोषः सूत्रार्थलक्षे
छेः कोकिलादौ चोदितं प्रयुक्तं पतौ पुक्तं पतपिकादिपदंतदर्थमेवप्रतीयेत कुतः प्रमाणेनार्थे पाप्रयोगेणाविरोधादिति अ
यताप- नम्लेछेषुपिकादिपदवाच्यतयाप्रसिद्धं कोकिलादितदेवप्रमाणेनपिकमालभेतेत्यादिविधिवाक्येन चोदितं प्रतीयेत
अविरोधादित्यर्थः ॥ प्रयोगशास्त्रमितिचेत ॥ ऋतुप्रयोगकल्पाः कात्यायनबोधायनीयादिनिबन्धाः कल्पाः एतन्नीयर्थस्मि
च भ्रते कोचे पोदप्रदइत्यादिसंज्ञापरिभाषादिमितिविशेषबोधकान्याश्वलायनापाठीनिसूत्राणिनन्वितिवेदानि॥ रक्तानांशि
ष्टपरिगृहीतानांप्रामाण्यं विरुद्धानामप्रामाण्यमित्यत्र स्मृत्यपवादस्सुत्रत्वात्पोन्द वाच्यमितिभावः अत्राह तपाम्लम्लत वे
दत्वांत्ययम्नतपाराशानुमानेनप्रत्यनुमानेनवाकल्पसूत्राणि अत्र प्रत्यक्षश्रुतिमूलानि नश्रमस्त्यधिकरणे श्री
अप्रमाणापःस्मृत्यधिकरणे पेयाव्याश्रुतिमूलकत्वेनप्रामाण्यमुक्तं तेषामेवविरोधेऽप्रामाण्यं विरोधाधिकरणे दृशितं कल्पसूत्राणा ३९

तुनाधिकरणद्वयविषयत्वमित्यसिद्धमेवाप्रामाण्यमिह कथ्यमानं गतार्थमिति न नु स्मृतीनां नानाग्रन्थेष्वपि नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वनि
राकरणेन प्रत्यक्षशब्दत्वात्तत्रोदाहरणतास्यादित्याह स्मृतयो हीति । इतस्ततो नानाशाखासु विप्रकीर्णा ह्यपरप्रकरणग
ताश्चापरवाक्यशेषगतसिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पिताश्च श्रुतयो वर्तिरोहिता या या वेदविधयस्तन्मूला इति योजना वाक्यशे
षग्रहणं मंत्रोपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात् प्रमाणविप्रकीर्णविधिमूलत्वमस्य तत्त्वधिकरणे एवोक्तत्वाद् दर्शपूर्णमासप्रकरणे
मासप्रकरणगतमलवद्वाससःसंवादादिविषयविधिमूलत्वस्य तत्त्वधिकरणेऽस्पष्टत्वात्तस्य विधिमूलत्वप्रदर्शनायोदा
हरति तद्यथेति मलवद्वाससेत्यादिर्वाक्यशेषत्वप्रदर्शनाय विधिवाक्योपन्यासः । अप्रामाणिकमित्यस्यानियमेत्यादिः । तस्मादप्रति
अपि मित्यादिकं क्रमशः व्याख्यासंपिप्रपद्य व्यारणागतं न प्रपंचितमिति ह तन्त्र इत्यर्थात् प्रपंच तस्मादिहैव तेभ्य आदित्येभ्य आदि
त्यो निर्वपतेत्यादि स ग्रहस्यादिहैव तस्य ग्रहमे ग्रहणस्य विधेयत्वाद्दोषः इवेद्वेय त्वादुदुमेनत्रपनस आदित्यो न
न्वा क्रमत इहैवत्या स्याप यन्ते नालपेतिमाप छून इत्यनेन रमेत ह्याख्यं तस्मादपीति अप्यार्थदेवा पञ्चात इत्यतो
नतं नः पञ्चोऽहं विस्मृतं वंते स चरुः इत्यादित्यान ग्रहान अनुप्राप्यावा यतते वाध्यमाना आदित्या हिदैवत्य ग्रहान गृणा
पञ्चास्ते चर्हि है गत्या प्रहास्ता नाहित्या न रूपत्यपन प्रत्यर्पितवन्तः तस्माद्देनो रितसुरा त्वं हतेन संबंधः तस्मादभेणेति अवि
ज्ञातास्ते च हि वाएषग्रस्तपन्ते मद्दा । ग्रपणस्य स्यस्यास्यादत्तीत्यग्रपणाख्यो ग्रहस्यालातो ग्रहणसमपे हैवत्वात्ति वोसवि

ज्ञाभावाद्विज्ञानहस्तकत्यात्तद्दोषनिराकरणप्रकारेणतु ज्ञेयानीति विधिः व्यापकग्रहे ग्रहणाकाले सविज्ञानादिहेतुनानाभेदेन विज्ञाना
४० द्विज्ञाततत्त्वमिहज्ञेत्यर्थः अविज्ञाततत्त्वस्याद्दोषत्वप्रतिपादनापार्थवाद्दोषं गर्भेणाविज्ञाते नत्वन्यायस्मिण्यावर्धब्रह्मस्याद्दोष
इत्यर्थः अन्याये सर्व्वाङ्गाज्ञनविधिर्हि निपत्तरणागतं ह्येनमपपछेद्दितिनिषविधिस्ततीयेत्वविज्ञानगर्भवेधब्रह्महत्या
तुल्यप्रायश्चित्तविधिरितिइवचिह्ने शाकाल्यितत्तत्स्मृतिमूलमतोवोध्यः एवंविधामितयननिवीतमनुष्याणामित्यादिस्वयं य
हः अतः एवं निनिषिद्धितविधिमूलत्वादेवेत्यर्थः स्मार्त्तत्वेतिसंर्वयाक्यमिति न्यायेनसावधाणांस्मार्त्तत्वस्यैवप्रसिद्धिर्नन्तु
श्रौतत्वस्येत्यर्थः श्रौतत्वप्रसिद्ध्यभावेहेतुमाह प्रत्यक्षश्रुतिरोहितेत्यर्थं त्तेनविप्रकीर्णापिप्रकरणगतश्रुतमूलानां
संग्रहः प्रत्यक्षश्रुताव विधानं च केषांचित्स्वरूपेणोवाहकारीनां केषांचित्कपनपनादीनां स्वरूपतः प्रत्यक्षश्रुत्या विहि
तत्त्वापि समयं पर विशिष्टतपनितेषु स्मार्त्तत्वोपपत्तिरिति ज्ञेयं ननु तिरोहितानि हि तच्छ्रुतिहितत्वाभ्यां स्मार्त्तत्वं श्रौतत्व व्यव
स्थेत्यध्युक्तं गौतमस्मृतिविरोधात्तोपां तमेन हि आश्रमाणां समुच्चयविकल्पपक्षानुत्क्वा नक्षत्रश्रुतिविहितत्वेन माकल्य
मुक्तं प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति यत्पचेन गार्हस्थ्येति मसिाच्च१ अएवं चेतराश्रमधर्म्माणां तु न्यायन्यापत्तपाचेतरेषाम
पिस्मार्त्तकर्म्मणां नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वमिति मन्त्रीयतलैंगिकाद्वि निर्यागवद्दित्याद्यांक्या ह्वइ इमेव चेतिजिरोहिता श्री
तिरोहितत्वरूपमेवेत्यर्थः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वं तु भपत्रपिसमानमेव नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वस्य यागुक्ताधयपंयोर ४०

ष्यत्तत्वादित्यर्थः अत एवेति निराहितः श्रुतिमूलत्वादेव सर्वः सेगच्छ इति शेषः नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वेत्वनुमानस्य प्रत्यक्षश्रुति
विरोधे नेत्यनोनतानामिवएवैषामप्यप्रवृत्तेः अप्रमाणान्तरस्य चाभावात्स्मृतिमूलश्रुतेो भावनिश्चयात्परिशेषानन्तरोत्पा
दि मूलत्वेन यथाभाष्यं मुख्यमेवाप्रामाण्यं स्यादिति तदूगे नानुष्ठानलक्षणप्रामाण्यपरत्व वर्णनं वार्त्तिककारोक्तमनु
पपन्नं स्यादिति भावः ननु त्वन्मतेपि स्मृतिमूलभूतानां निरोहितश्रुतेः स्मृतिकारैः प्रत्यक्षोपलम्भसंभवात्प्रत्यक्षस्या
पि चस्वमस्यक्षतुल्यत्वात्तस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपि कुतो नित्यमनुष्ठानमित्यत आह स्मृत्यपोहानिः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा
इति शेषः संभाव्यंत इति सम्याक्ष्यं जनादिस्मृतानां तथाविधानां प्रापूणदर्शनादिति भावः ननु किं तत्राह कल्प्यमाना चेति
संभविनीकारम्प्रदर्शनपूर्वकं तत्फलमनुष्ठानदर्शयति नेति अविरुद्धविषयेस व्याख्यं जनदाविवेति सा तस्मै समर्था इति
न्याभासेन विरुद्धकल्प्यकल्पनारूपेण घटाभ्युदिवसपर्यापः दिव आह एवं तेचेति शाद्यादावंतेच साप्ये प्राप्त श्रुत्यर्थः तत्रोदितहो
तिनादिव आह होत्र अनुदितहोमितोनिशाते न च साप्यं होमोपि दिवसानेस्त्यपौक्तापूर्वमपि प्रत्येस्यादिति शं वर्यस्तजेः श्रुत
र्थानुवादत्वे न तत्रोभी भ्याम कालोपलक्षणात एवं नाकस्मात्यधिकरणे विरोधाधिकरणपोः कल्पसूत्राणामनुष्ठानहरणत
पाः पौर्णमास्यामुपसंहरतीति नेनु पराप्रस्यस्य समूलत्वश्रुतिश्च न्यानामपि स्मृतीनां प्रामाण्यं न हासूत्र संप्रत्यक्ष श्रुतानां कल्पसूत्रा
णामिति नेषाम प्रामाण्यमस्ति होतविचारो विरुद्ध इत आह किंचेतिनम्बेवंस निष्प्रवोक्तविषयमेहोपपादनेन्यर्थस्मृतनम प्रामाण्यमस्ति

द्धांतविचारोविरोविरुद्धत उआह किंचेति नन्वेवंसतिपूर्वोक्तविषयभेदोपपमाह नेत्यर्थंस्मृतिहृद्येवंविधविचारासंभवादित्याशंक्यं ह्याप
५१ त्सापक्षांतरमाह पूर्वेतिचप्रत्यक्षवेद्यञाद्यनामेतेषांकथंस्मृत्यधिकरण्याविषयत्वं पूर्वपक्षसिद्धांतहेतुत्वसंभवादित्तिवाच्यं
कल्पसूत्रेष्वपिकेनचिदंशेनव्याख्यातं । द्वैधाऽनुपपत्तिकल्पितश्रुत्यर्थनिबन्धनाविशेषात्तद्द्वैधेन सूत्रे पक्षसिद्ध
तत्तु चनोपपत्तेःबहुत्वात्सत्वभ्रतः परिविशेषःनहि स्मृतिषष्ट्यधिष्ठितोवेष्णुह्नपादित्याधंशोऽपूर्वपक्षसिद्धांतरावासंभवो
मीमांसाशापानषडंगमेकइतिस्मृत्यवष्टंभेनद्वादशपूर्वपक्षसंभवलोभेनपक्षांतरमाह त्रयएवेतिविधाचतुर्णांविकल्पे
तद्धिकरणविषयत्वेरस्मृत्यानातनद्वस्यधारणहेत्वभिप्रायेणोक्तं रहानांसाधारणहेत्वभिप्रायेणसमुच्चितानांवि
षयत्वेलाघवापाहनहेतानानितइत्यंचपिकादिविषयेम्लेछप्रसिद्धेः स्वातंत्र्येणप्रमाणापवदभीषाप्रायेणद्राशंक्य
निराकृतपत्तरत्सारत्यपवादस्यैगतिः नतत्र पूर्वपक्षहेतुमपोहयपत्वमप्रामाण्यानुपपत्त्यालाघवसहकृतनपसाधपनेरा
क्यादीनांप्रामाण्यप्रसंगवादसिद्धांतहेतमथानुपपत्तेदृष्टरूपपादत्वात्प्रप्यमतेषांतदुपपादकपनितवेन्याहितानात्राविरोनं
निर्विवाहवैदिकपरिग्रहादिलिंभावःहष्टानुमानात्त्वादित्तिलाघवस्योपलंभणांधर्मिकस्यनानोधर्मेमात्रकल्पना
पालघुत्वात्एवसाधारणांपूर्वपक्षन्यायमुक्तीगेमत्रसाधारणंतमाह त्रुंगानांत्वेतिकल्पसूत्रेष्वमाह्नकल्पेतित्रा श्री
त्रापेपठितस्पैवपाठःकल्पसूत्रेषुपस्पत्ताहवाक्प्रत्यभोपावेदस्तदर्थोपनिबंधनादित्यर्थःतुल्यत्वात्तत्प्रामाण्यमितिभा ५१

नातत्तथापिपौरुषेयत्वेकिंबाधकंतत्राहनत्वोनितथाचैतत्पर्य्यमेवबाधकमितिभावःनहिवेदानित्यत्वमाख्यानुपपत्तिरत्तत्राहबुद्धेत्यादिक
र्तृत्वेऽस्मिंकवादिभिरेवतेनप्रोक्तमित्यर्थानुसारेणातदुपपत्तिरित्यर्थः ननुवेदानादिकर्त्तृकत्वेनानादिप्रसिद्धेः काठकादिसंज्ञा
ऽनतिप्रसिद्धाचेति अन्यथोपपन्नसमाख्यानिमित्तेत्यर्थः प्रवचननिमित्तापौरुषेयत्वनिमित्तत्वस्यमाहितिभावः अपौरुषेयत्वे
ह्रस्वानुपपत्त्याधवप्रणयनवैय्यर्थ्यादिरूपंतर्कमस्वातदनुग्राह्यस्यानुमानस्यदूषितिभवनिचेनिसर्वेषुवेदाध्ययनमपिवेदा
ध्ययनसामान्यात्वेदाध्ययनत्वादित्यर्थः अध्ययनेति इदानीतनतच्छिष्यवत्प्रमाणाध्ययनवदित्यर्थः कल्पसूत्रेषुहेत्वंत
रमाहकस्यानोत्ववितिअस्मृत्वप्रमाणत्वस्यत्वनार्थस्यापप्रयोगानामेतस्मेनहन्तिः अपतेहातिरत्यर्थस्यत्राहावितिज्ञोषःहेतुना
पांतस्याधीपीतेस्यनेनाचपरःऋथामितिप्रवाहनित्यत्वकस्यनापागोरप्रसक्तत्वादप्रमाणकत्वाच्चेतिभावः पुरुषेतिनहीपंकर्तृ
प्रसिद्धिः समाख्यामूलपेनसमाख्यापांप्रवचननिमित्तापांकर्तृत्वनिमित्तत्वमतोतिमूलत्वकल्पनया अप्रमाणतस्यात्किंत्व
नेकपुरुषपारंपर्येणसाज्ञाहेवानुवर्त्तमानेतिनाप्रामाणीकात्तुवाक्याः अतिप्रसंगादित्यर्थः अविगीतंनिर्विवादमितिप्रत्यो
कस्यहठपदव्याख्यानंपरर्वपक्षेतिसंज्ञासंज्ञिभावस्यप्रयोगमूलकत्वादंगेषुचषानिमि वेदपर्य्यपरिहारातिना नेतिअपसंहा
रेज्ञानस्यर्वकःमपोरा:नाहर्थ्येनउपसंहारएर्षनप्रवाहनित्यतपानित्यवद्यपज्ञविधिविषयतास्युपपादयनिएवंविधाम्युतिके
त्यनानअनुष्ठानसामर्थ्यीकरणानउपसंहरतिभस्मादितिस्वाध्येणसामार्थ्यपाभावःसर्वसाधारणेःसवत्कचिदिद्वेवणा

८२ भावमात्रात् क्वचिद् उभयाभावात् तत्र शाब्द्याहानं स्यात् तेन्याभावश्रुतिमूलत्वरूपपारतन्त्र्येण प्रामाण्यस्याप्यसंभवात् प्रामाण्य
मेवेत्युभयाभावापर्यवसानमित्याह द्वाक्येतिकस्यापि श्रुतुमापेक्षणविशेषणाभावमात्रं श्रुतिमूलत्वप्रामाण्यप्रस
क्त्वात् केषुचिद् देवधर्मेषु उभयाभावस्तत्राह पाणिनीतिकेषांचित् प्रामाण्ये उक्ते तत्रेषां प्रामाण्यमर्थाद् उक्तं प्रत्यक्षश्रुति
श्रुतत्वर्थनिर्णायके न्यायप्रसूताभ्यो विरुद्धानां त्वर्थः उत्राह इति पश्येति इदं कात्यायनवचनं उभयाभावाग्रेयाग्नीषोमीयपुरोडा
शोच्च बुद्धाकर्पिञ्जलविशेषात् पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्याविशिष्टत्वात् एकत्वस्य च
ग्रहैकवद् अविवक्षितत्वादित्यर्थः उभयोभावित्युक्तेऽपि ऐन्द्राग्नाभिप्रायेण स्वयमाह सर्वेति उभयविरुद्ध इत्यग्निमाह से निर्दि
तमेति शास्त्रं तत्प्रामाण्यस्य मित्यर्थः । एवं च विशेषशास्त्रेणोपसंहारादाग्नेयत्वस्य । च महत्त्वाद्विवक्षितत्वाड्नुक्तविरोध
इति देभावः सकृन्न इत्यापत्तं वचनं नस्तः सनायपुरोडाशः अग्नीषोमीयहविर्देवतं द्वैवत्ययपुरोडाशांगत्वेन विहितः सो
तिदेशेन सन्नतीयपशो प्राप्त इत्यर्थः हूतो वैकल्पिकः तेन मध्यविशिष्टेनानन्तरमितिस मासः पूर्वपक्षे तिसवनीयविध्यिच्छिद्रा
पिधानार्थत्वात् तत्पुरोडाशेऽनस्याद् अन्येषामेव समर्थत्वादिति द्वाशाध्यायाधिकरणस्य चोक्तेत्यर्थः सवनीयपशो शेतिदेशा श्री
प्राप्तः पशुपुरोडाशेषामेवमर्थनस्यान्केतः तस्य छिद्रापिधानार्थत्वात् पहीहि मप पुरोडाशोऽभवत्यपिधानायासुषिरमेप
त्वर्थं वाहतनमेः किं तन्त्राहाग्नेयेषां प्रत्यक्षविहितानां सवनीयपुरोडाशानामेवमेवार्थत्वात् छिद्रापिधानार्थत्वात् तथा ८२

चेत्तैरेवतत्कार्यसिद्धेरतस्माकारणमित्यर्थः कारणे तु पुरोडाशो न माध्यंदिने सवन इति नित्यवदनुवादरूपं वचनं मूलमतो विकल्पः ननु
वचनमूलत्वमेवेदं कुतो न भवत्यत आह अन्यायेति अक्रियामेके इत्यप्यसमत्वे न्यायो हेत्वेनोक्तः अभ्यसवनापह विःशु
त इत्यर्थवादस्योक्तिज्ञापिधानार्थवादस्य वचनात्तैरेव कार्यसिद्धेरित्यर्थः स चायं न्यायो न पुरुकः प्रधंगमत्वपुरोडाशस्य फला
वां ज्ञाविरहेणार्थवादिकत्वत्कल्पनायप्रसंभावात्तत्तथोति वचनमित्यनंतरं पूर्वपक्षमूलमित्यनथे लाद्देनतन्मा
नेनिरवनन मुच्यते अत्र हि पूर्वपक्षा दशल्यांतांसपानाद्याक्षमाकोतरालमनस्यप्रक्रनवैदिदेशो असंभवात द्वनुगु
णं वैदिकं नमुच्यते तन्नसंस्क्रनवैदिदे ग्रासपपमानां गलेसतीत्यर्थाद्दिनिर्धनवचनेवेदेप्रमानां गलचोधकेत अत्र
मूर्वपक्षाभ्युल्लेनतीये अद्वैमतवैदिमिचोत्यर्थेवैदिर्वाहिहिइति वचनस्य प्राधमानां गत्वे नवैदिशा विधायकत्वमि
तिपूर्वपक्षकरणात्तसिद्धांततु सकलस्य प्रमानां गलेन अतर्वेदिः शास्त्रलक्षित लौकिकदेशो विरोध्यस्य चिधानादि
तिताघनाभिरिति जघनेसंवेधिमांसं जघनापदार्थः पशुगणे अनेकजाघनीसंविपत्ते वर्तुवचनेनानत्सर्वजाघना
नां समुच्चयः सत्वकारेणोक्तः स चायुक्तः जाघन्यापत्नी संयाजयंतीति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतवचनविधेयगतत्वेनै
कत्वस्य विवक्षितत्वात तत्राघन्या अन्यतः प्राप्याभावेन संकोपत्वासंभवाच्च पशुप्रकरणाधीतस्यापि जाघन्या पत्नी
संयाजयंतीत्यस्य दर्शपूर्णमासयोरेवास्य पधिकत्वेन विहितत्वाप्राज्ञाघघन्याविकल्पेन प्राप्तापाप्तानियमार्थत्वाच जाघ

४३

43

नासंस्कारविधायकत्वमिति द्वारद्रोवक्ष्यते अत एव ज्ञाधन्याविधेयत्वात्तदेकत्वविवक्षापि सिद्धांतयतीति पुरो इडाज्ञास्य पीतो ज्व
लड्ल्सुक भ्रामणं पर्यग्निकरणं च मसीति तच्चाहि यद्धैकत्ववद्हत्वस्याप्यविवक्षा पासोमपा ञ्च मा चाविवक्षा पाचमसे ध
पि संमार्गइत्युक्तं तद्दूर चापि पुरोडाशत्वाविवक्षा पाम क्तन्हविर्मात्र परत्वात्प्रायेण सर्वाणीति वचनमित्यर्थः इत्यामेत्य
पपाठः न्यायसिद्धं पुपालकलिप्रमाह पभृतिति पर्यग्निकरणान्वेत्यग्रभगतं सूत्र मर्थतः पठितं सर्वहविरत्वे पर्यग्निक
रणस्वर्शनस्य पुरोडाशविकृतित्वरू पपूर्व पशुसाधकता नस्मात्तसान्ना य्यविकृतित्वेपि तदुपपत्तेरिति भावः एतन्हधिकरणगुणसूत्र
णावापमर्थउपक्षित्यइत्याह सर्वं च चेति अत्र च कारो विरोधसूचको कस्यम त्रेषु चतुर्द्धाकरणादेः सवत्र मपुक्तत्वादुक्तत्वात अत्रायेपृमि
त्यादिसंनिधान ज्ञास्त्रात्वन्यवाच श्रुतिविरोधीद प्रामाण्यमिति भावः प्रयोगज्ञास्त्रैकत्वस्य सूत्रेस्वतः प्रमाणमिति चेद्धितिसूत्रार्थः॥॥
अनुमानव्यवस्थानात्तत्संप्रयुक्तं प्रमाणं स्यात॥॥ प्रामाण्याभावेस्यात्तत्रेण प्रामाण्येनाव्यवस्थाव्यवस्थाचिचारा चेनुपपत्तेईनु
हेनुमद्भावरूपासंगतिं सचयिनुमाहव्यवस्थानामित्यादिकाहेत्रीव्यवस्थेति दर्शयितुमुदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं विचारस्वरूपमा
हहोलाकारयो हीति वसंतोत्सवारपइत्यर्थः गत्यंस्मात्तत्प्रसाध्यकर्मणांसंस्काराणां च बोधकश्चाम्बलापनीपादिनेषामेवेति
पंनुष्टीयंते माच्यादिभिर्यं अपहत्यंपकंतेनेषां सिद्धीत्यथः सर्वसाधारणेवेतिचित्संतइत्यनुप्योगेणान्वयःलिंगगमकं लिंगीगम्यः
हेतोः पक्षधर्मतोवलात्सप्यविशेषसिद्धेरित्यर्थः नचाचारेणकल्प्यमाना श्रुतिर्लाघवकं लिंगवात्कत्तविशेषानालिंगितेकल्प्य श्री
तइत्यर्थात्सर्वविषयत्वसिद्धिरित्याशंक्याबाधकमाहयाहे चेतितथाचाधिकारीविशेषघटितेव श्रुति। कल्पनापेति भावः विशेषा ४३

भावेति॰ अधिकारिविशेषबाधकप्रमाभावेत्यर्थः ननु बाधकप्रमाणाद्विशेषकल्पनावश्यकात्वत आह विशेषणादि अधिकारि
विशेषबोधकमाधान्यादिविशेषणादित्यर्थः तत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्थापात् अन्यथोपपत्तेर्न विशेषणकल्पनेत्याह स्मृत्युपलम्भ
इति चाण्डालभ्रमन्त्विशेषाः कर्तृगोत्रपादेशतत्र णत्वात् सामञ्जस्यबाध्येनत्वात् एतदेवि चिविशाद्यति कर्तो हीतिविचारेषु नुवि
शेषणकल्पनापात्र असंभवएवेति विशेषमाह आचाराणां त्विति कर्तुरिति शेषः अभुक्तिर्भक्ष्यिणत्वादिजातिः व्यक्तिर्देशादिः
गुणो गौरपिंगास्तत्वादिः संस्थाने लंपकर्णत्वात् आदिनापावतो भ्वानप्रतिग्रह्लापारित्यादि क्षितिक्रियापाः संग्रहः व्याप्त
स्कम्भि चारमाह विचारेति विचारात् पुत्रादिगर्भसंभवात्सर्वमेव विनिर्णणात्तोपेपुत्रपौत्रादपास्तेषामित्यर्थः तेन गर्भसंभव
लक्षणं तत्र भवत्यपि पुत्रादीनां न संभवतीति भावः अभिमानत्तम्भमाह पोन संभवेत्येव निमित्ताभावति मन्त्र महत्पतन
विशेषणं संभवत्य नवस्थितत्वादिति अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानमाचारास्तस्य स्मृत्यादि तस्य व्यवस्थानाद्यवस्थि
तत्वात् प्रमाणं फलश्रुतिर्वचनमपि तत्कर्तृविशेषसंयुक्तमेव कल्पं स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥ प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु
नव्यवस्थास्याद्योणेति हेतुमज्ञावापत्त्रोफर्वपक्षावुपसंहरति तस्मादिति साधुत्वासाधुत्वव्यवस्थासिद्धेन प्रयोग नियमादिति सिद्ध
तःमप्यमंत्साधयति प्रयोगेति पुत्त्राविति शक्तिर्भमादिति भावःबाधबाभावात्तु नो भ्रमत्वनिर्णयस्त त्राहएकस्यचेति एत
चाग्रेमपंचयिष्यते ननु विनिगमकाभावात्स्यात्वाऽ भाप्यमप्यंगीकार्यमत आह अभियुक्तेति निनिरुक्तस्य चेति प्रणेनियमप्रति

इत्येनत्य ऽर्थोधपां पाशेष: शाब्दं सविकल्पप्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षं तिरस्कोपरस्यत्योर्मध्ये ज्ञायमानेन प्रत्यक्षेणावधानादित्यर्थः
५५ एवं सति प्रत्येव प्रयुज्जीतेति नियमस्य समवेयि निर्मूलत्वेनानादर्त्तव्यत्वमाशङ्क्याह मूलवेद इति एकवचनेनैकमेव चाक्यैकस्य
मिति सूचितं नस्यात बाध्यणो नेति म्लेच्छ नस्लेच्छः अन्यत्कविवाकक्रत्यस्य प्रत्यक्षार्थं छं इस्मितवै प्रत्यपः न म्लेच्छित व्यस्मित्यर्थः
पयपोरं च नमपराशाब्दनिषेधक ननु सुशब्दनिषेधक ननु सुशाब्दनियमस्य साहो धयतिन यार्थं छं इस्मितवै प्रत्यपः नम्लाद्दीप
सुशब्दनियमबोधकन पाप्भेषत्येवमूलमिति भावः तस्मादेषा ब्राह्मणा नावगुर्यत इति सुसाक्षत्सुशब्दनियमबोधकमुत्पत्त्वार्थ इ
तपाभवत्येवमुलमिति इचव्याकृतारव्यसुशब्दनियमविधानमनारभ्याधीतमपि फलकल्पनागौरवापत्तेरेवेति च सर्वनाम्नाबुद्धि
स्थपरासमञ्जकत्वादिदि कस्येव कतृपयोगितो वागवद नस्यावैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वात्त भिन्नमेवेति वाहुणौ शिवतक
त्वेगमेवमभवतीति श्लेषप्रायश्चित्तविधानादित्याग्निप्रहणं पर्यन्तत्वयान यमानिकमौनिमित्तमायश्चित्तस्य कत्वपर्यन्त्वादेवाहि
ताग्निकर्त्तकत्वसिद्धेः उपोद्बलकान्तरमाह उक्तत्वइति उक्तत्वः पञ्चपञ्चदश्यां वाचमुक्तत्वः एवञ्चमणोसेनां उतोत्वस्मे तत्त्वविस
स्येत्तायेवपत्यात ज्ञानामुवासा इमेमंत्रः अत्र च तत्त्याप्यपर्येत्वइति कश्चिद्दित्यर्थे कश्चिन्नसाधसाधुविभागनमिज्ञो वा चं पञ्चपञ्चापि श्री
नयं उपनिरर्थेनं च शब्दस्यानुसंधानरूपमानस ज्ञानं कश्चित्सएवैनामपराव च अपिनयप्रणोति विवेकाभावादित्यनभिज्ञानेरा ५५

त्वस्यैकस्यैव चिद्धि वेककुशालापवारतत्तुं स्वरूपं विमृश्यैव क्रियणतोपकस्मैकेव पक्षेतु शातीकामुकीमुक्त्वा ज्ञानापेवेति विभागइत्युक्तिः तथा च
निरूपानिषेधोऽवपनेत्युक्त्वा च मुक्तार इ ज्ञानपूर्वक प्रयोगनिय नियमत अहइ इष्टार्थं पि चेति तथा च व्यापुष्य प्राप्तवोभुक्त्वा निवतस्व
तं च फलार्थाप्ये वापि नियम इत्यर्थः प्रकारेण तरेणसज्ञानप्रयोगनियमे एतत्माहस तथेति अविगीतमिति निर्विवादे न च समस्तान्तत्वं च श
स्त्रार्थेति ज्ञानसत्यत्वं अर्थसत्यत्वं चेति द्विप्रकारामित्यर्थः ज्ञानेहि स्वरूपतः प्रसक्तत्वं प्राप्तत्वमेव अर्थतत्स्वरूपाधिततात्पर्यविषयत्वो
धकत्वं एतन्न हि पूर्वपौन्नतत्त्वमितिएवचोभयसाधारणेनैव तत्समस्तानन्तवत् न विधिनिषेधवाक्यार्थः पूर्वपक्षस्येति अवाधिततात्प
र्यविषयार्थ कं वदेच्चान्यत् इत्यामितितदर्थकत्वे च तदर्थविषयप्रवृत्तिमत्त्वं च तत्र नाम भवंशेकित्तु सघुज्ञानस्यैवेति एतेन विधिगत
प्रामाण्यं तज्ज्ञानरूपोः सफलं द्वीतिपाः ज्ञानार्थभेदभिन्नसमस्तानन्तत्व परत्वा पोगाद्यर्थगततत्त्वात्त्वमेव तेपारीति प्रोष्ठिवास्मान्वे
ताणं प्रभइति प्रत्यक्षं तु उभयसाधारणरूपात्प्रपणेन वाक्यार्थसंभवस्य इष्टत्वात् न चैवमकर्मकालेऽपि प्रसक्त्याभावणादि
वासाधुप्रयोगादपि प्रत्यवायापत्तिरितिवाच्यं (अप्रोक्षण) प्रतीरितिवाच्यं इष्टापत्तेरिति पूर्वपक्षस्य तामनं नफलवाक्यकल्पमिति
वाच्यं नियमस्य कास्यतपापफलेच्छाविरहरहे ज्ञापकं निषेधासिद्धिर्निषेधकवाक्यकल्पावरूपकत्वात् नियमस्यफलार्थतात्माविः
धिं विना ज्ञातुमशक्यत्वन विधेरेवरूपकत्वाच्च ननु साधुत्वासाधुत्वे निर्वक्तुं न वाक्येन तद्रूपत्वं न चाद्यन्नाद्रीतिवाच्यं वाक
त्वं यद्बोधबोधकत्वं गात्वादेरपीष्यते तेनार्थान्तरविषयप्रवृत्तिसहकृतत्वमित्यर्थः ते न इष्टत्वापत्तेः प्रत्यापकं पत्र तेरर्थसाधि
निफलिननेनार्थेतिरविषयप्रवृत्तिमतोपि नार्थेतिरसाधुत्वमिति ज्ञेयं न हि पर्यपइ निहित्तिविना यद्बोधकत्वमित्यर्थः वाच

केतिवाचकेगोशब्दादौ योऽयं शक्तिःकारणतापादकत्वेनासामर्थ्यं तज्जन्यताज्ञानेनेत्यर्थः सत्वकेतिः अयमर्थः शब्दमूलं भूतगोशब्दादिषुप
४५ स्थापनेनेत्यर्थः अशक्तिजत्वमज्ञानतत्त्वबोधप्रकारमाह अशक्तीतिः उपपादयतीत्यनुपलक्षणेण प्रयोज्यत्वं हृदयप्रवृत्तिर्भगवान
पतं च पक्षपातं इत्यापेवोध्यं एवं च शक्तिभ्रमस्य प्रकारांतरमुक्तं भवति सर्वेषामिति अनेकहेतूनामभिधानेकापभ्रंशानामित्यर्थः
अविच्छिन्नवाचकत्वे अनादिवाचकत्वे शब्दस्य इति अन्यथानुपपत्तेश्च परिशिष्टत्वादिति भावः नन्वशक्तिजत्वकल्पना
45 यामेव कोऽहेतुरत आह संभवतीति दृष्टत्वात् शक्तिजत्वकल्पनेलाघवमित्यर्थः परपक्षे गोरवस्य दृष्टत्वात् अनेकोति प्रयोगे
तिप्रयोगवेलायां षड्विधादोषास्तन्निरासनविकल्पापत्तेरित्यर्थः यथा हि ब्राह्मणानामननुष्ठानेऽपि भिर्यजेतेति निश्चयात्तत्र
स्यज्ञानेन गृहीतप्रामाण्यस्य त्यागोऽप्रामाण्यारोपश्चेति दोषा हृदयपुंश्चलकदाचित्तदनुष्ठानेस्तत्र प्रामाण्यपोज्जीवनं क
ल्पितप्रामाण्यत्यागइत्येवमननुष्ठानानुष्ठानाभ्यां वाहि शास्त्रे दोषचतुष्टयं एवं पक्षांतरेऽपि दोषचतुष्टयमित्यशेषदो
षाः दर्शितास्तत्र्येदृपि एकार्याभिधायकानेकशब्दांगीकारेः नेनशब्देनायमर्थोऽभिधातव्य इति ज्ञानेविनच्छेद त्यागे
नशब्दांतरप्रयोगेपुनःकदाचित्तस्य प्रयोगे च दोषचतुष्टयं चैवं शब्दांतरेणायमर्थोऽभिधातव्य इति ज्ञानेपीत्यष्टदो
षा इत्येषङ्दृष्टतेत्यर्थः दोषांतरमाह वाच्येति एकधर्मेनएकरूपावच्छिन्नत्वेनावधारितस्य नियमस्य व्यापकत्वसंसर्गेसत्य श्री
र्थेऽर्गवाभिधानत्वावच्छेदेनहि उत्सर्गतोऽणेशब्दकारणकत्वंगत्यनेनतनशब्दांतरस्यकरणत्वेवाध्येतेत्यर्थः एतदेवोपपाद ४५

पतिसात्म्यादिस्मानितित्ति अभियुक्तस्मृतेरितिश्लोकार्थव्याख्यातः केचित्तु इत्यादि विधिनिषेधयोगनियमेन मूलमुक्त्वा साधुत्वहृष्पतिनियमेन तदाहुः वाचके नि
सर्वकालेति सर्वकालेः र्थे वाचक चकनपावर्त्तत इत्यर्थः अपत्यं स्वकवाद्यस्यार्थे नसंबंध इति न्यात अभियुक्तोक्ति या थिन्याह
नामन शास्त्रनःपेणेत्यर्थः पत्तु तु द्वाह्मफलत्वेन भाष्यकृता साधुशब्दज्ञानमात्रस्य स्युदयकारित्वेनोक्तं वार्त्तिककृता तु ज्ञानपूर्व
कप्रयोगस्तेयेतिविरोध इत्यत आह तत्र तत्सूरिहरितिन चेति एवं च पो इत्थं महागापत्तणायोरिव विकल्प इति भावः अपि च प्रयोगे वाद्यः ए
कःशब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यनेन ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्यैव धर्मत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्य विशेषणत्वेनान्यथासिद्धत्वा
त्तच्च तत एवाह फलचेनित्तपाश्नेप्रयोगः परित्यागोप्रयोगस्तत्प्रयोगि सहितमिश्रपः एवं च प्रयोगोपयोगितया ऽन्यथासिद्धत्वे
नस्योक्तेति मुख्यफलमुक्त्वा अमुत्रेमप्याह अभ्येतिपदविहद्वपदकाल्पितित्यादि अर्थवादत्विव इष्टं इत्यसामेत्यधिकृतकलर्थक
रत्याहिः कीमामेत्यनेनैकस्य सूचितपदार्थवादस्य व्याख्यानपरत्वाद्वस्तुनो विरोध एव नास्तीति न्यायाभावादिति स्फोटवादहस्मि
एकवर्णदत्तिभावः ॥॥ प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥॥ अनेतरसंगतिहृदर्शयितुमाह प्रमाणमितिरेवं चाहत्तं
त्यधिकरणस्य व्याकरणाधिकरणे नप्रसंगसंगतिमुक्त्वा प्रकृतं च प्रमाणविचारस्य कृत्स्नाधिकरणोपोद्घातत्वेन संगतिं दर्शयितुम्
मिकामारचयतिन त्वेतिइदं आकृत्यधिकरणो आकृतिशब्दे न मीमांसके ज्ञातिहृत्यते अन एक मितिसामान्यस्य शब्दार्थत्वे
हिंसाभावन्याग्यदृष्टव्यक्ति विशेषविलेविनमह नि कांविशेषग्राहकत्वविशेषेऽपि प्रयोगवृत्तिके न वाधनीय सिसि प्रयोजन वैदि

कत्वाद्विषयत्वेएवसंभवति लोके तु द्विजत्वं विनापि तात्पर्यनिर्णयाद्यावश्यकधर्मप्रयोगाभावान्न प्रयोजनमित्यर्थः उपायेति व्यावहि
४६ ताविषयत्वेन तद्समभवात्तत्प्रतीत्यादिप्रसिद्धापि धर्मसमाभेव्याहारस्य पदादिज्ञानार्थं निर्णय५ प्रकरणस्य सर्वैर्वा लोकवेदयोः सामा
न्यं चेत् समभवादित्यर्थः तेन तत्र हनुना स्वरेत्यादिस्वरः। प्रासंदत्तरात्यादिः पंदसलं छंदोऽधिकारविहितत्वे विपर्ययेनानेक्षितो
46 वर्णं तत्र वर्णागमोऽइदं वासरत्याद्यवसुगादिः नलोपः समनेत्याद्यवाकारस्य विकारो उपाभमिति इकारस्थाने मकारादिविपर
योऽयं तपो वहलमित्यादिः अध्यायप्रयोगं द्वितीयादिषु श्लोकम्योदिषन्ध्यायः आदिमा शिक्षा प्रातिज्ञाख्योक्तो न्याय
श्चारणधर्माणां संग्रहः तरि जपदयोः क्रमाभेदेनैव तिङ्ग्रहणं तः धर्मभदेन लोकवेदयोः प्रहाससमित्यन्वयाः सहेत्वेन
रमाह वपदे ज्ञोति लोके कत्ववैदिकत्व रूपधर्मव्वहात् इत्यर्थः पदकाहेति प्रमीनेयः आख्यः शाकलः प्रापत्तेत्याचक्षः तथा
न्यत्वादिति सत्साधिकरणन्यायादिति भावः ननु घटकलशादि शब्दभेदे प्यर्थभेदेन दृष्टइत्यत आह तन्त्रा नाइति
न तावदत्र लोकप्रसिद्धगात्रशब्दार्थानुवादेनोक्तसंबन्धविधिः वाधात किंतु संबंधिगोपदार्थैश्च सर्वेर्वे दिक एवेतागेरा
यः स्वस्यार्थवाहस्य स्तुतिमात्रपरत्वमित्याह शक्त्वालोकेति लोकप्रसिद्धाश्वकेशाभिन्नकागार्थकत्वेऽर्जनादित्यर्थः नभ्व
तिस्वरस्य लौकिकवैदिकत्वा भेदे व्यापकहत्वात्स्वरादस्तु तत्रवाक्याधिकरणोनर्कपाद्गतेप द्वेतिपदभेदेत्यर्थः स्व श्री
रादिकधर्मभेदे च लौकिकवैदिकपदयोर्भिन्नत्वादिना भेदस्तु घटः प्रतीतिवाधितत्वान्नप्रत्यभिज्ञागमकत्वेन नु भेदस्य ४६

र्थगमकतावच्छेदकधर्मभेदाद्दिष्टावेदिपरीहारात्तिहत्यमित्यादिनाबहुव्रीह्यर्थत्वमितिस्थलपप्रतीपदस्येतिशेषः बहुव्री
हेरप्यकृत्यापूर्वपदस्येत्यनुशासनात्तस्वार्थे … वृत्तिनाकर्मधारयत्वेस्मरणात … नोष्टात्तद्दत्यनुष्ट … नोसमासस्येत्यनुशास
नात्तत्थाचस्थलेनिपातिपास्याइत्यर्थगमकत्वेपा। पिकःसर्वपदमक्तिस्वाःस्थलाचासौपदेशपनात्यर्थगमकत्वे
पपिकप्यातेहात्तातिस्वाभेदायुक्तः पर्यः एवंप्रकृतोपयुक्तंव्यापकेहेतुस्वव्याप्यव्यापकस्थलेकल्पकमपातिलोम्येनहेतु
त्रयंव्याचष्टस्यसाहिवाक्यादित्यभेदेकधर्मभेदस्यस्थापनद्वारापदभेदज्ञापकत्वेनतुसाक्षादितितद्व्याख्यानमसुपौसि
तेतत्वल्प्यधिकरणपदसेमभिव्याहारोवाक्यांतेनपचनेदेहोसम्वशांवतनामत्वनतिङन्तपदद्वंद्वःसमानाधिकरणपदे
सताश्चकतिपर्यायपचतेभोक्तुकामइत्यत्रातिङन्तत्वेननामपदद्वंद्वः एवंसत्यतिव्याकरणरूपाश्चात्वत्वचैत्रेत्यत्रमसि
द्वाश्वपदीभामरूपाद्वंद्वः तत्त्वनतावाचिप्यपक्षेभवतेलड्विलुङित्वसमविस्त्यादिनाचैत्रोः स्वपतेरडनिस्यादिस्याक
रणाभिद्रेनावधार्यतइत्तितदेवानिरुक्तधर्मभेदेनविवक्षितः पदभेदोलौकिकवैदिकपोनास्तीतिद्रष्टव्यमितिः नेवृमित्या
दिनाभेदकधर्मस्यगमकतौपरीक्षिकत्वेनिवि … णेवीजमाहपघतेनेनेतिकिपतापिस्वरादिनाद्यर्थोत्तेरभिधा
गमस्तोपपोरयविशेषपुरस्कारेणाननुशासनादितिभावः सर्वेषांहेतूनांसिद्ध … त्वमितिसाध्यनान्वयः भेदेप्रमाणा
भावमुक्त्वाप्रत्यक्षताभेदेप्रमाणमस्तीत्याहप्रत्यभिज्ञानादिनिकेचिन्तस्वरूपपरिस्थाद्यानोच्या … त्यधिकरणप्रवपस

सूत्रमप्यनद्वापिविचारोस्ति ह्यंतमतिप्रायइकत्तपैकंप्यात्वोपं अर्थग्रहणंप्राधान्यात तेन शाब्दस्याप्युपलक्षणं एवं चलोवेदृपोः शा
५७ द्रार्थैकत्वंकुतः आविभागगतमत्वमिज्ञानादित्यर्थः अन्यथा वैदिकप्रयोगचोदनामग्रहीतसंगत्विनोभावप्रसंगादिति
इतिकारणांतस्यचिचार्यतइत्यनेनान्वयः त्रपइत्यादिपृथकग्रंथः अत्राभिमप्यगतत्वादिति करणः संबंधनीयः विकल्पे
नित्यवरिष्ठितविकल्पइत्यर्थः प्यत्रव्यक्तोत्वपयोग्यतानवव्यक्तिः प्रत्राकृतेस्तत्रा कृतिरर्थइत्येवंहृपः सामुच्चयः स्वहि
तं ह्यर्थसंबंध आकृतिरात्मयोःतप्योरवचसमुच्चयः आदिनाव्यक्तिविशिष्टा आकृतिरित्याद्यपोवार्त्तिकान्काग्रथंतेप्रयो
गेतिप्रयोगचोदनानाविधीनांतइपलक्षितानोचनिषेधानोव्यक्तावेवभावासंभवादित्यर्थः अमूर्त्तत्वादित्युपलक्ष
णंनित्यत्वादित्यपिद्रष्टव्यं कारकं कर्मत्वादिसामानाधिकरण्यंभिन्नाभ्यांरूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वंसंज्ञानिगुणआ
द्रुपोःगौः शुक्लइत्यत्र रूपोः प्रत्रनहृष्टइतिप्रयुज्यमानरतिशेषः अघज्ञानीयाव्यक्तोवा व्यत्वायत्ताद्दितिभावः उ
पलक्षणत्वमेवविवृणोतियेवमितिशाब्दार्थयोशिष्या शाब्दार्थसंबंधव्युत्पत्तिः नचाकृत्युपलक्षितेशक्तिग्रहेतस्या
अशक्यत्वात्लक्षणाशब्दात्मनानितिनियमइत्यत आह आकृतीतिसिद्धांतमाहनेनदिति व्यवहारोपयोगितेत्या
दावाकृतेरित्येचेतिवक्ष्यवेनैकांतेतिवक्तुमोएकृतिव्यक्त्योरेकांतोभेदएवअभेदएववेतिनियमस्तदभावचा श्री
दिद्वेभेदाभेदवादिनइतिपावः तथाएसिमनतास्केनभेदपक्षेप्याहलक्षणावतिआनन्येत्यादिप्रोचष्टेनहीत्या ५७

डित्थादिसंज्ञित्वेन शाब्दबोधत्वं तत्त्वं व्यवहारकाले एकस्मा एव व्यक्तेः परिच्छित्तेः। संनिकर्षाद्यभावेन सर्वोपारूढेनेत्येषं भवत्वेव सामान्यस
संनिकर्षवैमानाभावादिति भावः। व्यभिचाराच्चेति एककव्यक्तिव्यक्तिरेकेऽपि गोशब्देन तदितरव्यक्त्यभिधानात्। यापागो
शब्दकारणकाभिधानक्रियायाः सर्वगोव्यक्तिकर्मिके नियमे व्यभिचारादिति भावः। ननु हा[illegible] नियमेनानियमे ननियमेन
लक्ष्यते नापद्यत इति न त्वनियमे नाभिधायकत्वं गम्यत इति भावः। अनेनाशयेन सामान्यविशेषरूपद्व्याकारं वस्त्वेव ननु व
स्तुनोऽस्त्वंतर्भिन्न आकारस्तया च व्यक्तिर्वाच्यास्त्वयमर्थः। विशेषाकारेण वस्तु वाच्यमिति एवं च विशेषाकारेणामनन्त
त्वाच्छुत्वान्तं समित्यर्थः। सामान्यरूपेणाभिधानान्नानेत्यनिताशङ्क्याह बुसत्तातिमातिस्थिके न नत्त द्योक्त्वादिनो
शब्दपदे स्वरूपं धर्मविशेषानालिङ्गितं तत्काविशेषव्यवहारायोग्यं तत्तथा सति सर्वं च गवास्यादसाधारणीश्च व्यपदे
शत्वेनेति वार्त्तिकं वास्यापदीपेषुक्त गोः स्वरूपेण न गोर्नाप्यगोत्वाभिसंबन्धात् गौरिति अथेति उच्यत इति शेषः
पलक्षणं व्यावर्त्तिका गोज्ञाता प्रमितिर्जातित्वकथनं वस्तुगत्या न तु तस्यापि भानं गोत्ववदित्येवं विवक्षितं [illegible]
वर्त्तिका गोज्ञानापाशिति तिज्ञा [illegible] पुत्त्वं तं पुक्ति प्रकारान्तरं वाशिव [illegible] घोपुक्ति इहरेषित्सलुक
अस्ततर्हि इति हेवेत्याशंक्येमुद्व्यत्तमभिधानपूर्वपक्षान्निराकरणमथ एवमसंगादिशिष्टाभिधानपूर्वपक्षमाण
पनिराकरोति विशिष्टेति पूर्वतरमित्तरपक्षार्थैः फर्वमित्यावच्छकमित्यर्थः ननु पूर्वापरकालत्वं विरम्य व्यापारभवा

तज्जातिगुणशक्तौ तु अन्यलभ्यत्वान्नविशेष्यमभिधानत्वमित्याह तदभिधानं चेत्यपिपरिगमकस्य ज्ञातस्यादेरेव प्रकारेरिणाविनाभूतता

वच्छक्यानुगम्यायाश्चक्तेः अनुपपत्तेरानन्त्यापत्तेनन्तात्यादिना विशेषणेन विनाच्छसंतकदापि नभूतानाज्ञापमानापाकाक्षिस्तत्वता

न्नीत्यर्थः तेन जातिं विना व्यक्तेर्बोधाज्ञात्यभिधानमावश्यकमिति तेनैव व्यक्तिप्रतीतिसिद्धेरित्यर्थः स्वरूपतो जातिशक्ति

ज्ञानस्यैव जातिविशिष्टशाब्दबोधहेतुत्वात्सुपगमेन सदुपपत्तेरित्याशयः व्यक्तिषु रवं कस्मुं जातिविशेषव्यावृत्तिरूपाः अयमेव खंड

इति अनुगतरूपी अयमपि गोरिति खंडित श्रृंगरनाम्नवः खंडः सर्वथाप्यगाहितो सुड अन्वयेति गोत्वनातो सत्संगो शाब्दप्रयोग

त्व० व्यतिरेकैः स्यादित्युते मेवमित्यर्थः अभेकानेति भेदाभेदद्वयताद्दात्म्यां गोकारेत्यर्थः अत्वं तभेदपक्षे प्याहृ पदार्थानितिः गु

णशब्दे षपीहृपेवगतिहृपंवो छांमुत्वमेवेति किं पानुकूलव्यापारवत्वस्यैव करणत्वादिति भावः असंभवादिति केचेप्सुनिपं ज्ञा

नेतिनियोजनस्यवंध-स्याधिकरणत्वं फपत्वज्ञानेोवाधितमेवं तथा व्यक्तिग्ध्योहक्षिरणं हृतानीत्याहेत्संसमहृशनत्वमप्यचेत पा

ज्ञानेोवाधितमित्यर्थः आह चेति वार्त्तिककृदिशेषः तेन जातेरभिधेयत्वेन फर्वपक्षेसद्वार्थत्व वहानताद्विप्रयोगचोदनाया

भावात्संभवाछब्दार्थस्यैकत्वेएकरूपत्वं सर्वं चप्रयोगेव्यक्तिरेव वाच्येः त्यर्थ कथ्यंतहिं जातिलाभमत्वाहृ तु विभागाद्भेदादिति

॥॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतत्सङ्गामेचंद्रात्मजवैद्यनाथभट्टकृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रभाख्यायां प्रथ श्री

माध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः शुभमस्तु ॥॥ उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात ॥॥ नामधेयानि सत्तंतरं वेदस्याध्याहार्य ९८

र्थसंज्ञाप्यः भाष्ये तु द्विरादि ज्ञात्वानुदात्तस्य इति विचार्य पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धांतितमित्यन्वयः प्रमाणलक्षणेति प्रमाणाध्यायेत्यर्थः प्रमाणाप्रमा
णविचारात्मकत्वादिति भावः अधिकरणभेदमिति सूत्रपूर्वपक्षमिति भावः अस्ति न वेति संभवति न वेत्यर्थः अध्ययनविधिवशा
त्प्रयोजनवत्त्वसिद्धावमिति भाव अस्ति न वे ति संभवति न वेत्यर्थः अपि द्वाविशेषान् वगमेनाक्षेपसमाधानरूपविचारं कृत्वे
त्यर्थः पर्याः पश्चादिति गुणविधिना मध्ये पतित्वान्यतरप्रकारेणोक्तस्य प्रामाण्यपर्यवसानापेति भावः। तदित्युपन्यासार्थकं शास्त्रा
भप्रयोजनसमर्थनावसरगतं वार्त्तिकदूषणाय इति यन्वयः। अनेन भाष्यदूषकवार्त्तिकं निराकृतम् इत्यन्वयः शास्त्रारंभस्य प्रयोजने धर्म
निर्णयः स्यात् चेत् किं विचारेण नास्ति चेत् कथम् अज्ञातविषये विचार इत्याक्षेपस्य समाधानार्थं वार्त्तिकस्वरूपादिषु धर्मस्य हि द्वि
विप्रतिपद्यते पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां पादेनास्यानिर्णय इति अस्यार्थः धर्मो न निर्णीतः नाप्यज्ञातः किंतु संदेहस्य तेन विचारोपयुक्त
इत्याह स्वरूपादिष्विति धर्मस्य स्वरूपादिषु मध्ये पूर्वं तावत्प्रमाणरूपाभ्यां द्विधा विप्रतिपद्यतः किं प्रयोजनस्य प्रादि किं वा चो
दनेति प्रमाण एव किं चैत्यवंदनादिधर्मोऽग्निहोत्रादिरिति स्वरूपे विप्रतिपद्यते संदेहवान् भवतीत्यत्र घस्य प्रमाणरूपविष
यविप्रतिपत्ति द्वयस्य पादेन प्रथमपादेन निर्णयः तत्र हि चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण चोदना प्रमाणत्वेन निर्णीतः तथा तस्य
मेयस्य धर्मत्वं न तु चैत्यवंदनादेरिति स्वरूपनिर्णयो भिन्नतान इति अस्याद्यवार्त्तिकोक्तौ इति नाम अत्र यति [illegible] धर्मप्रमाणपरिनिर्णयम
थमपाद एव कृतमात्रमिति प्रतिपत्ते प्रथमेनेति कपोल क्षणा इति भाष्यगतेन प्रथमेन प्रत्ययनेति ज्ञापनमोक्त इत्यर्थः रूपेः प्रकारैः तत

५८ तद्वत्प्रकारवत्प्रामाण्यं कथं तिरस्कृता इत्यपेक्षायां --- याप्रतीतिपुष्कलिसि इत्यर्थः निकासंभवन्निर्दोषत्वात् तत्र अहनाचेति नचवेदस्य
प्रामाण्यमत्यभावगतत्वामिव भ्रमत्वादिलिंगानुमेयत्वमपि प्रकमइति स्मृतिपादे निरूपणात्रासंगतिरिति ग्रंकनोपवाक्यार्थप्रमा
पामपि वपस्यप्रकारत्वाभ्यां वानकिं चन त्वकर्तृसामान्यादिरूपः स्वतो कोतुः स्मृति प्रामाण्यस्यैव साधकोनवेद प्रामाण्यस्येति पत्तिं
चिदेतन्तस्याहन्तहीति निरूपणमेवेति मुख्येत पेति दोषः कथं तर्हि पादेनाप्यस्य निर्णयानिवार्तिकसंगानित्तत्राहतत्रेरिषु धर्मप्रमाणे
49 पुत्वं स्मृधेस्माक्षादिति पाधान्येहेतुत्तोन पौनरुक्त्यं मात्रास्मादिरूपविज्ञोषणोपस्थापक तपार्थवाहादेः शेषत्वस्मृतेस्तन्मूल
कत्वमिति भेदः रतिकर्तव्यतेति धर्म प्रमाणत्वम्भूतानुष्ठानहेतुस्मृतिस्मृतिकरत्वेनार्थवादमंत्रयोः फलोपकार्यगतत्वेनाम्नोयो
अनुष्ठानसोकर्यहेतुत्वात्तद्वेदः स्मृतीनांतु चोदनाज्ञानरूपकरणस्वरूपसंपादकत्वेनेतिपुरुषधर्मतिस धर्मत्वाभावात्तु स्मानत्रा
दःभेदः वेलक्षण्यमिति तस्मात्प्रामाण्यविचारस्येव प्रथमंपुमत्वादि स्पर्धः संभवतः आख्याने नति इतेन धातुना
सामानाधिकरण्यं एकार्थवृत्तित्वं वेषांतानः तत्रकेषांचियोगेन प्रयोगिता हीनांकेषांचिद्गुणयोगेन प्रयाचित्वाहीनां
केषांचिदर्थवादप्रदर्शितानार्थयोगेन प्रपत्त्य पवृत्तेहि प्लवमानत्वेपनाशीतामिति स्तुतीकरणस्यापेनाहाहावर्षवादेस्तुंचो
तस्यविनिरस्याति नतावदिति उक्तमेतिकेचिन्मंत्राउक्तमप्रकृषांतावर्हि हैवसरंनंतामीतिकाचिदामन्त्रणांनाग्र मीद्ग्रीन्वि श्री
होतिकेचिरस्यंतावत्सिहद्रासीति केचित्स्तत्वांनाइषत्वेतिनचेतद्व्यात्मामाभावेपिवसंज्ञापकपिंजनालभतइत्यारौम ५८

त्वमस्त्वात्वन ऋमंत्वं प्रसिद्धीति अग्न्येकृणामिति शेषः विध्यंशेति अंशत्रयविशिष्टभावनाविषयप्रवर्त्तनाप्रतिपादकपदसमुदा
यरूपेत्यर्थः साध्यफलं स्वर्गादि नासाधनेति कर्त्तव्यतयोः समः एतदुक्तं भवति शब्दः धात्वर्थरूपेण साधनेनावरोधः पूर्वं सिवंधः
तत्र हेतुः समानेति न चेति गुणशब्देनावगम्यत्वं अन्याख्याता पर्यामिश्रं यासिद्धरूपं द्रव्याद्युच्यते तस्य धात्वर्थविधानेन भू
त्यादिवद्विवेति कर्त्तव्यतात्वां धात्वर्थस्य साध्यभावनाद्विव्यापरावशेनइ ष्ठस्ततु हे इत्ससाधनत्वारूपयोगेन वेति आदि
मतिः हिमा शंक्यते कथं दोषातःमाहमलर्थ्येति साचाग्निमाधिकरणेत्र पणाइति ष्यतेवं वाक्यभेदाइ यो षितस्यविधि
त्सितगुणस्यायेः प्रत्येकविधानयेन नाहं शंशात्र्योतरं पदद्वयेच मजापनयेच सा संगच्छते तीत्याहेकं तद्दिहाहीनोमा
गस मत्वप क्षेपि मामारापुन संभवेनीहं नवेति कर्त्तव्यतांतभावः न द्वाचिशावांतभावः। तेननन्हेतु मानगोविशेषः तत्र
नामधेयार्थस्य धात्वर्थस्य करणत्वेनेति कर्त्तव्यतात्वासंभवात्मं त्रवत्सरूपस्य वेति कर्त्तव्यतात्वं वाच्यं न च तत्संभवतीत
स्यानुष्ठेयत्वाभावादित्याह नाम्नइति न चैव न ब्रामकत्वेन वागोपस्थापकतया मामाराणि साद न ब्रह ब्रह्मतीति धीनुतः
प्रवृत्तिविशेषायोगाभावादित्यर्थः अप्रसिद्धत्वादिति प्रकृतकर्मणि एतद्वाक्यं विनाप्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः स्वाध्या
यैत अध्ययनविधिवशादित्यर्थः सर्वेति गुणविधित्वेः मध्येपाव नित्वादिना पागपागनुपपत्तिर्मत्वर्थलक्षणा विधा
हविधियोरवादिकं चनामधेयत्वेप्रसिद्ध्यभावाविधेयत्वा प्रवृत्तिविशेषकरत्वादिकात्वनुपपत्तिरित्यर्थः योनन्हुत्तंय

रिहानिनदेशनदिति ॥ सूत्रार्थस्तु समाप्तापत्स्येवं स्यादेतद्यमर्थं प्रयोजनवद्बहुर्थपरत्वेनयुक्तं अनेकं ध्यानविधिबलादितिज्ञोपः तस्मा
५० त्सर्वमुद्धिश्यपितद्यमप्रयोजनवेदर्थं एवमेव स्यादिति ॥ अपि वा सामर्थ्यं स्यात् ॥ तपोद्ध्यानजम् पामनंतर संगतिं तत्र ह्य
50 रिकांचल स्यध्यासंगतिं गुणविधित्वात् मधेयविचारस्याह विधित्वेनेति अंशभावनो विषयविधिबोधकत्वेनेत्यर्थः अद्रिनचा
नियोगस्यक र्मणोपिस्य फलोद्देहके सत्वात्मत्वमिद्धं तसौकर्यात्तद्विचारस्य प्रायश्चित्तमिति सूत्रेनार्थयोगाके विधिवेय
धिकारणायेन भक्तिदापागाकुर्यादिति सामानाधिकरण्येन भक्तिदापागेन भावयेदिति अवयवे नित्र च्छेदसो द्वित्वमिदेर्वि
दारणोपि प्रयत्नपस्य कर्त्तृत्वे च श्रात्वे धर्मविदारणकर्त्तृत्वेन चाहे मः सिद्धिः कर्यचिद्धठियोगान्यतरेणापि प्रयतितः प
नान्तपेक्षया प्रयत्नान्तरेति यागविषयप्रवृत्तिनोन्यस्यः प्रवृत्तेरिदमर्थः न चैतत्स्यादित्याह्य पोः शंकासमाधानयोरभिया
यं ह्योणोति यदिहीति श्रुत्या द्विरुक्त्वा द्वरात्त्या प्रक्रान्तेतिनाश्र शाखा पाठ्येति यो मत्र कृत्वोद्भिदायेन तेत्य न्यानादिति भावः
ननु प्रजेनेयाग कारण कभावनानुयादेनकथं गुणः कारणत्वेन विधीनुं शक्यइत्याशंक्याह तदेत्याशिस्य स्वतित्वि ह्रस्रो मा
वरुद्धे योगेनोत्सवेविशेषस्योद्भिनइ अस्यानिवेशइत्यतः कल्पातं रमाह नराशिसवेतिप्र भ्रद्द्यमपि वचनमान्निदि येनस्य
ह्यपनित्र द्विहेति ऋाघप भेयप्रकामइ भनिसार्वकाम्यप्रायानुवादः तत्र स्वकारणे पूर्वकं गुणमन्त्रसु थायपतिनन्विति जेो श्री
तिहोमेति ज्योतिर्बावासो मरूपस्यगुणस्यैत्यर्थः नयागेतिविशिष्टविधोमत्वर्थेलक्षणा होषादिति भावः सर्वत्रेतिपद्धपु ५०

स्यपत इत्यादि निह पपदमप्याख्यानमस्ति तथापि पङ्क्त्यादि समभिव्याहृतो गुणविधित्वं न संभवतीति भावः लौकिकेति दृष्टार्थता
नादिकर्मत्वस्यार्थः सापेक्षत्वेनेति लौकिककर्मबोधमानानां तत्प्रापेक्षत्वेनेत्यर्थः न च लौकिकभोजनाश्रितस्याङ्गत्वविधे
रप्यप्रमाणापत्तिरिति वाच्यं तत्र प्रागनुवत्वनियमस्य भोजनाश्रितस्यापि पुरुषार्थत्वेन पातत्वात् तदङ्गतायां लोकानामप्रमू
लपातदृष्टाङ्गानुस्य प्रमाणान्तरानपेक्षत्वान्न मकतेतु लौकिककर्माख्यं पव्यस्य कर्तव्यतायां लोकाप्रधानाभिमतकर्म
प्रमाणाधीनत्वेतितदृष्टोसापेक्षत्वमेव निरपेक्षं च प्रामाण्यमित्यक्तन तर्कपादे न स्वप्रमाणवादहरपणस्यानापेक्षत्वादि
निरस्ते एवमाक्षेपव्याने नाप्रमाणापेन द्वर्वपभृगुरुपतमुपदर्श्यदिक्षु पनिनेषदिति अनेकविधौ होबोवाक्यभेदः विशिष्टवि
धौ नेवाक्यभेद इत्यस्यान्न द्र हमत्वर्थ्यतिनच्चने पकेनामत्वापेक्षपावल्लक्षणेत्यत्र च्याहपट्टेति लक्षणापातात्स्यपाधी
नत्वाच [illegible] मानेतनणाप्यत्वेन सापेक्षात्वं तुल्यमित्याशंक्य तेन न्वेति धातूपपदयोर्वैयधिकरण्यासंभवेन सामानाधि
करण्यावश्यंभावस्य समभिव्याहारादेव लक्षणावगमात्सिद्धिरिति परिहरति पदेति ज्योतिष्टोमवाक्य एव बमेवि
धौ विनिमकमाहृइनीतिकर्त्तव्यताङ्गकलापः तत्संनिधेर्विज्ञोबोवाहृस्यास्तु उभयपक्षवेदहपेक्षितिः श्रवणपक्षस्त
त्कर्मभूपस्त्वेन अङ्गवाहस्येनच्छमुकवेद विहितमितिनिर्णयमितिनान्त्रीयस्त्वार्थः उभयकाहिसिद्धकर्मोत्सितिवि
धिस्यल्लमुदाहरतिभवतुवेनिघ्नेकतिघ्नीदेवताशाकपालामावास्यादिरेकत्र बहूदपंतरावेहपवैरानत्राक्कृतेव

नात्मसकलक्षणस्यस्तोत्राणि न्युनिरावसंस्थाचेतसपरत्वानेकगुणस्यकर्मानुवादेनविधौवाक्यभेदाद्विशिष्टविधिगौरवरूपकालेस
५१ र्थः अप्रकृतेपीतिपदरावनीयेनुद्दूनान्तिवारितिभावः अथवितिन्याहव नापवाक्येरविहोमत्वेनातिदेशतोपिद्रव्यदेवा
ज्ञात्वाभावसंभवात्कर्मविधसंभवेनागत्यापत्तुरूवश्चेनहरास्येपिकर्मणिगुणविधावप्यद्विरामिदौनिरदेशतोद्रव्यदेव
51 तालाभसंभवान्कर्मविधिरेवपूर्वकाद्दत्वाच्चापःएवंगुरुमनहवणमुपसंहृत्यप्रकृतमनुसरत्यङ्गेकतेनचोतिन्यादिनाग्रेपंचा
क्यगतपुरोडाशासंपदहःपादेतिपदमादत्तदर्थयोरभेदापचारात्सपदार्थोत्सर्थःधात्वभिहेदूतस्यमुपदार्थयोगुणफल
योर्गुरमफलयोरंगांगित्वसंबंधविधानाद्वानोरुहवारणोनस्याद्यस्याविधेयत्वाद्यत्रहिद्रव्यत्वाद्यंवाकिंतुतस्योद्द्यवणर्य
मास्यपानुवादरूपामिस्तत्वेनपरार्थत्वंविधेःस्वपदान्नुपात्तत्वेनविप्रकृष्टेनगुणेनोन्वयप्रसङ्गेनरत्वेर्थः किंचिदितिस्या
द्यस्याविधेयत्वेपिविधेयगुणंप्रत्युद्देश्यसमर्पकत्वादित्यर्थः अनर्थकंनिष्प्रयोजनंज्योतिष्टोमस्यस्वर्गकामार्थत्वेनप्रा
पास्यिकानुवादत्वात्नपशुकामत्वेनिमित्तेउद्दिष्टगुणविधावपिस्वारसिकार्थत्यागाद्दनर्थकत्वंवोध्यंविरुद्धरिहादि
युगुणविधावपित्वेतनुमुक्तमेवानर्थक्यमितिनन्विदंप्रदिपकामस्यज्जुहुयानद्रधानुहोतीत्यादिषुफलेकर्मणिचगुण
विधानेकवाक्यमंगीकृतमित्याशंकां [illegible] हद्धीतिदध्नेन्द्रियकामस्यवाक्येकर्मणस्तत्रचगुणस्यप्राप्तत्वात्फलेकर्मविधौचद श्री
धेत्यस्यकर्मनामत्वासंभवेनागतिकत्वात्फलेगुणविध्यंगीकारः द्वितीयवाक्येपिनामत्वासंभवादेवकर्मणिगुणवि ५१

धिरिति भावः इह तु नैवमित्यांतिकत्वात्करेण गुणविधानस्य तद्गुणस्य हारीति एतदेव विवृणोति देवविवृणोति इष्टेष्टिप्रतिपत्तिसामानाधिकर
ण्येन एककार्यबोधकत्वरूपेण हेतुना प्रतिपत्तिनामत्व तत्कर्मोपि तं न शक्यत इत्यर्थः अप्रसिद्धार्थं अनिश्चितार्थं न चोद्धिवि
धं अज्ञातार्थं हि हिरण्यं च तत्र उक्तं वार्त्तिके परमज्ञातं सा तेन प्रसिद्धं द्रव्यकप्रतिनिर्णीयते निर्हेतुनस्वार्थो द्रव
णीयते इति स्वपत्ने इति तत्र सर्वस्मिन्निहैः प्र. ८ काज्ञानार्थस्त्व स्योपि सत्त्वादिति भावः पाएघ्याद्दिहो षपरिहारेण विशिष्टविधिमा
श्रंक्य हविशिष्टे इति सोमेन यजेत स्याहोम इत्यंगीकारमाशंक्याह सोमेति गत्य भावात नाम धेयत्व प्रगत्य संभवात मत्वर्थ
लक्षणा हेतुम च यानुपपत्ति इत्य् शपि हेतु मूलमिकाभावमाच पतितद्रि दिरिहपोहीति फल भावना फलकर्मिका भावना एवका
रणमामाकर्म कुभावनावच्छेदः। भावार्थेति भावार्थाः कर्मशब्दा इति द्वितीयाध्यायस्य माधिकरणे इत्यर्थः अर्थ
श्रिमेति अप्रसिद्धस्य करणत्वानुपपत्तावप्रसिद्धमेत्यर्थः इह वाक्ये अपो गाहिति शाकीत्याकाशात्रेदनेव फर्वन
इति न्यायादिति भावः शाब्दध्याहारं शंकते नेवेति धात्वर्थो भावना धात्वर्थकर्मिका भावना शाब्दः अर्थो ध्याहारस्य
श्रुतत्वे न फलमेव निरासात् अध्याहार स्वरूपं दर्शयति तद्धि हेतिहयपतिविनापति चाशाब्दकसमनाद्दृं श्रुतएवम
त्वयलक्षणेति भावः ततोपि नामत्वं वरमित्याह नामत्वेइति श्रुत्याप्राशेद्ध वितिरित्यनुषंगः अपवर्गेति फलो द्धेहन
कर्तत्वरूपयोगार्थेत्यर्थः न च सर्वकर्मणामेतत्सामर्थ्य एकत्वापत्तेरिति वाच्यं सामानाधिकरण्याभावगवनामत्वप्रसपी

यपाचत्वेन योगार्थस्य कथनात् अन्यच्च च सामानाधिकरण्यादर्शनात् तन्नामत्वाप्रसक्तेः अत्र च फलोद्देशेन कारिणा प्रयोगेन पथ्य अमु
५२ नन्नावपदिस्याकारो बोधः पशुकाम पशावगतस्याप्यर्थस्य नामधेयेनानुवादः स्यात् विहितो चा हि विधिगुणफलोपदेशं बाधित्व
प्रमाणप्रयोजनवत्वादिति केचित् तत्रोपपत्तिका[illegible] देवदत्तादिस्यापि संज्ञा शब्दे विज्ञापि नामधेयपदे स्यो मुकद
ज्ञकइति संज्ञात्वेन नन्तत्त्वामप्रष्ठाक[illegible]संज्ञकेन प्रयोगेन पशुन्यायपदित्स्येव बोधोनुभवसिद्धः तदुक्तं वार्त्तिके आ
त्मरूपव्यवच्छित्त्र मेवार्थं संज्ञागमयतीति न च शब्दानुपस्थितस्य संज्ञास्वरूपस्य कथं शाब्दबोधप्रकारतेति वाच्यं स्वरूप
स्य धंसपरपदार्थस्य शाब्दोपस्थितस्यैव प्रकारतेति वाक्यार्थबोध एव तत्त्वानियमात् इतन्यो विशिष्टबोधे तु शब्दानुपस्थि
तस्यापि विशेषणत्वाभिव्यक्त एव कर्तृत्वभावनायां तद्वेव चोक्तं गत्तिकक्कारैः विशिष्टग्रहणनेष्टं मगृहीतविशेष
णं ह्यभिधानमभिधानेनुमेनचिद्दितास्थिरनेद्दृति एवं च संज्ञास्वरूपस्य नियमतः स्वतः शोपस्थितत्वात्सामानाधिकरण्य
व्यपदेशसिद्धिभ्यां च संज्ञात्वग्रहादेन तत्संततो पमितिबोधार्थं धायपत्तिः उक्तं च वार्त्तिके सामानाधिकरण्यव्यपदेश
सिद्धिभ्यां तत्सिद्धेरिति इत्थं चावयवार्थप्रदर्शनं संज्ञात्वनिश्चयार्थं न च वाचकादेविधिवत्तद्रूपेण बोधार्थं शब्दक्यतावच्छे
दकरूपेण बोधकत्वस्य संज्ञाशब्दे [illegible] चिषयत्वात् संज्ञाशब्देषु न भवबले न संज्ञाप्रकारकबोधस्येव व्युत्पत्तिवैचि श्रीः
त्र्येणाभ्युपगमा ------- ननामधेयं विनाप्यमुकदेवत्यामुकद्रव्यकामुकफलकयागइति व्यवहारसंभवात् कि ५२

नामत्वपदत्वात आह लघुरिति यद्यपि चहारलोकपर्णनाम प्रयोजनविमित्यर्थः सर्वसाधारणं प्रयोजनमुक्त्वा तत्रत्र प्रयोजन
विशेषमाह ह्यचिन्त्येति गुणेति यागविशेषस्य स्वार्थस्य गुणफलात्पकारणे नेत्यर्थः अन्यथा प्रकृतयागमात्रस्य
वसस्यादिति भावः भेदकतया ज्योतिष्टोमादिनाभिव्रत्वज्ञापकतया नाम्नोन एव हि नाम्नोन्तरस्य निवेशाभावात्स्व
भावतएवार्थान्तरप्रतीतेर्श्रुतिभावः यथा वेति प्रकृतस्येवेति तद्घटकाभिप्रायं सूत्रार्थस्त्तः अपि वेति पूर्वपक्षव्या
वृत्तिः पादस्यात्तो प्रथमतः अपूर्वत्रु निष्पितार्थेन त्सामानाधिकरण्यज्ञानोत्तरं नामधेयं स्मात् कुतः अविधायक
त्वात गुणविधायकत्वस्य मत्वर्थलक्षणादिदोषणासंभवादिति ॥ यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोभिसंबंध ॥ ए
वाधिकरणन प्रवृत्तिषयभेदं संगति च दर्शयत्युदाहरणं दर्शयतिइहेति अघविशेषणेन यौगिको हि हादिवलभ्य
तेन च पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगतिश्च सूचिता नत आत्रेयस्त्राक्षेपुतत्वं त्वातो हुः युष्टशावः शारीरशाव प
वविशेषणतातोऽचिता शावरो गुणे इव्यस्याप्युपलक्षणीहृष्टिः पवमानशावो इत्येन्मघप्यप्रयोगिकस्तथापित स्य
कर्मण्यसंभवाह व्यएवहृठ प्रापत्वयचनेमु - हादिक्षणीहृष्टिः पवमानशावो इत्यापानिषयत्वादुदाहरणत्वे गुणेति
गुणः फलं चोपवाहृष्कृतयेषुत्तेषित्यर्थः अनेन गुणविधित्वनिराकरणहेतुवाक्यभेदप्रसंगो दर्शितः नामधेयत्व
संभावनानिरासायाह कर्मेति यौगित्तस्य जीति च न चचिशावदेयोपोणीहृति अन्यष्टष्टशब्दयोरर्थवाहदर्शितोपा

५३ गोवष्यतेबर्हिः पवमानशब्दे नुष्टुप् सोमं द्रपवर्हिर्देशासंबंधपवमानेन स्तोमेन प्रकाशप्रकाशाकमावसंबंधस्तिरेवमुत्पत्तिवाक्येन तमीप
निर्दिष्टावाज्यवर्हिष्पवमानचारो स्त्राजेयः स्तवनवर्हिष्पवमानेन स्तवन इति फलवाक्येन तत्तापानिर्दिष्टमिश्रश्चाशाः चित्रपापज्ञेनपशु
कामइतिवष्टशादौ गुणवाक्येन तत्तापानिर्दिष्टः स्पष्टेस्तुवत इतिपद्य्येतद्गुणवाक्यमाह इयामदैव्यनोपसंद्धपोतारव्याता च
53 तुष्टपानुवाद्यत्वात्तत्पाप्येनदनुवाद्यवशान्मृष्टशाव्दस्मता चचतुष्टपपरत्वागमेसतिसत्यदशानिपृष्ठानीतिगुणवाक्ये चतुष्टयिसत
दशास्तोमवत्वगुणविधानसिद्धिरितिगुणविधोपपन्नपादगुणवाक्यत्वमभिमेनेवोद्दयं चन्यायागुणवाक्यग्रहणं निर्विशेषमेवस्या
दितिउत्पत्तिवाक्यमेवेतिप्रथममहत्तत्वादिति भावः नइत्तं वार्त्तिके उत्पत्तौ नामधेयं वा गुणो वा प्रवधारिताः व्यवहारांगतापातिसे
वोदाहरणमितिचिशाद्रस्योत्पत्तिवाक्येः श्रवणात्तज्यादिषेवापमाश्च पइत्याज्ञैरित्यापुक्तंसमाधत्ते समाधत्तेः पद्द
पवीनिष्टवेपशौसिद्धांतेचेत्सर्थः निर्णपकारणाभावादित्सनंतरं नोरप्रिपवतरत्तनुषंगः एवं चोत्पत्तिवाक्यगतस्यैवाज्यादि
पदस्यगुणानामधेपत्वान्यतरनिश्चयोसगुणवाक्याधीन इति ----- स्योपन्यासइतिभावः एतदेवोपपादयति नयाहीत्यादि
नानत्रतथासत्याज्यस्यस्वरूपेणास्ता पागासंबंधित्वेनतदनुवादेन पेदशात्वसंख्याविधानानुपपत्तेः नचपंचदशान्यासानीत्यत्रा
पि स्त्राज्यपदेन नलक्षणयातत्प्रकाशाकमंत्रानुवादे नैव पंचदशात्वविधानमम॥ स्त्वितिवाच्यं एवमपिताह शामंत्रधिधोत्तम
प्रकरणप्राप्तानामग्र्ज्ञांपाहीत्याहिमंत्राणामानर्थक्यापत्तेः तस्मात्लज्जतमंत्रासा धापतएवायपदेन लक्षणीपास्तेषु चा श्री ५३

ज्यसंबंधेन प्राप्ते इष्टत्वाद्यापः ननु मन्त्रसमीपदेशस्योपनमेव संबंधात्वत आहृते चेति लक्षणया आज्यसंबंधिभिरिति मन्त्रवर्णलक्ष
णया ते श्चेति रूपलक्षणेरती या आज्यसंबंधिमन्त्रैर्विशिष्टेइत्यर्थः नच मंत्राणां यो आज्यसन्निधिभिरिति मन्त्रवर्णलक्षणयाः ते
श्चेति रूपलक्षणेनीमाः आज्यसंबंधिमंत्रैर्विशिष्टेइत्यर्थः नचमंत्राणं सन्निधिभिरितिमन्त्रवर्णलक्षणयाः ते श्चो आज्यसन्निधिभि
रितिमन्त्रवर्णलक्षणयाः प्राप्तत्वात्तत्र विधिसंदष्टन्यायेन प्राप्तो नामपि पुनर्विधिरितिवाच्यं प्राप्तमंत्रानुवादेनाज्यसंबंधविधिः स्तो
त्रविधिश्चेतिवाक्यभेदापत्तेः विशिष्टविधिसंदष्टन्यायेन प्राप्तो नामपि पुनर्विधेरावश्यकत्वादिति भावः विधावितिनविधौ
परशाब्दार्थदृति न्यायादपूर्वार्थे तात्पर्यग्राहकाभावाल्लक्षणानपुक्ता अनुवादे तु पूर्वप्रापकप्रमाणस्य तात्पर्यग्राहकस्य
सत्वात्तत्रैव सापुक्तेरित्यर्थः असनेति आज्यपदेन मन्त्रानलक्षयित्वात् द्विविशिष्टस्तोत्रप्रतीतिरितित्व भिन्नलक्षणारूपतत्पर्यस
र्थः तद्दूतमितितस्मात्रामधेयत्वसंगीहातत्वंटमित्यत्वपः प्रहसिनीपुस्तहाज्यानामाज्यत्वमित्यर्थवाहदेवास्तसंग्राम
ननहेवसाद्यापकारित्वकीर्तनाद्गतिशाब्दोवसाधरित्यर्थे अहृर्गोवापत्यस्यपातेस्तोत्रनामत्वमित्यर्थः अस्मत्तहिंनाम
त्वाध्यवसानमेवतत्राहरूढत्वीच्वेति अर्थवादस्तु धत्तस्तावक एवमविष्यतीति भावः अपूर्वान्यतरपक्षाध्याध्यवसानस
गुणवाक्याधीनत्वं हि द्रोपतिपद्यत्वादिति अन्तिमेवं नीपदइनापो गात्तहाभि [illegible] हृतेनभवतिनास्तोत्रहेचोसत्तपा
अप्राप्तपाविधेयत्वात्तंव्यापारातर्भावं नाच विधानापोगात्तहाभिप्रसमीपस्थापनरूपपुरुषव्यापारोविष्टतपावानेनाप्रक

रणेन स्तोत्रांगत्वपाविनियोगोपपत्तिरिति भावः। सिद्धांतासवमानं द्रव्यपतिपन्नतु नात्रेति समासं विना नार्थः पासमा न्वयस्यासुपसत्रुत्वास्य
५४ स्तेकविधौ वाक्यभेदापत्तेरिति भावः स्तोत्रानुवादे नैवेति तत्र द्रव्यान्तरप्रकरणात्स्तोमवाचि डमत्वपातत्वात्तेति भावः संक्षिप्य
दर्शितमेव विचारं विविच्य दर्शयति पंचदशीतिसंख्यापोगश्रुयतानांपत्तेपाधिक इति पंचदशशास्त्रपात्राति स्तोत्रहेशो निधा
54 पत्तीत्तच्यमिति एवंप स्तेतुष्टानेएवमिति अत्र सप्तदशानुकृतापि स्मापने स्तोत्रदेशेकार्य। भतिफलितं भवति आदिना त्रिवृ
त्वहिष्पवमानमित्यादिसग्रहः अत्र सप्तहिविरच्छन्दोगचोदितधारपरनामके द्रव्यं स्तोत्रे द्रव्यत्वहि श्रूर्णा कृतवं स्तोत
रितं पवमानं स्तोत्रांगत्वप्रत्ययवत्त्वेन विधीयते किंवा बहिष्पवमपनामकं स्तोत्रं तत्र त्रिवृत्त्वे न व वैसाध्यत्वविधीयत इति सं
शयोद्यः आग्नेयो मीये तिस्वत्वस्य प्रमाणि धर्मत्वात्स्य हतोवाहित्वत्तत्वादिति न्याये नाग्नीषोमीयपशांगत्ववन्न विधिरिति त
त्साहचर्याच्चित्रत्वस्यापि तत्तवेति भावः। पूर्वपक्षमाह त्रेति आदिना। एकत्वप्रवृत्तिविज्ञेयककरत्वादिसंग्रहः। उद्देश्यापः कं
र्मसामानाधिकरण्यहूपः मत्वर्थलक्षणा मात्रं क्या हृतस्त्वीति आज्यापृष्ठाहाहरणोत्सुतुस्तोत्र हूपकर्मणोनुपादानादेवतदि
धेरसंभवान्मत्वर्थलक्षणा पाः प्रसक्तिरेकं वनास्तीति ननु कि: एकपदोपात्तत्वादिस्येकारकविधानेहेतुः यद्यपि चित्रत्वविधे
त्वपोः करणत्वाभिधानत्याधितं त्रेणैकपदोपात्तत्वाद्भवाक्यभेदस्तस्यर्थः ननु माघ्येपागरे गुणः पञ्चातूपफलसंबंधस्तेनिवाक्य श्री
भेदतादवस्थ्यमत आह पञ्चालामेति: आर्तनांगत्वपापमुसंपादनहेतुनपाइत्वपि अत्रापि आपिनासप्तदशानि पञ्चानीत्या ५४

दिसमुच्चयः संख्याविशिष्टेति कारकाणामेव विशिष्टतां कांक्षन्त्यामित्योनन्वयेन चात्र कारकविभक्तिस्तन्निभावः गुणविधिरिति
तुल्यात्तन्तत्रापि शेषविशेषः न च तत्तो भेदः विधिरित्याद्यनुज्ञातं न नान्यच्च दृष्टानीत्यादिशब्दे न तत्तो व्रतसाधनत्वकसंख्यापाद
वाभिधानात्फलवत्त्वस्यानुपपत्तिरिति शांक्यं तत्तो व्रतसाधनसंख्यापाद एव तत्पर्यंतापादस्य गतत्वेनाप्युपपत्तेरिति त्रयाणां नि
रूढस्य चित्रादिपदस्य मुख्यार्थासंभवे विना सामानाधिकरण्येन नापत्यापोगाद्दशे मुख्यार्थासंभव हेतुवाक्यभेद
मात्रवाक्येति गुणविधित्वासंभवे पि यागनामताकथं निष्टीपनेन त्वाह सामानाधिकरण्यपत्वदृति एवमपि गोपा
कर्मणः फलनिमाग्रं भवेत्तनुनामे सतत्त्वकन्याख्यानेति तस्य नामत्वोपपादनार्थत्वादित्यर्थः श्रास्त्रविषये वाहिः
पवमानविषये च समागहे शितिः पृष्ठशब्दे तु अर्थन्नारिवषरसुच्चापोवात्कत्विपमाछेन तासोवामः पृष्ठ्यवर्तते त्यर्थ
वादेनोक्तनीमत्तोनामपर्यापष्ठेवापुर्विवर्त्तनपराभिधेयमेतु नहपस्पर्शेन म्मवत्वस्य चोधनाः स्यक मत्स्यपेत्तकार
लोपे चोणादिस्तूत्वे पृष्ठशब्दनिपातनानवाक्यभेदमुपपादयन्निचितत्वमित्यादिगोरवंविधिनात्पर्यविषयाने कल्प
मपुत्रकामेतिन यावत्समुख्यार्थत्यागो शेषश्चाति भावः त्र्यत्यथातुमासे कर्मणि चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविशिष्टकारकविधि
ः फलसंबंधविधिश्चेति वाक्यभेदः स्यादिति प्रकृतनिमकूमंत्र पश्चासौ फलाकांक्षोत्यर्थः समासाभावादिति कारक
विभक्त्यभावे विशिष्टकापाः शब्दमाधीन्यात्सर्वे पांतस्त्वंवधरन्यापयः पयकणहानोपष्ठमनयोगिकप्रतिरिक्तानांचष्ठ्यंत

योगिकयोरुक्तौ व्रीह्यणां चरुमिश्रणप्रसङ्गात् इत्याहुः विष्ठ एवनामार्थेनाप्यन्वयः उन्नति वाक्यमुदाहृत्ते उत्पत्तिवाक्यत्वेनोदाहृतं मुख्योना
५५ ति उत्पत्तौ गौणत्वहेत्वभावादिति भावः तच्च यत्तस्य समेद्वृतिव श्यते न हि रूप्यमिदं इत्यन्वयः तेन पुरुष्य पष्ठ वद् इत्वा भावेन सम्
भेदेति श्रुति -- पृष्ठ इत्यत्र सर्वपृष्ठशाब्दोज्योतिष्टोमादिति हेतुः प्राप्तसर्वपृष्ठत्वो न्यानुवादः इत्यपि चेपश्यत्योतिष्टोममनुख्यो मि
55 वहति पृष्ठानि न संती ति नित्यक्रतत्त्व षाड्हिकमुख्यपृष्ठप्रत्यावि धिरिति सिद्धांतावश्यते सच पृष्ठैः स्तुवतइत्यस्योत्पत्तिवा
क्यत्वेन संभगच्छते न्यूनेनैव वाक्येन ज्योतिष्टोमेव ऊर्ध्वपृष्ठविधौ नाहि तस्यार्थः तेन सामर्थ्यमिकाधिकरणाविरोधेन न चाधि
करणविरोधमात्रेण पृष्ठैः स्तुवतइत्यस्यानन्यासिद्धविधिकस्य न्यायप्राप्तत्वं विधित्वं कल्पनागात्रिपतइति चेत न्यूनत्रा
ऽणुः संज्ञीमहापिकाः एवं सति रथन्तरपृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं भवतीत्यनाम्नी पृष्ठसामान्यानुवादेन प्रहृवेत्केवलत्वाविवक्षापारर्थ्यं
सहृत्साम्नोर्विधानात् व्यपोह्य काम्यद्विकत्पासाम्यात् एवं च वाक्ये धर्मिणापवसाधारणमिवरथन्तरधर्मिणा बृहत्साधारण
प्रसक्ते तत्र कापूर्वसाधनत्वान चेष्टापत्तिः तथा सति केषुचिद्धर्मविधिषु रथन्तरभास्यकेषुचित बृहन्नोति द्वैधं इति निर्दे
शाभेदानुपपत्तेः तेन व्यवस्थां विनानुपपन्नोति द्वैधं भेद एवं तत्सिद्ध्ये कार्यभेदं गमयत् वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं तदनुपपत्ते
र्हेतुर्थान्तरवाक्यमपोद्य त्पत्तिविधित्वेन तस्य परमप्राह्यकत्वं यातन चसति भिन्नाएवं साधनपृष्ठभेदाद्धर्मव्यवस्थापपद्यते निर्दे श्री
शाभेदेनेति पृष्ठैः स्तुवत इत्यपि पृष्ठशब्दस्य गौणमार्हेन्द्रातिरित्तं षपितामहे व्यादिषु वृत्ति मध्यर्थनार्थं समुदायानुवादः ५५

तत्प्रयोजनं च समवद्द्यमानेति गुणविधौ तावतां ग्रहणमिति चेद्वाक्यस्याप्यस्यादेवायमभ्यागमो नाधिकरणे विरोधमात्राद्दितिसचार्यस्तु
एतस्मिन्न चित्रादिवाक्ये गुणो पदे शोभमानातिशेषः तत्र प्रधानतः नमस्तेन कर्मणाभिसंबंधो नामधेयत्वः अन्यथा वाक्यभेदादि
त्यर्थानिबोध्यं प्रयोजनं स्पष्टम्॥ ॥ तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्॥ ॥ इह पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगतिः गुणविधित्वमिति एसद्दा
रणसिद्धान्तहेतुवाक्यभेदाभावे न पूर्वपक्षोत्थानानन्तरमसिद्धा। हीत्यादिपदे न प्रयोजनत्वमहत्तिविशेषकारत्वमूः संग्रहः
तद्धि हृद्यधिकरणेन गतार्थतां वारयति न चेति अत्रत्यादिन्यंतः स्पष्टक ग्रंथः न च व्यधिकरणवत्कुत्र हि हेतुसंभवः सिद्धान्तिना
पितस्यांगीकार्यत्वात् अन्यथा प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन नामत्वानुपपत्तेरिति भावः अत एव इत्यादेव नालक्षणाद्यप्रसक्त्यत्वं दोप
इति शेषः दध्याहीति दधातु होति प्रयसा जुहोती त्याही स्पष्टः देवताविधायकमाशंक्य निषेधति मदग्रंथे चेति अनकोति अ
ग्निप्रजानिसाचं कालाद्यिरूपेस्य पेत्स्यर्थः विधित्वादित्यंतः न पष्टक ग्रंथः पतद्दस्य ध्याहाम्यस्या चोक्तग्रंथो पान्त्यः एकवाकोति
अग्निप्रजानिविशिष्टैकदेवतारूपेत्यर्थः विभक्तीति प्रजापतेर्मैत्रार्थवादादिषु तात्रादिवत्। ग्निगुणत्वप्रसिद्धः भावादि
दिमाः वकाकेनानात्वमेवोपपादयति पादिहात्यादिनान्वग्निहोत्रपदेनप्रकृतनकर्मणि विधिस्तित स्पाग्रेऽग्निज्योति निम
त्रवर्णः प्रख्यापके शास्त्रमस्तीति वैयर्थ्यात्तन गुणविधित्वं अपि विशिष्टविधौ गौरवाद्ग्रंथे चेत्यादि विहितेकर्मणि गुवि
धित्वेतर्हि मत्वंवाप केन उभयनिशिष्टस्य वैणवाधात्वरित्यरियोपादयिवाक्यविहितेन प्रत्येवाश्रंत्र चाग्रे प्राप्ति स्तेनैवेति न

५६ अथ व्यत्वं दुर्वामित्यत आह अविहितेतिर् विशाधवकाहामापदैकपाजुहूपाइर्विकाद्योमकुर्याहि ममिद्धाः आघारवाक्यपूर्वेष्वं
र्यपति अघारेति मङ्क्त अग्नेसोऽइत्यापेक्ष्यग्नेविविमहः नन्व संस्कारान्यथानुपपत्त्यो विनियोगकल्पनापोस अघम्पित हाघविः म
स्य समसाद्भूतो नात्तहसंभवात संस्कारत्वे ग्नेवेक रेत्राप्रमाणेन चाघारणत्सकारस्य चेतुर्गृहीतं वाए तद्दम जस्याधारस्या घार्यत्वे
56 नस्य व्यापकं आज्यस्यो पागांगत्वस्य च सर्वसमैवाएत घज्ञापगत्पत्ते पत प्रवापामाज्यमेति विधमिति गच्चं चतुर्गृहीतं वेस्य
स्यपूर्वपक्षे मवाज्जाज्ये आघारणांतर विधापकत्वात सर्वस्मैवे त्सस्य चान्ये पोवत्त्वमात्रविधिपरत्वादिति मनुविति आघार
वत्तामांश्रुमाज्ञेनेहं भावये इतीत्यर्थः नामत्वासंभषमप्याह न चात्रेतिनत तः किमत आह न चेति संस्कार्यविशेषो
देवस्वरूपनिर्धारणासिद्धेरिति भावः आघारस्य क्षरणमम र्थेऽऽवद्रव्यस्याग्निहोत्रे अग्निहोत्र न्याद्वे विधिरिति विधिवृ
त्तार्तित्स्यर्थः इष्टसाधनत्वस्य विधिप्रमपत्वात्। अन्यथाविश्वजिताद्रौ फलसाधनत्वनस्यादिति भावः वाक्यार्थइति
विधिपदातिरिक्तपदार्थइत्यर्थः सचविधेः स्वपदोपात्तधात्वर्थापेक्षयाविप्रकृष्टइतिसति संभवे धात्वर्थस्यैव विधि
चितइत्यर्थः प्रकृत्यापदहूपपाचाक्येनपदान्तरसमभिव्याहारे पेण अग्निदेवतामापकस्त्रास्वविषये भावनार्त्तकेपा
विप्रतिपत्तेः अग्न्यूर्वकस्वामिमतंनत्वाहकिपुनरिति अत्रस्ट्पवाक्यस्याह चर्याप्येवितं इति कारणस्यवचनेनेवकदेशा श्री
स्तेनान्वयः एवं चाग्निमूर्पया प्राप्तत्वाघद्वयपेचेत्यादिवाक्ययोरपिनविशिष्टकर्मान्तिरविधिः किंतु मज्जापातिमा ५६

त्रविधिरिति वाक्यमेदं तस्मादुपदनियेचेति न तु वाचनिकं प्रजापतिदेवतयानिराकांक्षेयेहोमेतदाकांक्षावल्यो मात्रवर्णि
कोविनियोगोनस्यात मंत्रवर्णिकोविनियोगोनस्यात्तमंत्रस्यैंद्राग्न्यापेनगोणप्रजापतिप्रकाशकत्वे नैवोपपत्ते: ए
केनैव वाक्येन प्रजापतिविधानोपपत्तेर्वाक्यद्वयानर्थक्यं चेत्यत आह अग्निरूपानुवादेनेति अप्रमाणापः नात्र
होमानुवादेन प्रजापतिर्विधीयते येनैषदोषाः स्युः किंतु देवतामात्राग्निरूपानुवादेन तत्स्वामिप्रमंत्रवर्णाद्विस्तनु यत एवम
त्रविनियोगोननु तद्बाधः एकेन चोभयानवाहेन तद्धि प्रसंभवाद्वाक्यद्वयमपि सार्थकं सायं प्रातः शब्दौ चाग्निरूपैपोस्त
त्रैव प्राप्तत्वादनुवादाचितिसंस्कारकर्मणांनामधेयं नास्तीति पदुक्तं न दूषयति इदं चेति सोमस्स्यापि प्रदृणं स
स्कारस्तेस्यां प्रमुमानपर्ममिति नामनीप्रकृते नु संस्कारत्वमपि नेस्याद्रून चैति यागत्वोत्तिहोमत्वेस्यर्थः द्वितीयोपपत्तिमा
ह त्रपर्णाक्षि हति त्रसाधितप्रकरणत्वानुपपत्त्याक्षिमःसाध्यांश साध्यत्वमित्यर्थः चत्राग्निते न कृतशब्दानभिहिते
नैवात्वपत्तत्राह त्रयाक्षितेतित्रेतेन त्र त्रा सान्वयदूषणे नाविषयतये ति एवं तावत् पूर्वपक्षे मते प्रक्रियाकार्यतांशान्सप्रवर्त्ते
कत्वात्तस्य चलिंगवाच्यानत्र लोके वानपन्नाहिंकिं येवतत्त्वेनावगम्यते कार्यस्य चस्वर्गध्याकांक्षा यालोके मानान्तर एव त्रा ना
मुककामस्येदं कार्यमिति गम्यते सचस्वर्गं लमः स्वर्गसंबंधित्वेन कार्यबोधकत्वान्नियोज्ये इत्यस्य च यत्ने वेदे तु स्वर्गकामादिपदे हेतुपा
तएव नियोज्यः अदृष्टार्थे फलकाम मानांतराभावात्स्वर्गकाम पदं नस्वर्गसाधनेकार्यं नियोज्यः संभवतीति तस्य धनका

का४

निपोऽसंभवतीति न तत्साधनं कार्यवाच्यं तत्त्वं न यागादि क्रियारूपं क्षणभंगुरत्वात् अतो वैदिकस्य लिङः कार्यता विशिष्टं धर्म्मं यन्नर
५७ त्यकृतं यत्स्वाच्यं शक्यमुपपन्ने कार्यं च क्रतुहेतुं पंक्तिरेव चपलरूपाभावना अत एव कार्याभेधी पिनामेव भावनाभिधायित्वं
तेन विना कार्याभिधानायोगात् न तत्त्वमेषामानाभावा एव च प्रबुद्धक्रतुहेतुरस्मात् शब्दात्कर्तेविषयभूतयागत्वपर्यायेष्वाये
यागादेर्विषयत्वेनान्वयः एवं च कार्यप्रतीतौ पर्यवसितायां पुनः केन कार्यं कथं चेति कृतिहारिकायामेव करणे निकर्मर्व्या
57 नाकांक्षायां धात्वर्थ एव करणत्वेनापि संबध्यते फलो हेत्वाम हृत्त क्रतिरूपकर्त्तव्यापारव्याप्यत्वान्न यद्यपि क्रमिस्वरूपेन
करणताथै परीत्स्यात् न यागापि फलकरणत पा फलावच्छिन्नेतस्मिन् करणताबोधः एवं च यागादिनामधेयानां तन्नीयं त
त्वसंगतिः तद्देव गुरुमते धात्वर्थस्य कार्येण हेत्वान्वयः अयमंविषयत्वेन कार्यप्रतीतिनिर्वाहः कतयापप्राप्तकरणत्वेन वका
र्येत्वानिर्वाहकेन येन हि एते नेम्यत्वाहे पंविष्णुणाति विषयभजेनोतेविषयत्वस्यानीभिन्नकर्मत्वरूपत्वाद्यैप्रहोत्रेमिस्याहि
वत्सर्वनामवेयानो हित्वीयां तत्त्वस्येवोचितमिति भावसाध्यत्वमपीति यद्यपकार्यानुपपत्ताकरणत्वेन तथाप्यसाधितका
त्वानुपपत्तेः साध्यत्वमप्यायातिस्वमनो यार्थः नत्रान्यार्थ इति न चेष्टापत्तिः विषयत्वस्य ज्ञाता कार्यत्वेसिद्धांतविरोधास्तिति
भावः कथमिति सक्रुडच्चारितश्शतिश्रुत्पत्तिविरोधादित्यर्थः प्रवृत्तायागाइत्यपरयुक्तिमहत्तायाव्यभिचारिणपाइस्त्यर्थः प्रनन्त श्री
पाइत्यपीठे नर्त्तनमप्रवृत्तायाइत्स्यमप्रवृत्तायारत्यर्थः एकार्थसमवायात् एकार्थवृत्तित्वात् इस्येकज्ञानकपसंवेधप्रवृद्धनार्थस्थ्वा ५७

र्थस्तु च ग्रालेन तत्तस्तु त्वणार्थः तस्य विधित्सितगुणस्य सम्बन्धापकं प्रत्यतन्त्रात्त्वं चतत्परत्वं त्वानुक्तमपि नामधेयं स्यादिति ॥॥ तद्व्यपदेशं
च ॥॥ अनन्तरसंगतिसूचयन्त्वेवाधिकरणविषयदर्शयति इहेति अत्रावविशेषणेनोद्भिदधिकरणविषयत्वं द्वितीयेन
चचित्राधिकरणविषयत्वं चदर्शितं एतद्बोपलक्षणं तस्याव्यशास्त्रार्हितादित्यपि वोद्ध्यं तन्त्राघेनेवतद्व्याहृत्तिः । दून
मपिसमिदादीनां तदुदाहरणत्वात् एवं च मत्स्तुहा हरणसंगतिश्चिन्ताः तव्यपदेशं चेतरणानुदाजिसि द्वांतोपपत्तिमत्स्य नान न
विधित्सिते च गुणे नसहत्यपदेनात्त्रत्वपमानोपमेयभावेनार्थवादस्तद्वितदर्थः अभिचारोनामवैरिचेतं दमरणानुकूलो
व्यापमः आहिनासर्वे दानपजेतेत्यादिसंयहत्योतिष्टोमादिषु गुणविधिरित्यन्वयः आज्यादिवैलक्षण्यापातेति अत्रा
व्यपदेशलो वेष्यातिपागपत्वा घोगेनाविवक्षते नैवं रूपेनादिपदमितिकामत्वादिति त्योतिष्टोमाश्रितं रूपेनात्यपसि अथ
फलायविधीयत इत्यर्थः नन्वेवमसतिचिवेपसमरूपेनसमनसादृश्येनत्तस्तिर्पप्याकैरूपेन इत्यर्थः चादृत्तावुपपन्नासादृन
आदपदेनितप्याचत्वपेनसहत्रात्वेनकर्मणाः स्कानिरुपपत्तेतिभावः मत्यर्थलक्षणाताषमात्रोक्तादृत्रमसेदेनित्पेनपद
स्याप्रसिद्धकर्मविशेषाभिधायकत्वकल्पनोपपक्षपत्यर्थः ननुनामप्रसिद्धाराद्युक्तिः कर्मणिकर्मणिकस्यानेकिंतुकमत्रो
षट्त्रिंशतसाहत्यराज्ञोरोपवेनयाम आहन चेतिविपेनिनिपस्याहनतपक्ति पात्मकसाहचपेनेत्यर्थः अत्यंतोतिस्वापेत्यागेनवजन
गुणलक्षयित्वापुनस्ताद्दिशिहतपापरार्थाभिधीनस्यलक्षितलक्षणाद्यपलेनात्यर्थान्तर्लिकहत्वादित्यर्थः वक्ष्यतीतिजत्तिसिध्यि

५८ करणेवा त्रिकिकारो र्थाभिवक्ष्यतीत्यर्थः श्रुतिबाधः शक्यार्थान्वयबाधः अत्यर्थलक्षणापामेन हम्भावमाह लक्षणापत्त्वितिकिंत
र्हि लक्षणाकारणत आह कारणीभूतेनेति एकवाक्यत्वादिति एकवाक्यत्वार्थमित्यर्थः आत्मनेवेति सा हृष्टमस्यमेहगर्भ
56 त्वादिति भावः नचाभएवणपोपुं ह्रीमणवणपोरिवेति चरनचपालेकारे स्थितिवाच्यं चापमित्यनोपे शब्दमभिव्याह
त रूपेनपदार्थाद्वन्यस्यवबोधनतत्संभवात् गौरवादिविशेषयोपिविधिनात्पर्यं गौरवादित्यर्थः इहमुपक्ल्पसमत्वर्थल
क्षणापाद्यपिनतु विधिलाघवात् कथंचित् रूपेनपदेस्यनामत्वांगीकारेसोमादिपदानामपिनामत्वार्थलक्षणापाद्यपिनतु
विधिलाघवात्कथंचित् रूपेनपदस्यनामत्वांगीकारेसोमादिनामपिना। मत्वापत्तिरत आह नचेति सोमादिपदस्यलक्षण
पापिपागनात्वेनात्येनात्पर्यं प्राप्तकाभावादनान्यगतित्वाद्धेरवाश्रवणं इहत्ववाक्यबोधस्यत्पर्यं आह कस्मत्वादौ णहसानि
रूढपानामत्वसंभवान्तविधिगौरवाश्रयपामित्यर्थः ननुवाक्याच्चाप्यस्याप्रकत्व मात्रेणान्यथासिद्धत्वात्तत्र्यं विधिवाक्य
गतस्येन पदगौणवृत्तिनात्पर्यं आह कत्वमित्याशंक्याह अस्यहानि विधिवाक्यापेक्षिननामत्वस्यास्यस्वपेशेपापावरुप
कत्वादिति भावः अतएव क्वचिद् रापहोति पाठः नामतोविस्मापेते-त्यनेनैनमस्यचित्तेनेपगौणी वाक्यार्थबोधेव्याप्तिप्रपत्ते
रूपेनस हस्ते नपागेनेति वोधानेगी कारणत्तकिंतु संज्ञात्वज्ञानेन केवलेन ह्यापारः तत्तत्त्व रूपेनसंज्ञकेन त्येवका क्यार्थबोधइति श्री
मत्वर्थलक्षणापात्तवाक्यार्थवाक्यार्थबोधएवव्यापारोसेवा न्वदुवन्दुर्लभेतिपौगिकेतिभावमधानंतत्स्यरव्यातद्यापदेशे ५८

चशास्त्रं एतदुपसंहारफलमाह एतैरेव चेति नस्य विधित्सितगुणस्योपमानव्यपदेशात्मतं च श्येनादिपदं नामधेयं स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ नाम
धेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ॥ गुणोक्तिपानार्हवाक्यमत्रयवागूरित्यर्थः न च तत्र कर्मणि गुणविधौ फलपदानर्थक्यापत्तेः फले गुणवि
धेश्च संनिहिताश्रपालाभेनासंभवाद्धिंसाविधिर्वाच्यः तत्र च मत्वर्थलक्षणादोषात्तु च रूपवीहिणपागनामेनेगोहिंसाहिवत्स्याद्धिंसा
शंक्याह तदर्थं चेति आरब्धातं आरभ्यानांतेनं त्वेण गुणपतपागस्य स्वरूपेणान्वयेन त्वत्वसंभवः कांमत्वकरणत्वान्यतररूपेणान्वयेतद्भावक
र्मत्वेन गुणान्वयसंभवेपि फलान्वयासंभवात् करणत्वेन च फलान्वयसंभवेपि गुणान्वयासंभवादिति ततु पद्मेव चैतन्यपचोपिष्यते ननु पूर्वोक्ते
श्रुद्धिहैहिप्यवेनद्विचासंभवात् किमपूर्वोदाहरणेनेत्याशंक्याह सर्वाणि चानि भाष्य वाजपेयोदाहरणं नु वाजापेयज्ञादस्य गुणविधित्वसं
ष्ठिकाविधानं तथा सेः समहत्याही सोवाजपेयपदमितिलिंङ्शीनानुपपत्तिं रज्ञाकांक्षाद्दीपितुमिति ज्ञेयं एवं च रूपेनाहिरविषोच च शब्देन पर्व
से मत्वर्थलक्षणादोषे उक्तेस्तदा स्येनादनेन रसगतिज्ञेयाएवहवप्रपंच पन पर्वपभमुपक्रमते समेवेषितिसमेवेषितिसर्वेशब्दः संभवन्म
त्वलक्षणाभिप्रायः तत्र संबंधमुपपादयति कर्मत्वमित्यादिना ः संबंधमात्रे अभिधीय ज्ञइत्यनुषंगः समभिव्याहारात्वम्मेत्यादुमिध
पत्त्वोक्तिर्ज्ञेयानत्संबंधमात्रं साधारणं गुणफले। भ फान्वयानुकूलं तन्न इत्यानंतरं भावानाषामामितिशेषः एवमप्येपि फलगुणयो
रिति फलगुणयोर्मध्ये नेकस्यापीतियोज्ञनासाधनाये क्षत्वात् साधनान्विततभावनासाकांक्षत्वान्तरज्ञहेवोपपत्र तत्पाते। पाग्कः
णि केवेति पागकरणकत्वे न ज्ञाने वेत्यर्थः साध्याये क्षत्वात्साध्यान्वितभावनासाकांक्षत्वात्पपोरपेत्याहिति छ्याकांक्षाविरहेणान्व

पानईत्वादित्यर्थः परांतरेति गुणफलादिपदे त्यर्थः ननु कर्मत्वकारणत्वयोः कालभेदेन प्रतियोगिभेदेन चैकस्मिन्नेव पदार्थे समावेशो प्रतीयमान
५९ योर्वस्तुसतोः को विरोधः न चाहन खल्विति नानयोर्वस्तुगत्या विरोध ब्रूमः किंतु सकृदुच्चरितेनाहेत्येकशब्देनाह्लाद्योधेरेति भावः कर्मत्वकारण
त्वतेन च यदोहेतुना यद्युक्त हतिव्याप्यत्वरूपस्तु पादेयत्वामास्ति व्याप्यतेस्य च विधिविनानुपपत्तेर्विधेयत्वामित्येकं त्रिकं तत्पासाध्यत्वं न साधा
नं चेति विस्वरूपेण गम्यतेतेन च कृतुर्हेतुत्वं च मात्रस्य चोद्देश्यमयोगाप्राप्ताम्। कीर्त्तनरूपानुवादत्वमित्यपरांत्रिकं न युगपद्देकत्र चावोध
त्यमित्यर्थः कर्मत्वकारणत्वरूपानाद्देश्येन भावनापायगुणफलाभ्यामनन्वयप्रसङ्ग्या धात्वर्थस्यापि स्यादिति चेत्कते भावनावदिति चे
कामेव विवृणोति पश्यति समाधत्ते नेति च्युति उचिति पात्वच धात्वर्थस्यैकस्मिन्नवाक्येक्रियाहूपसमावेशायोपयात्याकं पाकेनवा
करोतीतिकारकत्वेवैवविवरणाच्च झेपतस्मात्तसाधात्वर्थकारकसंबंधायोगाद्भावनाद्वारक एव संबंधो वाच्य इत्याह न हीति च्चरूपेणैक
हायनेन क्रयणस्यैक हायन्या अभावनाद्वारकः संबंध स्त्वदित्यर्थः नहि स्वरूपतो भावनासंबंधद्वारकस्तदन्वयो स्तिपादेकं को
पूर्वोक्तानुपपत्यानिरकर्त्तुमाह भावेनेनिकारकहास्तादित्युपपवाद्दः मातुःस्मरती त्याह्यकारकस्यापिक्रियान्वयद्दर्शनात च्चनः
पूर्वोक्तेगुणफलापन्वयप्रहृत्वाकाक्षाविरहे कर्मत्वकारणत्वाभ्यां विरोधेचनात्वर्थःप्रतिपादनापद्दतिल भणयेतिद्वेषः पितिवितिमाभा
कएदत्यर्थःकार्यैनिलिङादीनामित्यर्थः उपमाशापः वेतनव्यापारएवपत्र कृत्वपरपर्यायो भावनातदभिधाने च प्रवर्त्तके त्वाद्वै श्री
तन्नमात्रविषयेषु कार्याभिधायित्वेनल्कस्येपाएवं पत्वेन लिङादिभिवकार्यघटकत्वेव ममाणगतकार्यत्वस्य ह्रुतिसाध्यतारूपत्वा ५९

त ननु सर्वाख्यातेषु तेषां कार्यानभिधायित्वादित्यत आह चेतनेष्वपि प्रयोगाच्चेति तेषामितिमतः ऽतिशेषः भावनाभाव इति चलनः सत्त्वेपि वा
च्यत्वाभावेपि नासतुल्यत्वादित्यर्थः सत्वं धातसंबंधस्यांगीकारेणेत्याह क्रियारूपं नार्थत्वातत् क्रियारूपत्वे तेन रूपेण धातुवाच्यत्वमप्य
प्रागत चेत न हातृ नामि चक्रियावाचित्वादिति वहना शालिकानायेन शुद्धक्रियारूप इति तेन रूपेण धात्वनभिधेय इत्यर्थः ननु तत्स्य
ते धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वपास्तरूपतः कान्वयपोग्यत्वेपि प्रकृते फलं प्रति करणत्वांगीकारेण कारणवत्त्वस्य च स्वकारणीचयापोग्य
त्वाहैव्यधिकरणेन गुणान्वयासंभवान्नान्वर्थलक्षणास्याहेव चूतएव सोमेन यजेतेत्यत्र तत्त्विवाक्ये फलाश्रवणात् लक्षणाव स्यत्वा
भावेन धात्वर्थस्य स्वकारणी न्वयपोग्यत्वान्न भवात्वर्थलक्षणेति तन्मतम् पहिरिति चेन्न धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वे फलवाक्येपि वा
ज्ञपेपकरणिकापफलकमिकापागक्रियेत्येव बो धातसाध्यत्वरूपक्रियात्वविरह इत्यस्य कारत्वस्यतदानी वो द्भमं शक्यत्वान धात्वर्थस्य
क्रियात्वेहृ यणांतरमाह ग्रन्यपेतिनत्वशेषापत्तिः ग्रन्यपोद्न भुत्क्वा व्रजतीत्यादौ व्याख्यातभावे नकान्वयपा तेरिति चेत्र भुत्क्वेत्यादौ
त्का मत्युपेन लक्षणाक्रियान्वेन भुत्का व्रजतीत्यादौ व्याख्यानाभावेन कारकान्वयपानापत्तेरिति चेन्न भुत्क्वेत्यादौ त्का प्रत्ययेन लक्षि
तप्रपाक्रियात्वेन धात्वर्थापस्थितेः संपारेपि पाक इत्यादौ सि इत्यादि इक्रियात्वोपस्थितन पोगात ग्रतएव यज्ञासि इत्याभिधानेपि प्र
हृत्यासाध्यत्वरूपक्रियात्वाभिधानात् कान्वयोपपत्तिरिति निरस्त ननु कार्यविशेषणत्वेन विधी प्रसानपाह्नातिरूप भावनपेव कान्व
यान्न धात्वर्थेनान्तपान्नवाज्ञपेयवाक्येपि गुणस्य धात्वर्थान्वया प्रसक्तेर्नेत इत्यधिकरणविरोधस्तन्मत इत्यत आह भवन्मते चेति

कार्यत्वद्वारकत्वपात्रत्वपार्यस्य कृतेनेकिं पात्वेमत्वपीन्यर्थः इविः हस्तत्वपीतिपाकत्वमामादिकएवधीर्थेजिलङ्गात्वावुत्पत्तिवाक्ये चेत्यर्थः॥लिङ्गाद्य
६० वप्युपसर्जनाम् तत्कृतावन्वयानौचित्यद्वात्वर्थोक्तिपान्वयसंभवोचित्यात्तस्तुतरामितिप्रवृत्तिविशेषकरत्वादिहेतुभिर्गुणविधित्वस्यैवापत्ता
दित्यर्थः धात्वर्थस्याक्रियात्वे पुत्यमंतरमाह त्यु पिचेति लङादिभिः लङ्तादिभिः ॥वाज्ञः त्यन्नेत्यवल्हत्सने यामुभि ख्यातितनेतित ख्य
तेनामधेयपदाणामर्थकोपयोतिपरमते नपरवोधनंतथाहि सतीत्येकमेववाक्यंत त्रैवकतोत्यर्थएवतती यातं मधेयं येषाते पाधा
60 तूनामित्यर्थः नामधेयत्वेनोक्तेत्रद्वाहिगुणस्यश्रुतेश्रुत्येवविधिसंभवात्तत्रसंबंधाजीकारेणमत्वर्थलक्षणापात्तभावात् तूर्णवि
धानमेवस्यादितिसत्रार्थः॥॥ तत्रगुणत्वविधीयेरन्नविशेषाद्विधानार्थेनचेदन्येनशिष्टाः॥ ॥ तत्रसंबंधागाकारेणाभिहितेना
मत्वेसमाहितेइदानीतद्पवादेनगुणविधित्वकथनाइयदाइसंगतिवाक्यभेदादितिसहव्याकृतस्यविधेराहृत्तिप्रसंगादित्यर्थः अवि
शिष्टस्य श्रुतेनविधानेविशेषणानांत्वार्थिकेनविधिनेत्यंगीकारेनुकत्वनाम्गोरविमेवशेषोबोधः कर्मनामात्वमितित्वनिर्धामीनुषे
धात्वर्थविशेषभावनामात्वमित्यर्थः नावतापिकथमाग्नेयनामत्वनत्रहेतस्मात्विंतिपधामिपिनेन्निरीयज्ञाख्यापांत्वग्नीषोमीय
स्यप्रथमविधानंपथ्यात्राग्नेयस्यमंत्रकांडेचप्रथममाग्नेयमंत्रकांडेचप्रथममपाठः पथ्याइग्नीषोमीयमंत्रपावइति नास्तिप
र्यावत्वक्रमत्वत्वापिमाध्यंदिनीयशाखायांपथ्यासंरव्यक्रमसत्वानइभिमायेणेइमुक्तं एवंचेइतापापापोविनाः संभवाद्याग्नी श्री
होत्रत्वात्सिद्धिः नचाग्नेयपदस्यद्रव्यसामानाधिकरण्यापाचत्वमत्वमेव युतरएवाग्नेयपंचतुर्धाकरोतीतितद्विषयएवव्यवहारोपि ६०

तिवाच्यमन्त्वर्थलक्षणयाऽष्टाकपालइत्यकन्नाग्नेयसंज्ञकोयागः कार्य इति वाक्यार्थपर्यवसानात्तद्विशेषणताऽऽज्ञस्यपदइत्याग्नेयपदइतिकर्म
विषयचैवेदिकव्यवहारश्च संकल्पादिष्वग्नयोज्ञयोज्ञनस्यसत्त्वेनकर्मनामत्वसंभवात्। अग्निहोत्रवत्तत्संख्याव्यपदेशेननामत्वमित्यन्तं
नचदृष्टान्तवैषम्यमुपदर्शयन्निरस्यति हान्तमाह मन्त्रेति अनुष्ठेयधात्वर्थविशेषोऽनुपस्थितो अनुष्ठापार्थस्मारकमेवाकाङ्क्षावि ॥॥
रहइत्यर्थः सामान्यतो यत्किंचिद्धात्वर्थावच्छिन्नभावनोपस्थितौ तत्स्मारकमन्त्राकाङ्क्षास्यादित आह ससामपीति याग इत्यत्वा
निष्पद्येदेवतायागाचिमन्त्रस्यप्रयोगप्रतानन्ज्ञापनइत्यर्थः एवमपि वाचनिकमन्त्रविनियोगे इत्ताहैवसर्वकल्प्येतात्र तु नास्तीत्याह
मन्त्रस्येति एतदेवोपपादयति आघारवदिति इडभ्यगस्याघारमाघारयतीति वाचनिकमन्त्रविनियोगोपपाद्याघारेन्द्र इत्यर्थः अ
ग्निहोत्रहविन्नयपनमिति व्याचष्टे अग्निहोत्रेति वाचनिकश्रुति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायंजुहोतीति वचनविहित
इत्यर्थः अनेकविधियुक्तवाक्यभेदं परिहरति विशिष्टेति अग्न्याहेवताद्रव्यकापाऽलइत्यामावास्यादिकालविशिष्टयागभा
वनारूपस्यैकस्यकृतेन विधिना विधानात्र द्यर्थापत्त्या विशेषणविधीनां कल्पनागौरवस्य च प्रामाणिकत्वेनादोषत्वादिति भावः
प्रयोजनेन तु आग्नेयं यो भवताऽऽत्रनामातिदेशमापत्त्या तु एकज्ञाधर्मः प्राप्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते नेतिसर्वार्थस्तु तु ग्रावस्थार्थः त
त्कर्मगुणावच्छेदेवतादयो विधीयरन् अथवा तत्रास्य एवकारार्थः विधीयरन्केवलं च वाक्यभेदः विधेयार्थेमत्स्यपे विभागानञ
नाद्यतेः विशिष्टस्यैकस्यविधानादित्यर्थः अन्येन ग्रोहत्रेणाशिष्टाविहितानानचेद्व्यवेयुरिति॥॥ पदिहिराज्यपारत्यंरकारेणाह्नलामाह

६१

61

ब्दः ॥ ॥ नामधेयप्रकरणसंगतिमाह प्रसंगादिति तुल्यन्यायत्वात्तु दोडाग्रहणं अनंतरसंगतिस्तु आग्नेयादिशब्दानां यागत्वेनिश्र
संबंधानिमित्तत्ववत् बर्हिरादिशब्दानामपि लवनादिसंस्काररूपक्रियानिमित्तत्वस्य प्रणेसत्तु स्याप वा हापवादिकी त्वस्य त्वा
न्नोक्ता शास्त्रस्थैः बर्हिर्लुनातीत्यादिशास्त्रार्थविज्ञैः संस्कृतेष्विति साव धारणं पाक्षिकानं शास्त्रनिरपेक्षं बर्हिःशब्दप्रसि
द्धेर्बर्हिस्तृणुवातीत्यर्थाः सं भवमघ्रहर्भस्तुनाति न बर्हिरिति शास्त्रार्थाभिमतः पयाप च्छिनत्तिरविनादितघ्यप्रइतिसूपं छिनत्तीति
शास्त्रार्थः एवं ल्किह्वकस्तनार्थवाक्यमाह वापनष्टर्वे यं भमाहत त्रेतिपाक्षिकसंबंधित्वेन सार्वत्रिकत्वेन संकाप्रसिद्धेर्वलते
या मा संबंधित्वेना सार्वत्रिकत्वेन च जातिमात्रप्रसिद्धेर्वलत्वमित्यर्थः पीलुशब्दस्य हस्तभदेशास्त्रस्थानापेलवोड्वरोवे
श्यइति शास्त्रशानां प्रसिद्धिर्मेच्छादीनां हस्तिविषयप्रसिद्धेर्वलाबतीति हि यत्तु तं शास्त्रस्थावातन्निमित्तत्वादितित्त्या के
शादिविषया अम्बवालशब्दप्रसिद्धिः शास्त्रस्थानां अश्वपुच्छकेशादिविषयमायामरप्रसिद्धितोपयावला पसीत्तु त्तं नथ्य
तात्पर्यं स्याभि चारादिति संस्काराभावेपि प्रयोगइति व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः नहीति एककारणसत्वेपि कारणांतरवि
रहेण कार्याभावसंभवादिति भावः अत्र सर्वपक्षे बर्हिः पापपाम्बमवस्तृणातीतिफयगत्तास्तरणं बर्हिषि संमंत्रकलवनाद्यप:
त्रास्ते न पप्रमन क्तीतिह्रपोजनार्थं चास्य त्रवेध्येणाहप: कार्यः सिद्धांतेन्तु नेति प्रयोजनं इद्वे यस्तुत्रार्थं स्त्रकु हि राजस्थाले पा
रसंस्कारे जातिमात्रे शब्दत्वाभात प्रयोगत्वाभात पाक्षिक प्रयोगोपि जात्यनुगमात्तव हिर्लनानात्य च च षद्वहिस्तृणु नातीतिवाक्या श्री

६१

र्थानुगुणपातः अन्यथातिक्लिष्टकल्पनापत्तेः अतश्छन्दः संस्कारनिमित्तकः शब्दो नेति॥ प्रोक्षणीशब्दसंयोगात्॥ इतिचिरितिप्रो
क्षणीभिरिह इतितः स्मृतिलोक इत्यर्थः जातीति अत्र हि जातीत्यर्थः लाक्षणिकी तिपाकं हि पचिरेवाह कर्त्तारि भक्त्य योष्यक पा
कयुक्त श्रुनुः कर्त्तावा अथो नैक स्यकस्य चिदिति न्यायादिति भावः प्रसिद्धि शब्दः शक्तिप्रयोजनसंस्कारवाचित्वपक्षे पुन
र्घतप्रोक्षणात्मितिविधिस्तत्र प्रोक्षणीत्यसाद्यपेक्षेव संमतः स्त्रीलिंगवहुवचनांतस्यैव संस्कारवाचित्वाविगतेः तातिवाचित्वेतु
घृतेमासाद्यपेक्षि यौगिकत्वे प्रोक्षणामासाद्यपेति स्त्रीलिंगस्याहज्ञ जातिनिमित्तत्वादिति क्षेपः स इत्यर्थस्तस्मोक्षणीशब्दप्रवाद
संयोगात् अतश्छन्दः अजातिशब्द इति॥ तथानिर्मथ्य॥॥ अग्निः सर्वलोकप्रयोगादित्यर्थः अव्यभिचारादिति निर्मथ्यमा
नयपद्धशाम ह्वद्विति माव्रप्रयोगादित्यर्थः अवयवेति निर्मथ्यनकर्मत्वरूपेत्यर्थः किमर्थंतर्हि पुनरधिकरणांतरारंभ इत्यत्रा
ह विशेषस्त्विति सर्वदेति योग्यतयेति भावः प्रतिपक्षणामिति उपपापचपाभ्यापरिमापाभेदादिति भावः संतानमभ इति वंध
नत्वादिति भावः प्रयोजनं संस्कारनिमित्तत्वे प्रपुमकरणे त्वं चंद्रमे जादिति पमवन्मथनजन्य नाग्नि नेष्टकापाकः जातिनि
मित्तत्वे लौकिकेन यौगिकत्वेल च्चिरनिर्मथ्यितेनपाकाशित्याप्यानुवाहेन विशेषणमभजनमथनमात्रस्य निर्मथ्य वाष्टका
पचंतीस्यने न विधाना तस्य चांगत्वेन पाकरूपप्रधानेकदेशकालकर्तृकत्वेनाचित्त्वलाभादिति सूत्रं स्पष्टार्थं॥॥ वैश्वदेवे वि
कल्प इतिचेत॥॥ अत्राग्रे पाधिकरणोक्तगुणविधित्वाभवात्संगतिः वार्हिराद्यधिकरण चेपसाप्रेपाधिकरणोक्ताग्रेपशब्द

६२ निमित्तयागक्रियाप्रसंगेन वर्द्धिणादिषु पिकिलंवनादिक्रियानिमित्तमित्येवं प्रसक्तत्वात्तत्प्रसङ्गस्यापत्यक्रतं तत्समासेन तद्बुद्धिरूढं
भवतीति न्यायेनापेक्षाधिकारणस्य बुद्धिरूढत्वात्तत्समावादिति इष्ट्यालाभेन गोरवेण चेष्टिरुवीयीतिविरोधेन चक्रमेण र
विध्यसंभवादेव तेवविधेयक्रतो चोमिस्यायोगमात्सत्वात्तद्धिन ० ष्येवेत्यगत्या विकल्प इत्यर्थः अनवकाशमिति तद्धिताव गतेनैर
पेक्ष्यविरोधेन समुच्चयासंभवादिति भावः ननु तुल्यवलयोरेव विकल्पः इहतु सन्निधिशिष्टत्वोत्स चाशिष्टत्वरूपवैषम्यात्सनपुक्त
इत्याशंक्याह नहीति एतत्समाधानमाशंकाक्रमः इहतु सन्निधिशितेन ह्यपिपित्वात्समाधानोत्तरमाह अन्यर्थक्येतिक एनि
होतिवार्त्तिककार इति शेषः श्रीहिस्थतिवलेन कर्तव्यतावोधक इर्वलकारणवाधनम्यो भणादे श्रीहिमात्रांगत्वे स्वरूपेकार्ये
वानुपयोगादानर्थक्यमिति प्रकरणेनश्रुतेर्ववाध्यत इत्यर्थः सिद्धान्तमाह स्यादेतदिति चत्प्रादिवतारूपविशेषणविहित
याप्रामानमपियागानां पुरोडाशाक्रपालेनेति वत्क थंचिन्मुख्यं यागानुवादे नैव विधानेविकल्पश्चेत्यर्थः यागांतरमपीति च्चय
त्वत्वसाहृत्प्येन सोमयागानिर्देशात्सोमद्रव्यलाभेनारूपत्वासंभवादितिभावः इष्टयोगेनेति वाक्यशेषस्थविष्वदेव कत्तकर्त
योगेनेत्यर्थः प्रयोजनेष्वाहरेव प्रवेवशात्वेगुण्यविधानाद्विकल्प इति सूत्रार्थः॥॥ सर्ववंतो विधानार्थापत्तत्सामर्थ्येत्यमान्या श्री
पे॥॥ आहिनातेचोरुधातिपहुशाकपालोविश्वेवास्मिन्नायंरुधातिपदैकादशाकपालस्त्विषुमेवास्मिन्निद्धिपंरुधातिपत्त
द्दाहशाकपालोजगत्येवास्मिनयम् धातिपस्मिन जातएवामिष्टिंनिर्वपनिस्तपत्तएवसतेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावापशुमान्भवतीत्येत ६२

वाक्यं गत्यंतेगाय च्चाकृतेन ब्रह्मवर्चसेन पुरस्तादिज्ञोषेणेत्यर्थः। त्रिवृत्ता स्तोमेन कपाल नवकस्य च्च इव करत्वानी मत्वा तविराजा छंद
साः तस्मह ग्राश्वरपाद त्वा तएव त्रिष्टुप छंदसः एकादशा श्वर पादत्वा पालानां संख्यासाम्येनत त्वोपचार :। एवं जगती छंदसो
पि द्वादशा क्षरपादत्वात्तदुपचारः। अत्र चानंतरसंगातिर्ना मत्वा पवादरूपः सुवाधिकरणो क्तोत्सर्गो निशिष्टबलवलहेतु
मत्सहा हरणेन द्वितापन्न तीपस्वर्वपज्ञावेव ज्ञोत्यनात्स त्सहा हरणहपाच नामधेयमित्या येकवचनं ज्ञात्यभिप्रायमेके
ष्टकिपी लादिज्ञाद इति पाठस्तु पारमार्थिकः गुणविधिपज्जेः कर्मोर्यतपा गुणविधिपक्षपक्षांतरे एतद्दि चाप्यनुपपोगात्त
वैश्वानरेतिपागकस्यक देवतासे वंधि हविर्वाचिनस्तस्येहानुपत्तस्य लक्षणापापागपरत्वादष्टक पालशाब्दस्य च च लक्षे
णपापागपरत्वा दितिभावः। आद्यां क्येत्यनेना स्यपक्षस्य तुच्छत्वं घोतितं गुणविधिर्वित्तत्य इति अध्याहृतेत्रि पपा समानक
र्तृत्वात स्यपत्रपपत्ति ज्ञ्यवचनत्वा दिति पागलक्षकत्वमानाभावाद् इति भावस्सामानाधिकरण्या भावे हेतुरयंत त्सत्वे
ति हाट्ट्राक पाल साध्य पागस्य लक्षणापाष्टाक पालादिशा ब्दाद्ध पदेश्वपस्थापो गादिति भावः एतद्देश्यप्र चपतिपघ्या हीत्यादिनाः
तु द्वितेति सत्यपित्सनास स्यापिपसाम र्थ्यापे भत्वे ऽत्रतस्य तद्दितोपजीवित्वात् तद्धितस्यैव ग्रहणं अंतरवश्यस्य भावा देवमाप्तो य
र्थः स्यपतेत हाह नहीति विधाय जोऽङ्ग इतिता त्पर्यगत्या नुनुज्ञा इत्त :एकस्मिन पदेऐकदेशानुदेनेकदेशान्तरविधेरेकप्रसरता भं
गना संभवात अंतरएवाह वैश्वानरया गोऽङ्गतिन चप्रथमा ताना मष्टाकपाला दिपदानां निर्ष पदित्सनेनान्वयापोगात्त्व पत्तवेषा

मेकवाक्यत्वाद्द्वितीयांतत्वेन विपरिणम्यते षां हरत्वं येतु भवतीत्याघनचितेस्मादित्तिवा अंविविधिविन्यपट्टाकपालइत्यादित्तत्तस्योग
६४ नद्वादशाकपालमित्युपलक्षणीकृत्याष्टाकपालं नवकपाले दशाकापालमेकादशकपालं द्वादशाकपालवैश्वानरं निर्वपेत्पुत्रे
जाइतिवाक्यार्थपर्यसानात अस्मिन्नप्येसि द्वामरीत्यातुनिसंभवेनवि: प्रमाणकोपलक्षणत्वासंभवरूपस्वरसात्केस्या
तरमाहयद्वेतिदेवतेति देवतामात्रोत्पर्थः। अष्टाकपालादीनां पदष्टाकपालइत्यादिवाक्यानां स्नावकत्वासंभवस्य प्रागेवोक्त
63 त्वादित्याशयः सर्वैकवाक्यतापक्षमाश्रित्य दूषयति। उत्पत्तीति तत्र किं भवति नाष्टाकपालादिविधिनिर्वपतिनावा। आद्येभवते:
प्रत्येकान्वितत्वपावाक्यभेदमुक्तो द्वितीयेदोषमाह किंचेति द्वादशापालमित्यस्याष्टाकपालाघपलक्षकत्वेमानाभावा नस्तने
रन्वयोपपत्ते श्रोतिभावः पट्टेतिप शेदूषयति नन्वपीति द्वादशाकपालस्यत पन्नस्यविधिगतत्वेनिदोष: एवंसतिपदष्टाकपा
लइत्यादीनीमानर्थक्यमितिपरत्वेनत्राह अष्टत्वादीनामितिवत्र श्रूयमाणत्वात्साविकत्वेनोपपत्तेरित्यर्थ: फलेगुणविधि
यत्वेनुत्यापपतिकल्पवर्चसादीति नन्वष्टाकपालादित्वत्ताकपंद्वादशाकपालत्वतिरत आह अक्ष्यवेतिप्रत्र्त: पक्ष: तथाचा
ष्टाकपालादिप्रयोगविधया द्वादशाकपालपुरोडाशविषयवाक्यस्यादशात्वनत्तस्यत्यर्थ: सूत्रार्थस्तु फवित: आत्मापूर्ववैक्यदैवादिशावा
श्रविधानार्था: अस्मिंस्तु समाम्नायेष्टाकपालादिजातेष्टीनति तासामर्थ्यविधानसामर्थ्यं अप्रात्यत्वाहितिं॥ ॥तासिदि:॥ ॥ एवाधि श्री
करणोक्तापागोपपतिनिमित्तासंभवेनाक्षेपपूर्वकंनिमित्तप्रदर्शनेनप्रमाधानमत्र क्रियतेइत्याक्षेपसंगति: तत्रनिमित्तप्रदर्शि ६४

नार्थं चन तदुद्दालक्षणं त्वगुणविध्यादिविचारप्रसंगेन मोऽयं वा अधिकरणेन गतार्थमपि व्याप्तनिरूपणमुत्थापयतीति इष्ट्येनामधेयपक्षस्या
तिमंदत्वेऽश्लोकापदेन नस्येचितं विह्नणोतिमित्यार्थत्वेनेति अत एव नार्थवादत्वमित्याह न चेति यजमानस्य यजमानत्वादर्थमु
ख्यत्वात् अयत्वात् श्रुतिरतः शक्तिरूपहृत्तिविषयः स्तुगीति मन्त्रे जुहूत्सादयतिसर्वावास्तु च इति विधानात् तु ध्यारणं प्र
स्तकार्यस्य यत्र यदीति विहाराद् इत्यिणतोवच्छिन्नत्यात्या गाहोत्यर्थः ननु यजमानकार्ये पत्या त्र धर्षे वीक्ष्यतियाजमानस्य मार्ग
पिमन्त्रो स्तुगास्याह न च श्वेतयपत्राभविष्यतीत्यस्यास्याह हे मन्त्रावचेति स्त्रक्रवाकेन मन्त्रो प्रस्तौतीति प्रस्तरकार्ये महणेन स
वं तुरतं जुहोतातिवचनादेककपालकार्ये सर्व होमः सर्वतं चेति आधानांग पवमान हविर्वत् यजमानसर्वहोमे नोक्तसकलकर्तु
लोपः स्यादित्यर्थः स्वसमवेतस्य संव इं मन्त्रेणापि यजमानकार्यस्य कृत्वहुवस्य प्रस्तरेणापि कारणोहित भावः स इ याइत्यस्यार्थं
व्य्यनेन तृण आलिनाति गौण इति गुणा हागत इत्यस्यार्थं न हि तागीकारदिति भावः एमन्त इषपतिन चेति अधिकोविरोध इदं
नाम्नतिधोप आरोपयत्नद्विषयः अर्थापस्यतत्वमित्यर्थः आरोपितेस्वार्थे वर्त्तमानत्वमितिपावत् तदभावात् आरोपाभावात्
च तुलतदनुभवाभावादिति भावः स्योक्तलक्षणोः व्याप्तिमाश्रोकानेकपेन हीति आरोपितार्थ वृत्तित्वं तु न चापि संभवतित्व पुष्यं
नास्तीति निषेधोपपत्त्यर्थं असतोप्यारोपावश्यकत्वेनारोपितस्य तस्याहमाहोनाहत्याणोपादिति भावः व्यपरपक्षेपि दोष
साम्यं वहसमाधानुमाह उच्चत इति ते नत्वप्रसिद्धस्यारोपासंभवेन द्वयदेव पुष्पस्वरूपं मुख्योत्वादिति गौणमुख्यत्वव हा

रेमुख्यत्वस्यप्रथमं प्रसिद्धोपमानस्येव मुख्यत्वादितिभावः मुक्तमिति आपमर्थः स्वारोपितपुष्पं स्वपुष्पं सामासार्थः वदन्ति गुणस्यारोपितत्वेन आप
६४ सिद्धान्तादिषु विषय इति गौणत्वोपपत्तिः प्रधानादिषु तु गत्कारणत्वस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वेनारोपितत्वादितिनहि स्वारोपितपुष्पस्यासि
द्धान्तादावारोपादारोपवादिमतेपि न दोष इत्याशंक्याह तिव्याप्तिदोष इत्याह त्वसमर्थे त्विति यद्वि तु आरोपितेस्वार्थो निमित्तो लक्षणः शब्दोपचा
प्रयुज्यते सतत्र गौण इति रूप्यते न तु पूर्वोक्तं सर्वमारोपस्यानुभवादृश्यंदृश्यं इह यद्विकारः पुष्पतादात्म्यं रूपो विषाणतादात्म्यरूपश्च आसंते
64 ति आकाशादावसंतावियमानइत्यर्थः आरोपितस्य सत्तादाढ्यनिः प्रमाणइति भ्रांतिगोचरत्वेपि प्रमाणगोचर इत्यर्थः अभ्यर्हितत्वादि
धर्मणादिकार्यकारित्वात तस्य ज्ञापकतस्य मुख्यस्य सिद्धिः कार्य गौणवृत्तिनिमित्तमिति ॥ ॥ जातिः ॥ ॥ एवं वदितव्यतिरेकात्मकसंगति
सूचने गुणविधित्वं अन्यतरकार्ये अन्यतरविधापितीत्वेउद्वाध्येस्यनेनातितुच्छत्वघोतनं मुख्यं प्रयोजनमाह नमाह निमित्तान्तरे नित्य
र्थवाद इति प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति समुत्क्षिप्य हंतं निमिमीत तमग्निर्देवता अन्वसृजत गायत्री छंदो रथंतरं सामब्राह्म
णो मनुष्याणामित्यस्मिन्नित्यर्थंतंत्रिवृतं स्तोत्रीमयग्नाकनवकरूपंस्तोमनयश्चादित्यर्थः तथा च प्रजापतिप्रभवत्वरूपसाधारण्यगुणोपा
गादिह गौणत्वमित्यर्थः ययाप्यर्थवादस्येतविधेयर्थ्यप्रामाण्याभावस्तथाप्यर्थवादसंकीर्तितप्रजापतिजन्यत्वमेवत्ताह ज्ञोगुणा इति
स्तूयते संकीर्तिताविशेषाः ॥ ॥ साहचर्यात ॥ ॥ चक्षुर्मांस्त्वमिति रूपज्ञानेहि चक्षुर्मौत्रमातस्य मुख्यादिस्तूयते संकीर्णगुणवाचीतया श्री
मृतएव धर्मांतरेपि प्रयुज्यत इति भावः ॥ ॥ प्राग्रता ॥ ॥ अनाज्ञातमिति यमुभिनत्वत्वं चनस्यापमुख्यस्यानादिनामधेयत्वासंभवा ६४

द्दितिभावः प्रतिषेधे विधित्वोक्तिरज्ञातज्ञापनाभिप्रायानाम्नाप्रसक्तस्यापि च नञो निषेधकत्वं अप्रशानित्यादेः ननु प्रज्ञा नञाद्यमेतस्याद्दिता
त्याविषयव्यक्तिपाल्वयेन दृष्टं असमस्तस्य चर्पुरुषकत्वेन न अघटते इत्यादिकार एवं वापर्लिषेधार्थे ः सेमस्तः अमानोज्ञाः प्रीतिषेधद्दति
स्मरणानन्तरं नञ इति अग्रे षोमीपाद्यवित्यर्थः प्रज्ञांसानिमित्तइति पदपि प्राद्यः स्वाभोवोनिमित्तं तत्याप्यभावस्य स्वरूपतोविरो
धाभावात्स्थितिपोगिनिरूपणत्पाचेत्पधानं सर्वएवेति आपएसरेव्देन नञा नञ्च प्रयोजनत्वेन मित्तत्वेवोर्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तामिह
प्रशंसेतिपरिहरति हत्विति नउपादापलक्षपित्वान ज्ञेतिकारणेतनीयाते नसमानकार्तकत्वोपपत्तिः लक्षणापांवा ज्ञमाद्दन हीति
नन्वेवंपप्रभुशब्दोनञन्वपार्थला क्षणिकोनगौणः गवाश्वान्यसामानाधिकरण्यभावात् नञ्जपिपशुशब्दल भितमाशत्स्यमा
ठवाधेशात्कैवकरोतातिकुत्रगौणते त्यत आहस्तोपमितित्रपप्रभुशब्दस्य गवाश्वान्यसामानाधिकरणेनानुपपत्तेर्लभ्यमाणगुणयोगे
नदुपमाहनापंनञाभावोशास्त्रअनत्वादेकदेशमात्रलक्षणपाप्रात्रास्याभावरूपगुणोपस्थित्यासमस्तस्यापप्रभुशब्दस्यगौणं ननु
पामपिनानुपपत्तिः नहिसमस्तोगुणोलक्षणायैवोपस्थापनीयइतिभावः अत एव प्रशस्तेत्येवस्तुत्वं तावन्मात्रसल क्षत्वामि
प्रापं वो ध्यत्स्वंतराणीति अन्यशब्दस्य स ह आवाचितपाञ्चादीनामेवतस्मात्सतातेरितिभावः ।। ।। भूमा ।।।। चपतमकरणोसहीता
दिवाक्यंसत्पि शब्दस्योपधानतामत्वात्संभवाल्लत्पश्चानुपन्यासः भाष्यानुसारेणाविचारः इर्शपतितत्रोतिन्यायद्दनुभ्यांपञ्चमा
नः प्रसरइत्यादिवेल भाषयमदचनेनोद्देवताधिकरणन्यायासंभवमदशेनतनीयेनार्थवा दांतरस्यपयास्त इमे वविहितधइत्यस्यस

त्वात्सिद्धांतेऽशेषप्रसङ्गानेकस्य विधिरित्यपेक्षायामाह स्त्रीतितद्धानासामुपधानो मंत्र इति ष्टकासु लुप्यमन्तोरिति सूत्रेण स्त्रिष्टिमानाम्ना
मिष्टकानामुपधानेऽतउपधानस्याधनेचइत्ये । कनिष्टकास्तु गाय्यमानासु मन्तुष्टुलोपेनस्त्रीष्टिज्ञाद्यान्नाख्याना तत्र ष्टिमन्नत्रोपधपेष्टका
उपदधातानिवाक्यार्थावगमादिष्टकाभिरग्निं चिनुत इत्यनेनेष्टकाप्राप्तेरुपधानस्य चार्थात्प्राप्तेर्विज्ञाणम् । अमंत्रष्टिपहेन
65 विधीयतत्त्वर्थः । लिंगेति इष्टकाप्रकाशकानां मंत्राणामिष्टकोपधानेपिसामर्थ्यात्प्राप्तिसंभवादिति भावः । इमामेऽग्नि
त्यादिवद्यार्थपरिसंख्यारोषत्रयाप्रसक्तेरेहपारसंख्यानानोचेत्तिनचयोतरणामपि चिविणीरूपदधातीत्यादिवचनविहित
त्वाद्धिकल्पोपपत्तेः । कथमानर्थक्यमितिशंक्यं लिंगप्रकरणमात्रद्धि नियोज्यमंत्राणामेवतद्यपाद्यनातत्त्वानर्थक्यफलत्वेगौ
रवमीदृशेषु प्रयोजनाभावरूपेदृष्टव्यंजपादिना ऽदृष्टार्थतयापि सार्थक्यसंभवात वस्तुतस्तु विधेः परिसंख्याफलत्वेगौरवमेवदो
षः । नत्वानर्थक्यमीमपि ग्रहणासादनादिषु विनियोगसंभवादिति ज्ञेयतउपधानमेवोक्तिसमुदितेष्टकोपधानेनापि चयतोपप
त्तेर्नार्थात्त्वनाविशेषेण स्यापनात्वस्योपधानस्य प्राप्तिर्नियमः । अतो नियमविधिरयं इष्टकोहे त्वेोनतद्विधो वप्रानी ष्टकमा
नृत्तिसिद्धिरिति उपपत्तयोमिति इत्थं प्रज्ञास्तमुपधाने पत्त्स्य । ष्टिप्रकाशक मंत्रैः क्रियतेनत्वामतिचयथास्पष्टं त्वत्स्य सध्वस्त्वनति श्री
क्रमेण निर्विघ्नं सर्वमवहद्धेयमायोनी निमज्ञासासंपादनार्थमित्यर्थः । मंत्रविधिरेवमेवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । नतूपधानवि
धिवाक्यस्यार्थः । अर्थाक्षेपात्सर्वमेवप्रसष्टत्तनविधिना मंत्रविशिष्टस्यतस्यैविधानत्वत्प्रयोजनं चोपधानस्य प्रतीष्टकमाहेति । अथ ६५

पनत्यमानकर्तृकत्वं च मेत्वां श्रोतुग्रहणमाहनादि शेषविपरिसत्वात् मागमात्रितिवत मध्यमचितिसंवं धत्वेनिवचनादितिपंवैकों
च नक्षात्मणवतीमिष्टकामभिन्नानापात्ताम ध्यमापांचितानुपनिधादितिव चेनेनामिपूर्वस्यज्ञानातेः प्रत्यक्षार्थं कतपाम
त्यस्वविधिविहितेष्टकानाम मध्यमचितिसंवं धविनादित्यर्थः पद्यप्येवमपिनष्टकानामत्यक्षोविधिः किंतु मंत्र विशेषोप धानसे
वतथापीष्टकासुमंत्र विनाप्रातिस्विकविशेषाभावादिष्टकागोचरमत्यक्षविधसिद्धेः प्रत्यक्षविधिविहितमंत्र कत्वमेवतासा
मत्यक्षाविहितत्वमिति नानुपपत्तिः इतिवचनादितिसूत्रकारस्येतिशेषः ननुसर्वत्रार्थचाद्गतापाएव गौणानिमित्तभि
धानात्कयंतरष्टित्राहस्यविधापकत्वोगकाले त्रात् नचेतिदृष्टीनोऽदृष्टलिंगकमत्राणां : कसनीतिदृष्टी रूपदधातीत्यभि
धापरूकपात्तुवतेत्वाहित्स्वदृशामंत्रान्तानामेषांसर्वेषांदृष्टिपदेनग्रहणमावरूपकेतत्त्वदृशात्मानसंभवति त्र घात्यचतु
ईशानामदृष्टलिंगत्वात अतोगौणीवाच्यातत्रकोगुणस्तद्दृष्टिनिमित्तभूतइत्यर्थः भूमेतिवा इत्यामित्यर्थः समुदापेहीति
पृथ॰पिवनादिशाद्वस्तदृष्टिरूपस्यसमुदायेनवाच्यः किंनुमत्येकंमेत्राः समुदापिनएवः गौणापपिनसमुदायेकिंतुसमुदापिधे
वतथाचसमुदायगतगुणसदृशं नमनुपपन्नं · तथापिभूपःसंघिपाटेनसमुदायसंबंधित्वरूपएवसमुदायिगतोगुणः प्रवृत्तिनि
मित्तंनतुदृष्टकसमुदायइतितत्सदृशेनेनत्वानत्रगुणेतिवोध्यं एवं भूम्नोप्युक्तगुणांतर्गततन्पानिपितत्वंनकेवलस्से॥॥ लिंगस्य
मवापात॥॥ तल्लिंगानामितिप्राणलिंगानामित्यर्थः प्राणभक्षोदेनप्राणोधिभ्यतिप्रकाशकतपाधारषतीप्राणभृतोमंत्रास्तत्से

६६

66

यथा स्वष्टकाले यो चैतेन नु प्राणमच्छुदोमंत्रेति तत्समवायेनि तत्स्य लिंगस्य चिह्नस्य प्राणशब्दरूपस्य समवायादिति त्वर्थः एतदेवो
पपादयति प्राणमद्रूणे होति प्राणलिंगकमंत्रस्य समुदायत्वार्थः एवं चात्र प्राणशब्दवान्मंत्रसमुदायस्य हद्वा प्राणशब्दवद्प्रा
णशब्दवन्मंत्रसमुदायावयवत्वरूपगुणयोगोदर्शितः यद्यपि प्राणशब्दवन्मंत्रगत प्राणामदप्राणमत्त्तमुदायरूपगुणयोगा
देवगौणत्वं वक्तुं शक्यं तथापि गुणस्य साहचर्यरूपतास्तित्वार्थं समुदायकथनमिति ज्ञेयं प्राणशब्दरूपलिंगसमवायस्य
चोक्तगुणेन गत्वाधनिमित्तत्वमिति ॥ ॥ सदिग्धेषु वाक्यशेषात ॥ ॥ अक्ताः शर्कराः वालुकाः चयनप्रक
रणगतमेतान्नत्र पूर्वपक्षे घृतसमुदायेलिंगसमवायेन गौणत्वोपजावनादुपजीवकत्वसंगतिः सिद्धांते तु स्यवादाद्
घवाद्विकीवा प्रमाणाभावेनासंगतिमाशंक्याह स्वावकत्वेनेतिइह अस्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षेमाह तत्रेत्यादिना धा
ततेन विधिना वाधात प्रथ्याक्तस्य घृतशब्दस्य वीधानलक्षणयेइतिलिंगसमवायेन घृता घृतसमुदायाविषु गोणइत्यर्थः
श्लोकव्याचष्टे प्रधानमित्यादिवाधितुघृतविषयात्वेसंको चापितुंस्वार्थपरित्यागं चिदं जनसाधनेनाजनरूपं स्वविरुद्धमि
तिघृतमात्र विषयत्वेति भावः लक्षणमिति लक्षणाशब्दोपि गौणीपरएववोध्यः एवदद्येपि न हिंसामान्येति पघक्ता इत्यतेनेन
तेलत्ववसात्वादिना विद्योधात्तचोदनतराघृतपदेन विशेषः स्यात्तनुनुनयात्तीत्यर्थः एवमभ्यंजनसाधनत्वपरिस्थित्येकपयोत्स्य
नमवेत्किंतुवासत्यद्दत्तितथापि केवलधृतोपीशनेविरोधः स्यात्तत्वमित्याह हात्त्वमिति प्रत्येकमिति द्योषः कृत्स्नं पर्यसंत्या

श्री

६६

मान्येनैवोपपत्तौ किमिति विशेषेण संकोच इत्यत आह अवच्छेदेति अनुष्ठानस्य सामान्येकमिति शेषः तु नासंभवादिति भावः अस्त्व
तर्हि सामान्याश्रितत्वोपः कश्चिद्विशेष इत्याशंक्याह तत्रेति अर्थवादोपरिच्छिन्नतद्घटरूपविशेषेणानुष्ठानोपपत्तौ रागणाप्यप
त्तिर्नोन्यथासिद्धिपत्तीति भावः अविधेयस्येति तदुक्तं वार्त्तिके ॥ विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते तस्मादेकत्र संदि
ग्धमितरत्रावधार्यत इति प्रपंचितं तस्य महसूत्रार्थस्तु संदिग्धेषु विषयेषु वाक्यशेषादर्थवादरूपात्कल्पनानिर्णय
इति तत्रास्त्वगतकल्पनापत्तानवशेषेणवः ॥ अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ अध्यायसंगतिः पादविधेरिति अनं
न्तरसंगतिस्तु पूर्वोक्तवाक्यशेषरूपहेत्वभावादिति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा स्वधितिः क्षुरिका संहतले
हस्तावखंडनयोग्यकठिनावयवत्वयोग्यावयवत्वेषु यथासामर्थ्यमिति हस्तः पुरोडाशावदाने स्रुवः द्रवावदाने स्वधितिर्मां
सावदाने चेत्यर्थः उद्देश्यसंकोचश्च सामर्थ्याद्विधेयस्यापि संकोच इति द्योतयन्निति व्याकोशा इत्यस्याङ्गीकृत्य पूर्वपक्षत्को
शः ईषद्विकसितमुकुलसदृश इत्यर्थः विशेषेति अवत्स्यापकस्य पूर्वोक्तस्य वाक्यशेषस्येत्यर्थः वस्तुतः [illegible] प्रमा
णांतरगम्यत्वाद्विधेस्तद्रूपेण सापेक्षत्वादप्रामाण्यापत्तेरित्याशयः न च वाक्यार्थविधानानुपपत्तिः सामान्यविषयस्य
नुसारेण मुख्यसामर्थ्याभावेपि हस्तादेर्मांसावदाने अपस्त्यादिसहायेन गौणसामर्थ्यार्पणेनोपपत्तेः यथेडागादेः प्रत्यषु
पतिष्ठत इति श्रुतिवशाद्देवागाद्यंपत्योपस्थाने गौणसामर्थ्यं कल्प्यते तद्वदिति मतिर्भ्रान्तिमूलत्वद्योतनं अत्राक्येति न चैतावता

विधेः सापेक्षत्वं स्वविषये श्रेयःसाधनताबोधे निरपेक्षत्वात् न चागौणसामर्थ्याश्रयणं युक्तं तस्य श्रुत्यन्यथानुपपत्त्यैवाश्रयणात् अत्र
६७ च संकोचमात्रेण तदुपपत्तौ हस्तादेर्निरपेक्षसाधनतायाःप्रतीतिपावाधेन तत्कल्पनाया अनुचितत्वादिति भावः अर्थोपपत्ति
वशादिति सुवादिना पुरोडाशावयवहानरूपस्यार्थस्यानुपपत्तिवशादिति भावः स्वचार्यत्वं अर्थोसामर्थ्यात् कल्पना
यवस्यापाइति शेषः इवं संहननमित्यादि शब्दस्य सामर्थ्यात् कस्मिन्नस्य एकदेशात्मतात् तत्त्वतः विधिवाक्यघटकत्वादिति इडानां
त्रिःप्रभृति सोकर्षोपाध्यायार्थसंग्रहणानि नामेति चारितं शाचाः निरस्त होषं अविगीतेन तद्देशेति धर्मभेदेऽस्वर्षः प्रकारः प्रमाणा
दिरूपः विनियोगत्वं अदिना क्रमप्रयुक्तपात्रे देशादिप्रहणं क्षिपत्त इति शेषोऽर्थःपः ॥॥ इति श्रीमत्सहवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्त
मचेडात्मजवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाप्रभायाख्यायां पंचमोऽध्यायः ॥॥ संपूर्णो ॥॥ संवत ॥॥ ॥॥ ॥॥